

С-798

В. Стефаник
Твори
1927.

Поверніть книгу не пізніше
зазначеного терміну

242-7.0494				

Києво-Святошинська друж.

У. С. Р. Р.
КИЇВСЬКА ОКРЕСНА СПЕКТУРА
НАРОСВІТН

ТЗ. ПЕЧАТКО-ПРЕСОВА

П Р О Ш К О Л А

192

4 585

У. С. Р. Р. ТИМОХІНЦЬКА 12

89). 79 (73)
C79 89/6

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКИХ КЛАСИКІВ

В. СТЕФАНІК

C798

ТВОРИ

ПРЕДМОВА В. КОРЯКА

До друку виготовив
ІВ. ЛИЗАНІВСЬКИЙ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1927

2023

470527

10

Державна історична
бібліотека УРСР

83

03

ЧЕТВЕРТА
ТОРТО
ПР
А.

АВТОБІОГРАФІЯ

Мій батько Семен та матір Оксана помирали та ще мої сестри — Марія (старша від мене на два роки) та Параска й мої братики — Юрко та Володимир. Від мачухи живуть тепер чотири сестри та один брат. Моя жінка, Ольга з Гамораків, умерла на початку року 1914 й оставила мені трое хлопців: Семена, тепер університетського студента, та Кирила й Юрка, гімназистів у Коломиї. Я лишився вдівцем. Се минуле й теперішнє моєї родини в числах.

Я вже дитиною знав із розмов моїх батьків, що маю йти до школи. Мій батько, як заможний мужик, жив близько з місцевим поміщиком Йосифом Теодоровичем. Се був на свій час гарний чоловік, приятель селян, учасник повстання Гарібальді та польського року 1863. Він і намовив батька давати найстаршого сина до школи. Підставою було те, що хлопець дуже добре „бравси очинашу“. З тими „очинашами“ був для мене й сестри Марії великий клопіт. Мати по буднях тяжко працювала, і коли ми ввечері пригнали товари з поля, то

зараз засипляли, і нас не могли пробудитися до вечері, а вже говорити вечірні молитви під проводом матери не було сили нас примусити. І моя бідна мама знайшла на це таку раду. Кожної неділі перед вечером проводила нам сім предовгих молитов, щоби стало до другої неділі. Клячати було тяжко, і по довгих торгах мати дозволила нам брати під коліна кожушанку. По молитвах ми діставали нагороду — або книшників або букату¹⁾ цукру. На вигоні ми бавилися з дітьми до ночі. Такий був клопіт із богом та далеко гірше з чортом. У нас було багато наймитів, старших і менших, і я з ними жив усе в найбільшій дружбі, виносив їм батьків тютюн та все те, що вони просили. Зате розказували багато казок та показували місця, де ночують відьми, опирі, де являлися мерці, а де сиділи правдиві чорти.

„Ти лиш прикинься, що спиш та чикай так, аж твоя мама буде йти спати, то напевне побачиш, як вона в мисочках лагодит чортам несоленої страви“.

Своєю дорогою, я ніколи не міг дочекатися, щоб моя мама йшла спати, бо все скоріше засипляв і не бачив нічого. До своєї матери я мав жаль, що вона опікується такою поганю, і трохи не розумів її побожності, від якої мені так боліли коліна. Та найгірше було, як мій тато спровадив до стодоли киратову молотілку. Тоді в stodolі наплодилося така сила чортів, що вночі прохожі далеко обходили наше подвір'я. Мені, малому, стало

¹⁾ Буката — кусок.

так тісно, що я навіть удень не мав місця до забави, бо всюди кишіло від дідьків та відьом.

Врешті, я плакав і зважився мамі сказати, щоб не кормила ночами чортів, бо вже з ляку не можу показатися на двір. Мати розповіла все це батькові, він мене розпитав про все й ганьбив наймитів, що „так дитину страшують“. Я і в сільській школі, як там мене дали на науку, находив багато чортяк, і моя мама ходила до вчителя та просила, щоби він своїм учням роз'яснив, що в школі ніякої нечистої сили нема.

Вже може яких десять літ пізніше ми оба з Мартовичем їхали до двірця в Залучу, щоби залізницею дібратися до Коломиї, де ми вчилися в гімназії. Нас відвозив Проць, наймит, уже старший. Був вечір, і Мартович, як усе, почав шукати теми до веселої розмови. Процеві розказував, що мій батько, який цілком певно мав приятеля — чорта, дав мені маленького чортика, щоби мені послуговував та помагав учитися та вчителів обдурювати. Цілу дорогу Мартович дуже детально описував Процеві характер, натуру й заняття малого чортика через цілий день і ніч. Весело було з Мартовичем, як усе, та так ми підїхали до Прута вже ніччю, щоби переїхати брід. Та тут Проць заявив нам рішуче, що як ми оба перед ним не перехрестимося, і то три рази, то він не поїде у воду. Мартович ревів з радості, і ми мусили хреститися. То вже всі наші товариші в Коломиї знали на свою радість, як ми переходили Прут.

Із сільської школи в Русові я перейшов до виділової школи в Снятині, який від Русова віддалений 8 кілометрів. Тут уже я почув велику погорду для мене і для всього селянського від учителів.

Тут мене зачали бити, хоч дома мої батьки ніколи мене не били. Скінчивши в Снятині 4 виділову, я по феріях поїхав із моїм батьком до Коломийської гімназії здавати вступний іспит. Моя мама потихо, щоби батько не чув, намовляла мене, щоби я не вчився і в цей спосіб вернувся назад додому. Жалую й тепер, що матери не послухав. У великій залі першої класи польської гімназії в Коломиї ми, селянські хлопці, зайняли послідню лавку. Товариші наші в лакованих чобітках глузували з нас та насміхалися. Як - же ж учитель німецької мови сказав мені: „idź „tudiu“ swinie paść“¹⁾, то ціла класа зареготала, а професор натуральної історії — Вайгель бив мене тростиною по руках, тому що я не міг досягнути образка з намальованою гіеною, бо образок високо причеплений, а я був ще малий. Потім цей учитель своїм прутом підоймив сорочку, яка спадала верх штанців, і показував класі пояс могого голого тіла. Класа ревла з утіхи, я вийшов зараз із класи й пішов на свою квартиру. Під плотом моєї квартири сиділа сліпа жебрачка — Павлина, вона там жебрала цілий день а вночі моя господиня приймала її на ніч до кухні, і я лише її одній розповів свій смуток, і вона, щоби мене розрадити, дала мені з торби

¹⁾ Йди, хаме, свині пасти.

яблучка та ще кілька дрібних монет на цукерки.

Вечером вона в кухні розповіла своїй господині, що мене в школі спіткало, і зараз написали до мого батька, щоби приїздив, а батько, як приїхав, то скаржив учителів у директора гімназії, а мені справив панське одіння. Видко, що сукно того одіння не було першого сорту, бо я не міг стерпіти запаху того сукна й дуже високо носив голову. Як я появився переодітий уже в класі, то ураган насміхів стрінув мене, так що я ледве дійшов до послідньої лавки. До того часу й відтоді дотепер я не чув більшого встиду, і здається мені тепер, що я був - би іншим чоловіком, якби той встид мене не отруїв.

Від баби Павлини я довідався, що десь коло нас близько мешкає молода швачка, яка ані в бога не вірує, ані панів не признає, лиш хоче, щоби всі люди були однакові.

Я, дійсно, вислідив мешкання тої страшної швачки, пізнав її й таки трохи боявся: це була т. Павлик, сестра Михайла Павлика, знана зі скандальних процесів у 80 роках минулого століття для австрійського правосуддя¹⁾.

Мені кілька місяців помагав учитися Іван Плешкан, старший гімназист із сусіднього села. Він дав мені читати Квітчину „Марусю“; тієї „Марусі“, крім перших кількох карток, я й

¹⁾ Це були перші українські соціалістичні процеси в Галичині, на яких засуджено Павликів, Франка, Терлецького й інших. (Дивись про це: Ів. Лизанівський, Вступне слово до „Моя стріча з Олексою“, Ів. Франка. „Рух“, 1926 р., стор. 3 — 12).

дотепер не читав, хоча тоді дістав за непрочитання книжки доброго ляпаса. Аж у 3 класі перечитав я повість Мирного та Білика — „Хіба ревуть воли, як ясла повні“. В 2 класі тато умістив мене на квартирі в якогось Гомаша. З своїми господарями я сидів у кухні, а дальші дві кімнати замешкували якісь панночки. Я їм приносив пиво та горілку, а вони давали мені цукерки; а як по піврокові відвідав мене вже згаданий Теодорович, то в цій хвилі забрав мене до свого готелю, а господиню Гомашеву дуже ганьбив. Я аж геть пізніше дізнався, що мешкав у тайнім домі розпусти. Та все-таки ті нещасні дівчата були ласкаві на мене, далеко більше ласкаві, як усі вчителі.

Ще в нижчій гімназії я ближче зійшовся з Лесем Мартовичем та Львом Бачинським. Мартович був надзвичайно здібний. Вже в 4 класі гімназії писав поезії проти вчителів і проти бога, повні злоби й насмішки. Знов Л. Бачинський був спокійніший і серйозний, і всі його слова докладно відповідали його вчинкам. Він і тепер, як провідник політичної партії, лишився такий самий і належав до найкращих промовців серед галичан.

З ними я, як менше здібний, товаришував і належав до тайного кружка учнів, які збиралися по передмістях, щоби разом читати реферати та складати гроші на нові книжки та часописи. Бібліотека цього кружка складалася з 400 томів, в більшості українських, а то були й польські й російські. В 4 класі ми на спільні гроші спровадили два величезні томи писань Гліба Успенського по-російськи. Не

знаю, чи хто з моїх товаришів перечитав Успенського, але я через два роки з ним не розлучався і, хоч дуже тяжко було зрозуміти жаргон його „Растиряевой улицы“, то все я його перечитав, і він мав на мене в гімназії найбільший вплив.

Гімназія, крім формального навчання й ворожого відношення до нас, українців, учнів, нічого нам не давала.

Ми усунулися в своє таємне товариство, а як уже трохи підготувалися, то що - неділі й свята виходили читати відчити по читальнях або нові читальні закладати. Наслідком цієї читальняної діяльності було те, що мене разом з багатьома іншими прогнали з Коломийської гімназії, і я вже в 7 класі був у Дрогобичі. Директором цієї гімназії був звісний український діяч 80 років минулого століття, Александер Борковський. Він заходив часто до нас із Мартовичем на квартиру і, бачивши, крім писань Франка та Драгоманова, ще цілу заграничну соціалістичну пресу, диспутував із нами, стараючись вибити нам із голови соціалістичні ідеї.

Мати мого товариша з гімназії, п. Гіберманова, розповідала мені багато про Івана Франка. Між іншим говорила, що такої великої голови в Австрії нема, що він міг - би вже давно бути міністром, якби не соціалізм, якому він пішов на службу. Тоді Франко перебував із своєю сем'єю в селі Нагуєвичах, під Дрогобичем. Перший раз я його zobачив із великою кобелею під пахою на ринку, в Дрогобичі. Кілька днів пізніш я пішов до Нагуєвич

і від пастухів довідався, що „Ясьо ловить у потоці рибу“. Я з берега презентував собі, і він просив мене носити за ним кошиль із рибою. Він вихапував рибу руками без ніяких приладів, а як наловив повний кошиль, то виліз із води, і ми пішли до хати, великої білої хати в дуже гарнім положенню, з просторими господарськими будинками. На вечерю ми тої риби багато з'їли, по вечері він бавив діти й робив коректу своєї збірки оповідань—„В поті чола“. Так я перший раз видів і зазнайомився з Іваном Франком, з яким удержував ціле життя найдружніші взаємини і якого, може єдиного з українських великих письменників, найбільше любив.

Року 1892 я зложив у Дрогобичі іспит зрілості й цього-ж року в-осени виїхав до Кракова вчитися медицини. З тою моєю медициною вийшло діло без пуття, бо ані тої науки не любив, я вже ніяк не міг мордувати хорих своїм обстукуванням та обшукуванням.

Тут я зазнайомився і заприятелював з Вацлавом Морачевським і з його жінкою Софією з Окуненських. Вони приїхали з Цюриху, обое високоосвічені, і я від них користувався широким європеїзмом. Вони-ж і мали на університеті на мене глибокий вплив. В Кракові я заприятелював також із нашим поетом, Богданом Лепким,—це чи не найніжніший чоловік, якого я в життю стрічав.

З польських письменників і поетів я найбільше жив із Станіславом Пшибишевським і Владиславом Орканом. З Виспянським, Каспровичем, з Тетмаерами я був добре знайомий

і сходився з ними в редакції „Życia“. Крім того, брав я живу участь у діяльності польської партії соціалістичної і зійшовся близько з Ігнацим Дашинським.

З Кракова по невдалій медицині вернув я до Русова й проживаю тут дотепер.

Від 1904 року, коли то я оженився з донькою мого приятеля, Кирила Гаморака, мешкав я в мого тестя в Стецевій аж до 1910 року.

Від 1908 до 1918 року був я послом¹⁾ до австрійського парламенту, де не виголошував ніяких промов, бо мови парламентарні моїх клубових товаришів за малими виїмками були такі скандальні, що я волів мовчати і встидатися лише за своїх, коли - б не за себе самого.

Два рази я був на Україні. Перший раз 1903 року в Полтаві, на святі Котляревського, де зазнайомився з молодими письменниками. Другий раз був у Києві на початку 1919 року, за Директорії. Не знаю чому, та тільки зазначую, що українці з Великої України по душі мені ближчі, як галичани.

Писати я почав дуже рано, ще в гімназії, та величезний талант Мартовича просто паралізував мене, і я ніколи не признавався, що я також письменник.

На університеті пропадали мої дрібні нариси по українських редакціях у Галичині. Аж 1899 року Вячеслав Будзиновський перший

¹⁾ Від селянської радикальної (народницької) партії.

раз надрукував кілька моїх дрібничок у часописі „Праця“. Решту читачі знають.

Товариш Іван Лизанівський мусить вибачити, що своєю біографією не можу зацікавити читачів на Україні й що ця біографія далі чи не більша, як усі мої писання разом.

Я народився 14 травня 1871 року й дотепер дуже мало написав, а якщо Лизанівський притисне мене до муру, то я ще другим разом і про це напишу.

Василь Стефаник

Русів, 9 лютого 1926 року.

СИНЯ КНИЖЕЧКА

Отой Антін, що он - де п'яний викрикує на толоці, був все якийсь нещасливий. Все йшло йому з рук, а ніщо в руки. Купить корову, та й здохне, купить свиню, та, решетину дістане. Кожний раз отак.

Але як умерла йому жінка, а за нею й два хлопці, то Антін як не той став. Пив та пив, та пив; пропив букату ¹⁾ поля, пропив город, а тепер хату продав. Продав хату, взяв собі від війта ²⁾ синю книжку службову та й має йти десь найматися, службу собі шукати.

Сидить отам п'яний та й рахує, щоб село чуло, кому продав поле, кому город, а кому хату.

— Продав та й амінь! Не моє та й решта! Не мо - о - є! Ей коли - б дід мій та підвівся з гроба! Моспане, чотири воли як слимузи ³⁾, двадцять чотири морги ⁴⁾ поля, хата на ціле село! Все мав. А тепер, маєш!

Показував селові синю книжечку.

¹⁾ Буката — смуга.

²⁾ Війт — сільський староста.

³⁾ Слимуз — слимак.

⁴⁾ Морг — майже півдесятини.

— Ой п'ю та ще буду. За своє п'ю, нікому до того діла немає. А він мені каже: „Мой¹⁾), просцяв - єсь ґрунт!“ Печатку прибиває та й картає²⁾). Е, я ще не таких вїтїв бачив.

— Бодай тобі так умирати легко, як мені тепер легко!

— Йду я з хати, геть цілком вже виходжу, та й поцілував поріг, та й іду. Не моє та й решта! Бий як пса від чужої хати! Можна: прошу. Було моє, а тепер чуже. Виходжу надвір, а ліс шумить, словами говорить: „Вернися, Антоне, до хати, вернися, чоловіче!“

Антін б'ється обидвома кулаками в груди, аж гомін селом іде.

— Знаєте, жаль такий прийшов, що раз жаль! Входжу назад до хати. Посидів, посидів та й виходжу... не моє, що маю казати, коли не моє...

— Бодай так моїм ворогам конати, як мені було із своєї хати виступати!

— Виходжу надвір та й ні, таки обмарило. Зелений мох на хаті, треба - б її пошивати. Камінь - вода... не я тебе буду, немого, пошивати. Камінь... аби камінь, і він тріснув-би з жалю!

Антін по цім слові гатить руками в землю, як у камінь.

— Сів я на приспу³⁾). Ще небіжка мастила, а я глину тачками возив. Лиш хочу встати, а приспа не пускає, ступаю... не пускає. А мені жаль, не жаль ні! Але таки гину... Сиджу я

¹⁾ Мой — означає: ей ти, або чоловіче!

²⁾ Картати — лаяти й навчати.

³⁾ Приспа — призьба.

та реву, так реву, як-би з мене хто паси дер.
Люди збираються на покаяніє.

— А ось отам коло воріт та піп прощі¹⁾
казав. Увесь мир плакав. Порядна, каже, жона
була, працювита...

— Перевертайтеся в гробі, небожата, бо я
лайдак²⁾. Пропив усе що до нитки. І полотно
пропив. Чуеш, Маріє, та й ти, Васильку, та
й ти Юрчику: тепер батько буде в рантухо-
вих³⁾ сорочках ходити та панкам воду доно-
шувати...

Антін тепер показує на війтову хату.

— Але війтиха... добра жінка. Винесла
мені хліб на дорогу, щоб війт не бачив. Хай
пан-біг твоїм дітям годить, де вони поступлють.
Хай вам бог усім дає ліпше, як мені...

— На який гатунок⁴⁾ я маю на чужій приспі
сидіти? Іду. Лиш поступив я з неї, а вікна
вплач. Заплакали, як маленькі діти. Ліс їм на-
повідає, а вони сльозу за сльозою просікають.
Заплакала за мною хата. Як дитина за ма-
мою... так заплакала.

— Обтер я полою вікна, щоб за мною не
плакали, бо даремно, та й виступив цілком.

— Ой, легко, як камінь гризти. Темний
світ навперед мене...

Антін обводить рукою довкола себе.

— Є ще ось гроші, але-ж буду пити. З
нашими людьми нап'юся, з ними пустю. Хай
знають, як із села я виходив.

¹⁾ Проша — прощальна промова по вмерлому.

²⁾ Лайдак — поганець.

³⁾ Рантух — дешеве тонке полотно.

⁴⁾ На який гатунок — яким способом, через що.

— Дивись, в пазусі маю синю книжечку.
Оце моя хата, і моє поле, і мої городи. Іду
собі з нею на край світа! Книжечка від ці-
саря¹⁾, всюди маю двері отворені. Всюди. І
по панах, і по підпанках, і по всякій вірі!

¹⁾ Цісар — цар.

ВИВОДИЛИ З СЕЛА

Над заходом червона хмара закаменіла.

Довкола неї зоря обкинула свої біляві пасма і подобала та хмара на закервавлену голову якогось святого. Із-за тої голови промикалися проміння сонця.

На подвір'ї стояла гурма людей. Від заходу било на них світло, як від червоного каменя... тверде й стале. З хати ще сипалося багато народу. Як від умерлого... такі смутні виходили.

За людьми вийшов молоденький парубок із обстриженою головою. Всі на нього дивилися. Здавалося їм, що та голова, що тепер буяла в кервавім світлі, та має впасти з пліч... десь далеко на цісарську дорогу. В чужих краях, десь аж під сонцем впаде на дорогу та буде валятися.

Мама стояла на порозі.

— Ти вже йдеш, синку?

— Йду, мамо.

— А ти-ж на кого нас покидаєш?

Жінки заплакали, сестри руки заломили, а мама біла головою до одвірка.

Підійшов до сина тато.

— Сідаймо, синку на фіру¹⁾, бо колію² спізнамо.

— Ще цю ніч переночуй у мене, синку! Я тебе так гірко пістувала, дула на тебе, як на рану. Я тебе разом з сонцем виряжу й плакати не буду. Переночуй, переночуй, дитинко!

Взяла сина за рукави та й повела до хати. Мир подався д'воротям.

Незабавки вийшла мама з сином. Лице мала бліде, як крейда.

— Синку, — питався тато, — а мені хто, небоже, кукурудзки³⁾ висапає?

Селяни заревіли. Тато впав головою на віз і трясся, як лист.

— Гей, ходім.

Мама не пускала.

— Миколайку, та не йди - бо! Та заки⁴⁾ ти повернешся, то пороги в хаті поскривлюються, то вугли погниють. Мене не застанеш уже, і, мабуть, сам не прийдеш.

Обняла сина за ноги.

— Воліла - б я тебе на лаву лагодити!

Пішли.

Хто стояв коло воріт, то йшов рекрута відводити.

Переходили ліс.

Листя встелило дорогу. Позагиналося в мідяні човенця, щоб з водою осінньою поплисти в ту дорогу за рекрутом. Ліс переймав голос

¹⁾ Фіра — віз.

²⁾ Колія — залізниця.

³⁾ Кукурудзка — пшеничка, кукурудза.

⁴⁾ Заки — поки.

мамин, ніс його в поле, клав на межі, щоб знало, що як весна настане, то Миколай на нім вже не буде орати.

За лісом стали в полі. Рекрут взявся прощатися з селом:

— Бувайте здорові: і свої, і чужі. Як чим докорив я, то забудьте, але благословіть в далеку дорогу.

Всі поскидали капелюхи.

— Повертайся здоровий назад, та не забавляйся.

Син з татом сіли на фіру. Мама вхопилася руками за колесо.

— Синку, візьми мене з собою. А ні, то буду полем бігти навпростець та й тебе здогоню.

— Люди добрі, візьміть - но жінку, бо руки собі поломить.

Люди силоміць відтягли від воза й держали. Фіра рушила.

— Иди здоров, Миколаю!—кричала громада.

Тої ночі сиділа на подвір'ї стара мама та захриплим голосом заводила:

— Відки тебе виглядати, де тебе шукати?!

Доньки, як зозулі, до неї говорили.

Над ними розстелилося осіннє склепіння небесне. Зорі мерехтіли, як золоті чічки¹⁾, на гладкім залізнім тоці.

¹⁾ Чічка — квітка.

СТРАТИВСЯ

Колія летіла в світи. В кутику на лавці сидів мужик та плакав. Щоб його ніхто не бачив, що плаче, то ховав голову в писану тайстру¹⁾. Сльози падали, як дощ. Як раптовий дощ, падали, що нараз пуститься, та й незабавки уймається.

Твердий такт залізниці гатив у мужицьку душу, як молотом.

— Та ще снівся мені недавно. Десь я беру воду з криниці, а він десь на самім споді в такій подертій кожушині, що, господи! Ось-ось утопиться.

„Миколайку, синку“,—десь я йому кажу,— „а ти - ж тут що дієш?“

А він мені вповідає:

— „Ой тату, не годен я у війську вибути“.

— Кажу я йому: „Терпи, та науки берися, та чисто коло себе ходи“.— Та й ось вже навчився...

Одна велика сльоза покотилася долів лицем та й впала на тайстру.

— Іду до нього та знаю, що вже його не застану. Але чи буде до кого вернутися? Бігла

¹⁾ Тайстра — торба.

за мною полем, кєрвавими сльозами просила, щоб її взяти. Ноги їй посиніли від снігу, верещала, як не сповна розуму. Але я нагнав коні та й втік. Може, десь там серед поля вже домерзає... Було стару взяти. А нам-же тепер чого треба? Хай гроші йдуть, хай ху-доба з голоду гине! Таким трупам, як ми, та на-що нам? Торби хай пошіє та підемо просючи між люди в те місто, що Миколаєва могила в нїм буде.

Притулив лице до шибки, та й сльози по вікні спливали.

— Ой, стара, тото-ж діждалися ми на сивий волос вінка! Тото, небого, десь б'єш головою в стіни, тото до бога ридаєш!

Старий схлипав, як мала дитина. Плач і колія підкидали сивою головою, як гарбузом. Сльози пили, як вода з нори. Мужикові причувся голос його старої, як вона біжить боса та просить, щоб її взяв з собою. Але він коні батогом та батогом. Лиш зойк чути по полю, але далеко.

— Напевне, вже її не застану. Коли-б ще мене сховали разом з Миколою в могилу. Хай-би ми гнили разом, як вкупі не можемо жити. Хай-би над нами й пес не гавкнув на чужій стороні, але хай-би ми вкупі були! Де-ж він сам буде в чужій чужиниці!

Колія бігла світами.

— А шкода, щось був виріс, як дуб. Бувало, що візьме в руки, те й ~~палить~~ горить йому в тих руках. Було одну втяти ще малому...

Колія добігала до великого міста.

Виходив з людьми. На вулиці лишився сам. Мури, мури, а між мурами дороги, а дорогами

тисячі світил в один шнур понавішувані. Світло в пільмі потопало, дрижало. Ось-ось впаде, і чорне пекло зробиться.

Але світила пускали коріння в пільму й не падали.

— Ой, Миколайку, коли-б я тебе хоч умерлого побачив. Вже й мені, синку, тут буде амінь!

Сів під мур. Тайстру поклав на коліна. Сльози вже на неї не падали. Мури подавалися один д'одному, світила сходилися всі до купи й грали барвою, як веселка. Замкнули мужика, щоб його добре оглянути, бо він з дуже далеких країв сюда прийшов. Став дощ накрапати. Ще гірше скулився та взявся молити.

— Матінко Христова, всім добрим людям стаєш на порятунок. Миколаю святий...—та й бився в груди.

Поліціян надійшов та й справив до касарні¹⁾.

— Пане вояк, а то тутечки вмер Миколай Чорний?

— Він повісився у вільхах за містом. Тепер лежить у трупарні. Ідіть цею вулицею в долину, а там хтось вам покаже.

Вояк пішов даліше вартувати. Мужик лежав на вулиці та й стогнав. Як пролежався, то пішов вулицею в долину. Ноги делькотіли, як підвіяні, і шпоталися.

— Синку, синку, та й ти стратився!.. Скажи мені, синку, що тебе у гріб загнало? На-що ти душу стратив?! Ой, привезу я розрадочку мамі від тебе. Марне пропадем.

¹⁾ Касарня — казарма.

У трупарні на великій білій плиті лежав Миколай. Гарне волосся пливало в крові. Вершок голови відпав, як лупина. На животі був хрест, бо навхрест пороли та позшивали.

Тато припав на коліна в ногах Миколая та молився. Цілував ноги сина, бив головою в плиту.

— Ой, дитинко, ми тобі з мамою весілля лагодили та музики наймали, а ти собі геть від нас пішов...

Потім підніс трупа, обняв за шию та й питався, як коли-би радився.

— Скажи-ж мені, скільки служеб наймати, скільки на бідних роздати, щоб тобі бог гріха не писав?..

Сльози падали на трупа та на білу студену плиту. Плачучи, вбирає сина на смерть. У біленьку мережану сорочку, в пояс вишиваний та в капелюх із павами його убрав. Писану тайстру поклав під голови, в головах поклав свічку, щоб горіла за страчену душу.

Такий годен та гарний парубок у павах! Лежав на студеній, мармуровій плиті та ніби усміхався до свого тата.

В КОРЧМІ

Коло довгого стола сидів Іван та Проць. Котили по столі завзяті слова і, схилившись, слухали, щостіл говорить. Нарікали та й пили. Проця жінка била, а Іван його вчив бути паном жінці.

— Ого, вже хай того вола шлях трафить¹⁾, що його корова б'є! — казав Іван. — Якби мене жінка мизинним пальцем кинула, то я - б їй кінець зробив, на винне яблуко розпосочив - би! Чоловіче, таже це покаяніє на увесь світ, щоб жінка лупила чоловіка, як коня! Але я - б її скоро до пам'яти привів, так - би до пам'яти привів, щоб не пам'ятала, куди ходить. Вигострив - би сокиру на точилі, та й би руки по лікті обрубав. Лиш раз, два, та й вже рук нема! — Сказав оце Іван та й підняв руки вгору, як коли - б мав думку злетіти. Подав голову назад, очі вп'ялив у Проця та чекав, що Проць йому скаже.

Проць помахував головою, та й нічого, сирота, не казав, бо що мав казати, коли все правда.

1) Шлях трафить — лайка: удар серця трафить.

— Ей, ти, паршику, не теліпайся над книжкою, як шибеник ¹⁾ на грабку, але давай, брате, горілки. Я платю, а ти давай, бо мій кремінал ²⁾ а твоя смерть! Не гиндлюй ³⁾ зо мною, але сип тої браги. . . — казав Проць та й бив кулаком у стіл.

Корчмар сміявся, наливаючи горілку. Газди ⁴⁾ стали пити. Нахиливалися до себе й відхилювалися, як - би дві галузці, що ними легенький вітер колише.

— Та гадаєш, — казав Іван, — що я - б чекав на шандарів ⁵⁾, щоб мене брали? Лише - б руки обрубав, та й свиту на себе та й заявився - б до суду. Встид за встид, але я - б сказав панам, що мене жінка била, а я руки обтяв. Може - б яку днину посидів, а може - б і години не сидів.

По цім слові пили горілку. Так гірко пили, як кров, кров свою — так кривилися.

— Процю, брате. . . бачиш, п'ємо горілку, ти мене частуєш, але п'ємо свою працю, свою кервавицю. Кров свою п'ємо. Але радію тобі, щиро тобі наказую, припри собі жінку, хай вона до тебе руки не протягає. Чоловіче, таже ти сміхом став по селу, жінка б'є та духу наслухає, а ти газдою маєш бути?! Я - б таку жінку осідлав та в ступу - б запрягав та канчук дротяний з клинка - б до неї стягав!

¹⁾ Шибеник — повішений (від шибениця).

²⁾ Кремінал — тюрма.

³⁾ Гиндлювати — торгувати.

⁴⁾ Газда — хазяїн, господар.

⁵⁾ Шандар — жандарм.

Іван вийняв гроші й хотів собі заплатити за горілку, але Проць змів гроші на землю, бо дуже розсердився.

— Іванку, за що мене, брате, пореш без ножа? Я маю охоту тебе зачастувати, бо ти мене, як якийсь казав, як мама рідна, на добре радиш. Не тич мені грошей, але пий.

Та й знов пили.

— Або говори з нею по-добру! Як прийдеш додому, та й кажи жінці так: „гей, жінко, де ти мені присягала? Чи на смітті, чи в церкві? Чи рабин нас вінчав, чи піп шлюб давав? Ти до мене руки простягаєш, а я ручки втну. Стій, внеси стілець та сокиру, та й будемо рахуватися“... Так ти їй наговори та, може, налякаєш.

— Іванку! Ти, небоже, моєї жінки не знаєш. Таже вона така тверда на серце, що й ката не побоїться. Я часом хочу їй дати пострах, але вона, що має під руками, то як мене впоре! Щоб її дохторі так по смерті пороли! „Ти, марнотрате“, — каже, — „ти, що побачиш, те до корчми тягнеш, та ще мене хочеш збиткувати?!“ Але, кажу тобі, що я такий від неї битий, такий парений, що прийдеться мені з хати йти. Але, кажу, може їй бог руки без мене всушить, може, я допрошуся цього в бога...

— Чекай на бога, чекай, дурний, а вона буде бити, аж на вітер здіймати. О, вже ти такий газда своїй жінці, як вербовий заніз у ярмі. Плюнути не варт на такого газду!

Проць закашлявся, аж посинів. Іван поклав обидва кулаки в зуби та й гриз. Потім скреготав зубами на всю корчму.

— Іди сюди, орендарю! Гей, ти вчена голова, та через те з нас шкуру лупиш; скажи мені, чи є такий параграф, щоб жінка чоловіка була? Чи є такий закон? Ти читаєш у книжках, аж скаправів ти, то десь там воно повинно найтися. Як цісар такий параграф написав, хай я знаю. Бо як цісар таке право видав, то хай моя також мене б'є. Руки складу навхрест, а вона хай бучкує. Як право цісарське, то має бути цісарське!

Орендар казав, що такого права не дочитався. А Процеві казав, що треба йти додому, бо жінка буде сварити.

Проць плюнув, пролупив очі й довго дивився на орендаря. Хотів сварити, але обміркувався та й встав з лави.

Ідучи додому, горланив на ціле село:

— Коли ж бо не боїться, що сине за нігтем, не боїться...

— Але я руки обітну, як вербу підчімхаю! А це - ж куди? Як прийшла, то був бузьок на хаті, а тепер? Де, де тому край?

Чути було, як Проць приспівував: „Де, де - е, та де тому край?..

Як доходив до хати, то замовкав, а на воротах геть затих.

ЛЕСЕВА ФАМІЛІЯ

Лесь своїм звичаєм украв від жінки трохи ячменю й ніс до корчми. Не ніс, але біг до орендаря й все оглядався.

— Ого, вже біжить з бахурами, бодай - би ви голови поломили! Коби забігти до корчми, бо як допаде, то знов буде крику на ціле село.

І побіг з мішком на плечах. Але жінка з хлопцями доганяла. Вже перед самою корчмою хапнула за мішок.

— Ой, не тікай, ой, не біжи, не розноси мою працю з - межі дітей!

— А ти, мерзю, знов хочеш робити крик на всі люди! Лице - б ти мала!

— Лиця я із - за такого газди не мала, та й не буду мати! Давай мішок та пропадай. А ні, то будем тебе бити, буду тебе бити з дітьми насеред села! Хай буде покаяніє на весь світ! Давай!

— Ти, стара лярво, та чи ти здуріла? Та я тебе й бахурів твоїх повішаю!

— Андрійку, синку, лиш по ногах, лиш по ногах, хай вам хлібець по орендарях не розносить! Так бийте, щоб ноги поломили. На каліку то ще заробимо, але на п'яницю ми не годні наробити!

Вона говорила до своїх двох хлопців, що стояли з бучками й несміло дивилися на тата. Андрійко мав, може, десять років, а Іванко з вісім. Вони не сміли приступити й бити тата.

— Бий, Андрійку, я буду тримати за руки. Лиш по ногах, лиш по ногах!

І вдарила Леся по лиці. Він поправив їй ще ліпше, аж кров потекла. Тепер хлопці підбігли й почали валити бучками по ногах.

— Ліпше, синку. Поламайте йому ноги, як псові, щоб їх тягав за собою!

І плювала кров'ю й синіла, але тримала за руки.

Хлопці вже зважилися й підбігали, як щенюки, і били по ногах, і відбігали, і знов били. Майже бавилися, майже сміялися.

З корчми вибігло кілька людей.

— Гей, таже цього ще ніхто не бачив, відколи світ! Дивіться, як б'ють! Ще цицька коло рота не обісхла. Покаяніе на весь мир!

Хлопці били, як скажені, а Лесь і Лесиха стояли закаменілі, покервавлені й не рухалися з місця.

— Гей, ви, хлопці, таже ви пірветесь коло батька...

— Було брати довші буки, щоб ліпше досягати...

— Бийте по голові тата, в розум, у тім'я...

Отак викрикував якийсь п'яний з-перед корчми.

Лесь кинув мішок на землю й став, як дурний. Він такого нападу ніколи не сподівався

й не знав, що робити. Врешті ліг на землю й скинув киптар¹⁾).

— Андрійку, та й ти, Іванку, йдіть тепер бийте, я ані не поворохнуся. Ви ще малі, то вам тяжко підбігати. Гай, бийте...

Хлопці стояли подалік і дивно дивилися на тата. Поволеньки покидали бучки й дивилися на маму.

— Та чому їх не заставляєш, щоб били, я - ж ліг... бийте!...

Лесиха заревіла на все село.

— Що я, люди, винна? Я б'юся по ланах з дітьми на сухім хлібці, та що я зароблю, то він все до корчми виносить. Я, люди, не можу нічого заробити через нього, бо не можу хати лишити. Таже він лишив нас без драночки²⁾ в хаті. Що залямить³⁾, те й до шинку за горілку несе. Я не можу наробити й на дітей, і на шинкарів. Хай діється, що хоче, але я вже не годна...

— Та - ж бийте, і пальцем не кину!

— Хай тебе, чоловіче, бог поб'є, що ти нам вік пустив марно й дітей осиротив! Та ти нас скільки набився, що ми ніколи з синців не виходимо, як воли з ярма. Таже я не можу горщечка в хаті затримати, бо все вибиваєш. Скільки я з дітьми ночувала на морозі, а скільки ти лишень вікон набився? Нічого тобі не кажу. Хай тебе бог скарає за мене та й за дітей! Ото я собі долю в бога вимолила... Люди, люди, не дивуйтеся, бо не знаєте...

¹⁾ Киптар — свита.

²⁾ Дранка — подерта сорочка.

³⁾ Залямити — зарвати.

Взяла мішок на плечі та й поволіклася до-
дому з дітьми, як пришиблена¹⁾ курка.

Лесь лежав на землі й не рухався.

— Але піду до креміналу, на вічний кремі-
нал піду. Раз! Такого ніхто не чув та й не
буде чути. Таке вистрою, що земля здрігнеться!

І лежав, і свистав завзято.

Лесиха повиносила все з хати до сусідів.
На ніч лягла з дітьми спати в городі, в бур'я-
нах. Боялася п'яного Леся, що вночі прийде.
Дітям постелила мішок і накрила кожухом.
Сама чипіла²⁾ над ними в сердачині³⁾.

— Діти, діти, що мемо⁴⁾ робити? Тото - ж
я вам постелила сьогодні на весь вік! І по-
мрете, та слави не збудетеся. Не годна я цього
за вас відмолити...

І плакала, і наслухала, чи Лесь не вертає.

Небо дрижало разом із зорями. Одна впа-
ла з неба. Лесиха перехристилася.

¹⁾ Пришиблена — підбита.

²⁾ Чипіти — стояти, дрижати.

³⁾ Сердачина — свитка.

⁴⁾ Мемо — будемо.

МАМИН СИНОК

У суботу рано вибігла Михайлиха за поріг хати й заговорила до себе дзвінким голосом:

— Ба, не знати, де бахур подівся? Десь воно ландає¹⁾, десь воно нишпорить по дворі, як курка. Ану, чи - б ти його вдержала в хаті? Зчесала - б бахура, та й нема.

За хвилю пішла до стодоли подивитися, чи коло Михайла нема бахура.

— Ото, в тебе також розум? Не наженеш хлопця до хати, але коло себе тримаєш на студені. Ходи, Андрійку, до хати, та дам яблуко таке червоне, що аж!

— Не йди, дурний, бо мама бреше, хоче мама чесати та й гулить²⁾ тебе, — сказав і зареготався Михайло.

— Цей чоловік, бігме³⁾, вистарів розум! Таже дитина ось тут замерзне коло тебе. Не слухай, Андрійку, тата, бо тато дурний, але ходи до хати, а я тебе зчешу, та й дам булку, та й яблуко. Ая!

— Коли ви не дасьте.

— Ходи, ходи, бігме, дам.

¹⁾ Ландати — волочитися, бігати.

²⁾ Гулити — дурити, обманювати.

³⁾ Бігме — ей - богу.

Та й взяла за руку, та й повела до хати.

Я тебе гарно вимію, вичешу, а завтра підеш зо мною до церкви. Мама таку гарну сорочечку й поясок дасть, всі будуть дивитися та й казатимуть: дивіться, який Андрійко красний!

— А яблуко дасьте, мамо?

— Дам, дам, багато.

— А булку?

— Та й булку...

— А до церкви візьмете?

— Візьму, візьму...

— То чешіть.

І мама взяла мити голову Андрійкові. Цятки води спадали поза ковнір, і Андрійко ледве витримував, щоб не плакати.

— Тихенько, тихенько, мама так гарно виміє, виміє! Личко буде, як папірчик, а волосся таке, як льон. Над усіх хлопців будеш найкращий!

— Коли бо кусає...

— Мама геть вичеше, ніщо не буде кусати. Так легенько буде, що ей, де!

— А як вичешете та й дасьте булку та яблуко, то пустите надвір?

— А що-ж, уберу тебе, та й підеш геть далеко, геть геть...

— Добре, я піду до тітчиного Івана.

Мама Андрійка вимила та взяла на коліна та й чесала.

— Мамо, а коло тата є кіт, та й таких мишей ловить та й душить.

— Бо миші зерно труб'ять та шкоду роблять...

— Нащо шко́ду?

— Щоб не було що молотити та й молоти.

— А що - ж вони їдять?

— Таже зерно...

— Як?

— Е, з тобою не договорився - б... Треба, щоб тебе тато в вечір підстриг, бо, дивись, яке патлате волосся.

— По - парубоцьки, ма'?

— А як - же, таже ти в мене парубок. Та й бачиш, що вже, а ти не хочеш ніколи давати чесатися. Ану - ко, подивися в дзеркало, як гарно!

Андрійко виглядав як скупаний, волосся спадало маленькими, білими нивками на чоло й шию. Очі були сині, а губи червоні. Мама дала йому яблуко й булку; він сховав за пазуху.

— Я хочу до тітки.

— Вперед з'їж яблуко, та потім підеш, бо хлопці відіймуть.

— Я не покажу. Хочу до тітки.

— То йди, про мене.

Вбрала його в чобітки, в свою кожушинку, в татів капелюх та й пустила надвір.

— А дивися, щобись не впав, а то буду бити...

Сіла в хаті шити.

— Не бійся, такий мудрий, як старий. Не мав - би в кого вдатися! Викапаний ¹⁾ Михайло. А зараз упоминається заплати за чесання...

І мама всміхнулася й шила далі.

¹⁾ Викапаний — капля в каплю, цілком подібний.

— Коби здоров ріс та чемний. Має три роки, та й геть „оченашу“ береться, такий старогрецький ¹⁾, а такий пустун, що хату догори ногами здоймає. Так нераз допече, що мушу бити. Якби не бив, то й нічого - б з нього не було!

Підняла голову, глянула у вікно.

— Це вже вполудне, а Михайло ще не входить полуднувати. А хлопця нема. Десь, певно, грається на снігу та й буде кашляти.

Увечері сидів Михайло на лаві та й держав на колінах Андрія. Вогонь палахкотів у печі й освітлював хату червоним світлом. Михайлиха сиділа перед печею та варила вечерю.

— Ти зійшов, старігане, на дитячий розум... Та лиши дитину в супокою, не підкидай ним, як гарбузом. Іди, Андрійку, до мами.

— Коли я не хочу.

— А ти чий, татів чи мамин? — питав Михайло.

— Татів...

— А кого меш бити?

— Маму.

— А ти, підвіяний, то я тобі яблука та булки даю, а ти мене меш бити!

— Тато тобі купить багато яблук, бо ти татів...

— Ой, чи не цей тато тобі купить? Ти - б ніколи не бачив нічого...

— Ану - ко, покажи, як ти меш їхати у війську на коні?

¹⁾ Старогрецький — розумний, дотепний.

Хлопець сів на поривач¹⁾ і брикав по хаті.
— Досить, досить, Андрійку, на тобі соломку та пінку з молока збирай.

Андрій опинився коло печи й збирав пінку.

— Гей, Андрію, а ти що купиш мамі?

— Червоні чоботи.

— А татові?

— Татові нічого не хочу.

— Гарний синок мамин.

Михайло взяв його знов на коліна.

— Ти як називаєшся?

— Андрій Косминка.

— А хто ти є?

— Луский ладикал²⁾.

— Добре. А куди ти поїдеш?

— До Канади.

— На чім поїдеш?

— На такій шифі³⁾, як хата, великій, таким морем широким-широким, геть, геть...

— А тата візьмеш з собою?

— Візьму тата, та й маму, та й Івана вуйниного⁴⁾, та й геть поїдемо...

— Йди, йди, не муштруй хлопця та не бери на акзамент⁵⁾, бо ще засне без вечері.

— Але поміркуй, який бахур мудрий, геть все знає?

¹⁾ Поривач — ним загрибають попіл у печі.

²⁾ Луский ладикал — руський (український) радикал, член радикальної партії в Галичині (як у нас були „есери“).

³⁾ Шифа — з німецького, пароплав.

⁴⁾ Вуйнин — тітчин.

⁵⁾ Акзамент — іспит.

МАЙСТЕР

То як часом майстер напився в саму міру: ні замало, ні забагато, то розказував одну подію із свого життя. Всі, що були в корчмі, слухали його з увагою, навіть і корчмар слухав.

— Та я вам, люди добрі, не буду ні цеї, ні тої городити. Був я майстер, був я газда... ціле село скаже. Тепер я лайдак, хай і це село скаже... марного слова не скажу. Не скажу, бо що правда, то не гріх. Але як то воно на мене впало? За оце ви питаєте...

— Прийду до газди, обдивлюся по матеріялі, по пляцові¹⁾, приб'ю торг, могорич вип'ємо та й до роботи! Пліюну в жмені, сокиру в руки та й дивися, а будинок як годинник виріс на подвір'ї. З якого хоч боку заходи... годинник.

— Вийду в неділю з церкви, іду додому та й міркую собі в голові, що хай лиш пожию з десять років, то й село геть перебудую. Так перебудую, що не жаль буде в нього зайти...

— Дома пообідаю та й іду в поле на жито подивитися. На битій горі обернуся, глипну на село, а мої, моспане, будинки, як та птаха

¹⁾ Пляц — місце (з німецького).

легка, що ледве землі доторкається. Як стану, як глипну, то так мені весело, як мамі, що дивиться на своїх дітей. А так мені легко, що сто миль перелетів - би...

— А так мені бог годив, що, що загадаю, те й маю. Я собі нивку купив одну, ба й другу, я собі коровку, овечки. Годи́ло¹⁾, в руки йшло, як з води йшло.

— А мама, бувало, припадають коло мене та приповідають:

„Ой, синку, оце тобі бог гарний талан дав у руки, нема такої днини й години, щоб богові святому не дякувала за тебе“. Кажуть: „Старий, старий, а встань - но та подивися на нашого Івана, який він газда?“ А жінка слухає це та, як скрипочка, увихається по хаті...

На цім місці Іван випростовувався, лице його пашіло великою радістю. Ті, що його слухали, дивилися на нього якомсь сумно, але мовчали. Іван їх завойовував своєю бесідою. Робив з корчми церкву.

— Але потім, браття, пішло все коміть - головою. Якби взяв на долоню пір'я та й подув, то так пішло все. Не лишилося нічого навкруг пальця обвити...

— Прийшов одної неділі чоловік з Луговиськ та й каже: „Так і так, піп наш закликає вас до себе“. Зібрався я та іду. То не далека Україна, та й приходжу до Лугівського попа.

— А щось мені вже дорогою на душі потенькувало²⁾. Приходжу, поцілував попа

¹⁾ Годи́ло — щастило.

²⁾ Потенькувало — тяжко ставало.

в руку, а він мені каже, що так і так, у нашім селі треба нову церкву класти. Ми, каже, не погодилися з тим гуцулом, що кладе церкви, а чули, що ти добрий майстер, то й порадилися, щоб ти нам клав церкву.

— Як я, знаєте, це вчув, то мене піт обіляв, як коли слабу худобину. Навіть і сьогодні ще не пам'ятаю, що я на те сказав попові, як я з хати вийшов? Щось мене обмарило...

— Вертаюся додому, а мені то чорно, то жовто перед очима, вітер мене з ніг згонить. А в голові, як коли - б цигани клевцями¹⁾ гатили. Але гадка гадку рівно пошибає. Десь я собі думаю: чоловіче, таже це не стодола, таже тут, братіку, тисячі дають на твої руки, таже церкву люди бачать із всіх сіл. Такий я страх дістав, що хай бог боронить! Отак як-би мені хто сокирою зарубав у голову...

— Приходжу я додому, та й ані жінка, ані діти мені не милі. Нічого я нікому не кажу... мну в собі.

— Ліг я спати. Сплю, як камінь, сплю... не висплюся. А мені сниться, що я десь у вишневім саду лежу та на сопілку граю. Вишні зацвіли, аж молоко капає, а я лежу та на сопілку граю. Але десь коло того саду вчинилася церква, я її десь вже поклав, а вона коло саду вчинилася. Як нараз десь не загримить, як коли - б гора завалилася! А то церква розлетілася на порох. Цей дзвінок, що на самій горі висить, десь так дзвонить, але так жалісливо, що аж! Сам дзвонить. Десь я хочу

¹⁾ Клевець — молоток.

підвестися, а мене церква геть привалила. Десь вода велика вчинилася, десь по воді ворон, ворон таких плаває, що вода чорніська. А дзвінок нагорі все дзвонить; і церкви нема, а дзвінок нагорі все дзвонить...

— Десь я кричу рятунку, та й мене збудили та трохи спам'ятали.

— Дальше нічого не тямлю. Досить того, що вилежав я три місяці та й потім нічо з мене зробилося...

— Гуцул поклав таки церкву в Луговиськах, а мені світа збавив, збавив навіки...

Далі майстер не розповідав своєї історії, бо всі знали, що потім сталося.

Врешті, і не міг розповідати, бо, дійшовши до цього місця в оповіданні, клав перед себе фляшку горілки і пив понад міру. Зате ті, що дотепер слухали його й мовчки сиділи, розбакувалися й жалували майстра.

— То, бачите, людина ба сеї, ба тої собі загадує, а то все божя міць! В бога нема, що цей гарний, а цей старий, а цей бідний, в бога всі однакі; що має бог дати, то дасть і найбіднішому, і найбагатшому...

— Та вже воно правда, що від божої волі ніхто не сховається, але бо десь такі люди є, що чоловіка збавляють. Дивись, гуцул поробив йому якусь біду... чи підсипав, чи розум зав'язав, та й що з чоловіка зробилося?... Нічо, болото зробилося. Та оце є, що чоловік чоловіка так зіпсує...

— Та то гуцульська віра, бодай 'го шлях трафив! Дивись, ось шинкар лиш нашою працею виріс, але він ліпший від гуцула. Бо він

візьме гроші, маєток заграбує, але розуму не відбере. А гуцул поробить таке, що людина б - світі забуває. Гуцула гони від хати як, пса...

— Правду кажете, ой, бігме, правду. Таже Іван потім здурів. Загнав жінку в гріб, дітей повиганяв від хати, пустив, де що є. Має хатчину, але таку страшну та облупану, що лячно до неї увійти. А не за довгий час піде відси додому, та й виб'є вікна, та й ляже на піч, та співатиме. Та ніби він тепер має добрий розум? Таже розумний не бив - би вікон у своїй хаті, та не купував - би їх що - місяця два рази. То лиш так здається, що він добре говорить, але йому в голові напевне хиба!..

— Пустив 'го, невіра, марно. Так 'го зсукав, що до смерти ніхто 'го не розсуче. Зломив 'му волю; його ні робота не береться, ні нічо, а що заробить трошки, та й все оставлять в корчмі...

— Хай пан - біг хоронить кожного доброго чоловіка...

ПОБОЖНА

Семен та Семениха прийшли з церкви та й обідали — мачали студену кулешу в сметану. Чоловік їв, аж очі вилазили, а жінка почитиво їла. Раз - по - раз втиралася рукавом, бо чоловік кидав на неї цяточками слини. Таку мав натуру, що цьмакав і пускав слиною, як піском в очі.

— Не можеш тої башти трохи приперти, не можна хліба з'їсти...

Семен їв і не приперав башти. Трохи його жінка вколола тим словом, але він возив далі сметану з миски.

— Чмакає, як чотири свині. Боже, боже, таку маєш губу нехарапутну, як у старої конини.

Семен іще мовчав. Трохи був і винен, а, по - друге, хотів добре по поїсти. Врешті встав і перехристився.

Вийшов надвір, дав свиням пити й вернувся, щоб лягати.

— Дивись, насадився, та й лягає, як колода... Ану-ко, чи він покаже де носа? Гние отак кожного свята та й неділі.

— Чого ти собі гудза ¹⁾ зо мною шукаєш? Як я тобі зав'яжу гудз, то ти його не розв'яжеш, я тобі дам гудза!

— Я - б тебе що - неділі живого кусала.

— Коби то свиня мала роги...

— Стоїть у церкві, як баран недорізаний. Інші газди, як газди, а він такий зателепаний, як холера. Мені аж лице лупається за такого газду.

— Ото, бідна головко, та й втрачу царство небесне! Нагаруйся цілий тиждень, та ще в церкві гаптах ²⁾ стій! Стій уже ти за мене, а я і так боже слово вислухаю.

— Ой, вже ти слухаєш слово боже. Одного нумера ³⁾ не знаєш, що піп казав на казанню ⁴⁾. Станеш насеред церкви, як сновиди. Дивишся, а очі вже пішли у стовбір; дивишся, а рот вже розхилився, як ворота; дивишся, а слина тече вже з рота. А я дивлюся, та й земля підо мною горить зі встиду!

— Уступися від мене ти, побожна, хай я трохи очі прижмурю. Тобі однак молоти, а я ледве тлінний.

— Бо не стій у церкві, як стовп. Лиш піп стане з книжки читати, а ти вже очі вилупиш, як цибулі. Та й махаєш головою, як конина на сонце, та й пускаєш нитки слини, як павук, такі тоненькі... лиш що не захаркотиш

¹⁾ Гудз — вузол; шукати гудза — шукати зачіпки, придиратися.

²⁾ Гаптах — німецька військова команда: *Habt - acht*; наше: струнко, позір!

³⁾ Нумер — номер, число.

⁴⁾ Казання — проповідь.

у церкві. А моя мама казали, що то нечисте закрадається, та чоловіка на сон ломить, щоб божого слова не слухав. А коло тебе нема бога, ой, бігме, нема!

— Агій на тебе, таже хай до твоєї голови дідько причепиться, не до моєї! Ото, побожна?! Та ти записалася в якесь архіримське ¹⁾ брацтво та гадаєш, що вже свята? Та я тобі так шкуру спишу, як у книжці, такими синіми рядами... Зійшлися газдині в братство! Ніхто такого не чув та й не бачив. Одна мала дитину дівкою, друга вдовою, третя найшла собі без чоловіка... самі порядні газдині зійшлися. Та якби вас тоті ченці знали, що ви за челядинка, то вони - б вас буком з церкви! Дивіть, які мені побожні, лиш хвоста на заді хибує! Книжки читають, образи купують, таки живі до раю!

Семениха аж заплакала, аж затремтіла.

— То було мене не брати, як мала дитину. Ото я собі долю напирала. Таже за тебе була - б і сука не пішла, за такого вола невмиваного! Ще молися богу, що я собі світ з тобою зав'язала, бо був - би ти ходив отак до гробо-вої дошки.

— Бо я був дурний, злакомився на поле, та й відьму взяв до хати. Я - б тепер і свого додав, щоб відчепитися!

— Ой, не відчепишся! Я знаю, ти - б хотів ще другу взяти з полем, але не бійся, мене не доїш і не діб'єш. Я таки буду жити, таки мусиш на мене дивитися, та й решта!

— Та жий, поки світа та сонця...

¹⁾ Архіримське — архірейське.

— Та й до брацтва буду ходити, та й що мені зробиш!

— О, вже ти в тім брацтві не будеш, хіба-б мене не було! Я ті книжки пошпуряю, а тебе прив'яжу. Вже ти мені не будеш приносити розуму від ченців...

— Ой, буду, буду та й вже!

— А відчепися від мене, бо як візьму яке лихо, то й перевалю!

— Мамко, мамко, тож ти мене видала за кальвіна¹⁾), отож ти мені світ зав'язала! Гляди, в неділю береться бити!

— Ну, дивись, а це-ж я розпочинав сварку? Та міркуйте собі, що це за побожна? Ей, небого, коли ти так, то я тобі трохи прикоротаю, я тобі писочок трохи припру. Та через цю побожну треба-б хату покидати! Спи, бідо, але буду бити!

Семениха втікала надвір, але чоловік схватив її в сінях і бив. Мусів бити.

ЧЕТВЕРТА
ТОРТ
ПРОШКОЛА

¹⁾ У галицьких селян слово „кальвін“ означає те саме, що недовірок, або людина з твердим серцем.

КАТРУСЯ

Як Катруся приходила до пам'яті, то мама сідала коло неї й жалібно говорила.

— Катрусе, доки ти, небого, будеш слабувати? Гроші минулися, других заробити не заробиш, хоч-би ти й підвелася. А я повідносивала гроші по ворожках. Та й з того нема ніякої користі. Правда, ворожка вгадала за все, як дома діється, яка тобі біль, але коріння нічого не помагає. Мабуть, тобі таки нема виходу

— Катруся лежала нерухомо. Водила сухенькою рукою по лиці. Сині нігті були, як її сині очі, і здавалося, що по лиці подорожує багато синіх очей, дивних, блискучих. Всіма тими очима Катруся гляділа на маму й потакувала на її жалібну мову.

— Ой, нема, бідний світе, нема. А тато геть зжурився. Заходить у голову, чим тебе поховати, як умреш? Коли на тебе подивиться, та й чорніє з жури. Ми, Катрусю, геть з усього вийшли. Муки на дні лиш трошки, одного зерна нема коло хати, та й зламаного гроша немає. Якби ти вмерла, то й стали-б ми, як серед води. Коби тебе бог хоч до осені

додержав... Ей, дівко, дівко, тото - ж ти себе та й нас зневолила!

Мама взяла Катрусю чесати.

— Ти так страшно гориш, та так кашляєш, що хай бог сохраниць! Ані сорочки натягнути на тебе, ані розчесати, ані вмити. Боже, боже, як ми гіренько мучимося. Прошу бога, щоб я половину тої муки на себе перебрала, та й не можу допроситися.

Сльози мамині капали на Катрусине волосся й пропадали, як вода в піску.

— Що то з тебе зробилося? Така ти була годна, така робітниця, що на все село! Аж нам душа радувалася, гадали ми, що нам легше стане із-за тебе, а то, дивися, яке легше! Коби хоч що їстки доброго, а то ми в'янемо на бараболі¹⁾, а ти таки гинеш. А трудно ходити вже по хатах за молоком, вже стільки находилася, що тепер нема як лиця показувати.

Мама заплітала косу.

— Не знати, нащо я квіток тобі накупувала? Увалила два леви²⁾, як у болото. Вже, мабуть, я тебе в ті квітки на смерть уберу...

Заплакали.

— Ану - но, дайте, я подивлюся на них.

Мама дала Катрусі квітки сині, білі, зелені, червоні.

Катруся переглядала їх, лице її слабо всміхалося, а сині, білі, зелені, червоні блески бликали по обличчю.

¹⁾ Бараболя — картопля.

²⁾ Лев — монета вартістю 80 коп.

— Дай сюди скоренько, ото дивись, батько йде та скаже, що тобі ще в голові дівоцтво.

* * *

Катрусю поклали на віз, щоб везти до лікаря. Мама, плачучи, підкладала їй подушку під голови.

— Бодай я вже не дочекав вас дохторувати¹⁾! Щоб ви вже поздыхали, то я-б раз поховав та й збувся.

Держав віжки від однокінки й аж чупер²⁾ собі рвав із злости.

— А ти, розпаднице, пам'ятай, що як я гроші даремно по дохторах розсію, то тобі амінь зроблю! Я тебе без дохтора поховую, я тобі буду дохтор. А відки-ж я наберу на вас, на дохторів, на аптеки та на чорта рога-того?! Та мій мозиль не годен цього витримати, ой, не годен. Найняв я фіру, та ліпше вже відвезти на могилу, та вивернути та й збутися. Боже, боже, що це на мене найшло цієї днини! Ну, ганциго³⁾, рухай тими безклубими боками!

Потяг конину батогом та й виїхав за ворота.

На вулиці Катруся цікаво розглядалася. Від осени багато новин настало. Вуйко Семен загородив пліт, старий Микола пошив наново стодолу. Катруся забула й про сварку татову, так роздивлялася на всі боки.

¹⁾ Дохтор — доктор, лікар.

²⁾ Чупер — чуприна.

³⁾ Ганцига — стара коняка, шкапа.

По полю люди орали, сіяли. Жайворонки над ними співали. Чорна рілля розсипалася під сонцем.

Катруся почервоніла й все собі гадала :

— Маю в бозі надію, що підведуся, що ще весни не страчу. Зараз таки найду собі роботу... Боже, боже, знайди мені лік!

Певна була, що весни не стратить. Тато сидів на переді й довго мовчав. Врешті, почав говорити.

— Ось, днинка як золото, а ти ходи по дохторах!

Звернувся до Катрусі.

— Скажи ти мені, дівко, що я маю з тобою робити? Лежиш та лежиш, та й ні життя, ні смерти. Я грошей набираю та набираю. та й все даремно. Якби я знав, де тобі лік, то шукав-би, а так, що я знаю? Коли-б ти вже або сюди, або туди! І тобі ліпше, і нам ліпше...

Катруся плакала.

— То, небого, нема що плакати, бо це таки правда! Ти собі вмереш і гадки не маєш, нібито не однако в землі гнити? Яке сьогодні легке життя, то ліпше вмерти, та не бідувати цілий вік по чужім полі! Вже я грошей набрав, та ще наберу на похорон, та й на старість з хати виженуть. Ех, якби я знав, що не буде тобі ліку, то зараз завертався-б додому. А це добро лишилося-б на похорон.

Катруся заходилася від плачу й кашляла на все поле.

Тато витягнув з-за пазухи яблуко та й якось несміливо подав донці. Ніколи він ще не давав їй ніяких лакітків.

— Не плач, небого, я тобі не ворог. Я лиш кажу, щоб грошей даром не віднести, щоб себе не скалічити та й щоб тобі не допомгло. Таже ти сама, дитинко, бачиш, що нема відки. Я - б для тебе мизинного пальця врубав та й не жалував - би. Я за тебе маю в людей честь, як за хлопця, бо ти робітниця на все село. Синку, я на тебе дув, як на пінку, та й бачу, що вmrеш. То видко очима, що тобі нема виходу. Ой, небого, небого, то - то будемо бідувати без тебе... Ой, будемо та будемо...

Старий замовк.

— Ой, умру, умру, вже бачу, що мені нема виходу, — шепотіла Катруся.

В'їжджали в місто.

* * *

Вертали додому. Сусід Микола також з ними.

— Він мені таке наспівав, що де - де, де - е-е! Мужикові до дохторів не варто ходити. Коли-б, каже, багато молока пила та м'яса якогось легкого щоб поїдала, щоб шлунок собі поправити, щоб хліба білого... де що на світі є, то загадав. Може воно в панстві допомгло - б, але в нашім стані це не допоможе. Досить того, що як він почав почитувати, то я таки не дослухав до кінця. Ніби було-б що з того, що я - б вислухав? Хай умирає, так як є. Хай вип'є тоті медицини, що я взяв в аптеці, та хай або вихорується, або як сама хоче...

— А ви - ж гадаєте, — почав сусід, — що дохторі дають мужикові такий лік, як панові? Бодай вони так здорові були! Мужикові що

втікне, втікне, та й спасайся! Ніби йому хочеться мужикові доброго ліку пошукати? З паном що день, то добридень, а з мужиком що?

— Коби то, уважаєте, кому порадити, а то наше яке? Поцілував у руку та й чекай, аж скажуть гроші дати...

— Найліпше було довідатися в старої Іванихи. Вона, бачу, пішла до доктора, то він як зачав її оглядати, то вона йому навправці: ой, каже, пане докторе, дайте мені останній лік. Я, каже, бідна баба, не маю із-за чого докторуватися, то дайте мені останній лік. Доктор, бачу, видивився на бабу та й каже: а ти відки знаєш? Ой, каже баба, відки знаю, то знаю, але дайте мені таку риципку¹⁾ на останній лік. Як почала, як почала, то й дав. І до сьогодні ходить...

— Коли - ж бо не стало розуму запитатися. Ви гадаєте, що то з паном так говорити, як вам здається? Кажи раз, два, та й забирайся, марш!

— Пішла баба з тою риципкою до аптеки. Дала аптекареві, а сама, не бійся, мудра. дивиться, як він буде той лік приготувлювати. То вповідала, що як собі капнув того ліку на долоню, то наскрізь руку перейшов. Але то лиш десь сотому вдається такого ліку дістати. А мужикам лиш такий лік здатний, що або сюди, або туди.

— Ей, бідний світе, що я не розпитав баби, як воно треба того ліку просити! А так і гроші загубив, і нічого не допоможе... От погано зробив.

¹⁾ Риципка — рецепт.

— Та, мабуть, нема вашій дівці виходу. Гляньте, як вона горить! Не буде з неї так нічого, як з отого листка, що відчимхнувся від дерева...

— Ой, нема, нема, і гроші пішли. Коли-б я був хоч Іванихи запитав...

— Та то, бачите, від чого лік. Аптекар має свою аптеку та вмирає...

АНГЕЛ

Стара Тимчиха грілася на призьбі проти сонця. Перед ворітьми проходили люди, і ніхто з бабою слова не заговорив. „Славайсу“ — „Навіки слава“, — лиш стільки бесіди й розмови.

— Старого лиш візьми та закопай! Шкода тої ложки страви, що з'їсть, та того кута печи, що залежить. Всім великий в очах, ніхто слова не заговорить, чи бісе, чи чорте. Таки не варт старому жити, та й годі!

Прийшли їй на гадку слова старого Тимка.

— То, стара, так є, що моя голова на переді, а твоя зараз за моєю. А як моєї не стане, то твоя нічого не варта. Лиш аби мене ти одного дня поховала, то другого ти вже не газдиня¹⁾, сидітимеш, як у комірне, в своїй хаті...

— Ей, старий, старий, то тож лишив ти мене, як коли-б утік від шлюбу. Був ти плохий, куди я тебе нагнула, туди подавався, але все я з-за твоєї голови була газдиня. Була та й була...

Сумно бабі Тимчисі було, хоч сонце, як рідна мама, розігрівало старі кості.

¹⁾ Газдиня — господиня, газда — господар.

— Та ти гадаєш, старий, що хтось про тебе згадує. Якби мене не було, то й би ніхто і не гавкнув за тобою. Ой, сьогодні діти... такі діти, що аж у п'ятах холодно стає! Але ти дурний, бігме, дурний! Було понабирати банків та векселів, та добре поїдати, та попивати, та жити по-панськи. А то запобігали ми обое, яєчка жалували на яешницю, а сьогодні й обідцю за тебе ніхто не зробить¹⁾.

Баба Тимчиха закрила лице долонями та й шепотіла до старого Тимка.

— Коли-б ти, мамо, вишолопала послідній феник²⁾, то-б обідець був. А як не зможеш підвестися, то здихай на бараболі! Ніби діти куплять тобі яблучко або булочку? Тоді-б іла!

Встала з призьби та пішла подивитися до курей.

— То в старого, бігме, такий розум як у дитини. Таке я понаплітала, що встид перед сонцем святим! Вони, сараки³⁾, мають своїх дітей, то мусять про них дбати. А ти, стара, мовчи та дихай. Недаром якийсь вигдавав, що в старого дитячий розум...

З оцим словом Тимчиха увійшла до великої хати. Розімкнула свою скриню й вибирала одержу. Придивлялася, чи не сплісніла, або чи міль не наплодилася.

— Все ще нашого старання, нитки дитячої нема. Всього собі налагодила до смерті. Як

¹⁾ Обідцю за тебе ніхто не зробить — в пам'ять помершого не справить панахиди і не запросить гостей на обід.

²⁾ Феник — копійка.

³⁾ Сарака — бідак.

старий умер, то лиш дошок на деревище купили. Ей, де, коби й мене так гарно ховали. Були люди, та було й для людей. Вже я тебе, старий, поховала, як газду! Ніхто не писнув, що я чогось жалувала.

Виймала червоні чоботи.

— Лиш раз убувані. Небіжчик уже перед смертю був на ярмарку та й купив. На, каже, Насте, щоб ти мала на смерть, хто знає, як тебе діти будуть шанувати? Все ліпше мати своє, щоб ти мала порядний чобіт на нозі, бо то бог знає, чи я вперед умру, чи ти!

Баба заплакала.

— Не журіться, дітоньки, я вам кошту не нароблю, ще й вам лишу. Мене старий добре постарав. Коли-б так усіх. Лиш не дайте бабі без свічки вмерти. Я так коло старого страждалувала ночами, що лиш один бог знає, але таки не вмер без свічки.

На споді скрині найшла баба вузлик з грішми. Взяла в руки й сіла на землі, щоб рахувати.

— Ой діти, діти, тото я вас набавила та напестила! Бувало, біжу з міста на-голову, а все мені на гадці, що вони там діють самі в хаті? Добігаю до ліса, а вони йдуть проти мене, ледве землею котяться. Підо мною аж ноги дрижать, щоб скоріше додому, а вони обступлять, та й мусиш сидати та роздавати дарунки. Понабирають та й далі! Лиш небіжка Доця за мною йшла, а бахурі¹⁾ полетіли, як вітер...

¹⁾ Бахурі — хлопчиська.

Обличчя бабине подобріло й прояснилося. Глянула на образи. Там був голий ангел, що тримав у товстих руках дві червоні рожі.

— Ой ти, голяку, все ще смієшся із старої баби. А як - же, баба постарілася, а ти все молоденький, все бабі хату звеселяєш. Ой, дитинко божа, минув вік, як у батіг тряснув!

Баба сперлася обома руками на землю та й нагадала давні часи.

— Ще Юрчика, мабуть, на світі не було, як я його купила. Якийсь панок поначіплював на підсінні таких образів, що на фіру не забрав - би. Людей, що оглядали, так багато, як на ярмарку. Якийсь там був такий лютий звір змальований, що в казці - б не склав. А якісь царі такі страшні, московські та турецькі, та всякого дива. Між ними був ангелик, та й я його купила. То так він приязно дивився, та так рожі кожному наставляв, лиш бери. Де, де то вже вік минув відтоді...

— Бувало, зимовими вечорами то понаробляю з паперу голубів. Головки позолочу, крильця посріблю, та як приберу його в ті голубчики, то він неначе з ними грається.

Тимчиха забула гроші рахувати, розгадуючи. Тримала їх у жмені й далеко гадками літала.

— Ой, розумремося, небоже, мене вже давно не буде, а ти все будеш хату веселиги. Хоч стільки буде знаку по бабі, що жила...

САМА САМІСЬКА

У тій хатині, що лізе під горб, як перевалений хрущик, лежала баба. Мішок під боком, а чорна, тверда подушка під головами. Коло баби стояв на землі кусень хліба та й збанятко¹⁾ з водою. Діти, як ішли на роботу, то лишили бабі, щоб мала що їсти й пити. Бідно діялося, та не було що ліпшенького бабі добирати. А сидіти коло слабкої в гарячий час, то, бог бачив, не було як.

В хатині бреніли мухи. Сідали на хліб та й їли; залізали в збаня та й воду пили. Як понаїдалися, то сідали на бабу. Лізли в очі, в рот. Баба постогнувала, але мух не могла відогнати.

Лежала на землі та дивилася блукаючими очима на хрест, що був у сволоці вирізаний. Спалені губи з трудом розривала та білим язиком робила їх вогкими.

Крізь шибки падало світло сонячне. Краски веселки грали по зморщенім лиці. Страшно було глянути на бабу в такому освітленні. Мухи зумкотіли, різнобарві світла волочилися разом

¹⁾ Збанятко — кухлик.

мухами по бабі, а вона мляскала губами та білий язик показувала. Подобала хатина на якусь заляту печеру з великою грішницею, що каралася від початку світа та до суду - віку каратися буде.

Як сонце вже злізло бабі в ноги, як вже стануло коло того мотузка, що ним мішок зав'язувався, то баба почала качатися по землі та збанти шукати.

— Ой, ой, ого!

Баба тихенько стала. Лиш рукою відганяла мари.

З-під печи виліз чорт з довгим хвостом, та й сів коло баби. Баба з трудом обернулася від нього. Чорт сів знов навперед баби. Взяв хвіст у руки та гладив ним бабу по лиці. Баба лиш кліпала очима, затиснувши зуби.

Нараз вилетіла з печи хмара малих чортенят. Зависли над бабою, як сарана над сонцем, або як хмара ворон над лісом. Впали потім на бабу. Залізали у вуха, в рот, сідали на голову. Баба боронилася. Великим пальцем тикала до середнього й хотіла так донести до чола, щоб перехриститися. Але малі чортики сідали всі на руку та й не допускали хрест на собі зробити. Старий щезник намахував, щоб баба пусте не робила.

Баба довго змагалася але перехриститися не могла. Врешті чорт обняв бабу за шию та й зареготався, але так, що баба зірвалася на коліна й впала лицем до вікна.

Відси летіли на бабу їзді. В зелених свитах, з люльками в зубах, на червоних конях. Вже наступали, вже бабі амінь!

Замкнула очі. Земля в хаті тріскалася, а баба в розколибину сточувалася й падала в долину. Летіла все успід та успід. Десь усподі чорт взяв її, завдав на себе та й почав летіти з нею, як вітер. Баба рвонулася та й голову грінула до столу.

Кров потекла, баба схлипнула та й умерла. Голову перехилила коло ніжки від столу й широкими, мертвими очима дивилася скоса на хату. Чорти перестали гарцювати, лиш мухи з розкішшю лизали кров. Позакервавлювали собі крильця, і що раз більше їх було в хаті червоних.

Сідали на чорні горшки під піччю та на миски на миснику, що на них були змальовані їзди в зелених свитах, з люльками в зубах. Всюди розносили бабину кров.

ОСІНЬ

Митро латав жінчині чоботи. Не латав, а зчіплював докупи. Гріх - би було давати таке дрантя до шевця, та й на гроші скупю. А жінка боса - босісінька, води внести до хати не було в чім. Тому Дмитро вже від ранку взявся до чобіт. Сидів коло лави проти вікна, обклався старим шкураттям, воскував нитки на дратву й бісився, як пес.

— Бігме, кину в піч, шпурну в огонь та й збудуся! Шкура здригнута, нитки не примкнеш, бо прорветься... викинь на гній, та й плюнь, та й вже!

Приговорюючи до чобіт, Митро все-таки з великою старанністю їх латав. Що провів нитку крізь шкуру, то все неспокійно оглядав, чи не прорвалася. Через те робота йшла мляво, і Митро сердився.

— Залізо, не шкура, та й стирається, що то говорити? Вже чотири роки, як куплені, бо чотири вже цієї осені, то вже їм час. Але ще цю зиму мусять служити, хоч - би там не знати що.

І латав, і бісився, і сто разів хотів кидати в піч або на гній.

Митриха сиділа на припічку й латала сорочки.

— Порозпадалися на січку. Конопель не посієш, бо треба їсти, полотенця не купиш, бо гроша нема, прийде до такого, що будемо голі ходити. Залатай в однім місці, то просічеться в другім. Якби ще не прав, то може - б не так дерлися. Вже я їх і не перу, як треба, але павутина все павутиною! Бог знає, як їх латати, з якого боку братися до них?

З отакими гадками сиділа Митриха над купою дрантя. Мізерне її лице пильно вдивлювалося в подерті сорочки і було безрадне. Грубе, пороздиране полотно, із затертими червоними вишивками подобало на одіж жовнірів із війни. А вона, як бідна милосердна сестра, з сумом і зневірою, хоч чим-тим хотіла помогти нещасливим раненим.

— Та ще зиму якось переходимо, але літо, то вже бог знає.

І водила сивою ниткою довкола латок, і думала над сірим життям своїм.

На печі лежала Митрова мама. Дрібка жінки — завбільшки десятилітньої дитини. Кашляти не переставала.

— Божечку, божечку, пошли мені смерть, хай я так гіренько не валяюся! Вже-ж я, мабуть, спокутувала всі гріхи, що нагрішила... Десь умирають такі, що лиш-би їм бути, покидають добро й маєтки, а я, як отой твердий камінь, що його ніхто не може роздавити. Боже, боже, та за що мене так тяжко караєш!

І заходилася від кашлю.

Коло баби сиділи діти. Як баба синіла й заходила від кашлю, то вони всі дивилися на бабу цікавими очима й все показували пальцями на бабу та говорити: „Дивись, дивись, баба вже вмирають“. А як баба відкашлялася, то все говорила до них: „Де, де, дітоньки, моя смерть забула про мене“.

Але Митрові вже остогидло борикатися із здривілими чобітьми. Шпурнув під лаву та й почав сваритися.

— Коби я вам на смерть лагодив, то - б мені легше було. Ані вбути, ані влягнути, ані нагодувати, таки нічого не можна настати. Ходіть - но трохи босі, то може вас скоріше повихаплює.

Сів коло стола.

— Та може - б ти дала мені що їсти, газдине моя! Таже знаєш, що я ще сьогодні нічого в роті не мав.

Митриха встала з припічка й подала йому бараболю. Була застрашена, як вівця. Митро чистив бараболю, мачав у сіль і гриз хліб.

— Вже ти мене годуєш... Але я тебе так нагоду, що здохнеш, так я тебе нагоду. Коли - б якого борщику, або кулеші, або чорта рогатого, або - що... Тицьне тобі бараболю та й давися! Я вже не можу ніг за собою волочити!

— А що - ж вона тобі, синку, зварить? Олії нема, муки нема, та що вона тобі зварить?

— Ваше, мамо, говоріння скінчилося. Сидіть собі на печі та кашляйте. Маєтків від вас не посів я, волів і коров не забрав, то й сидіть собі тихенько. Або краще собі подумайте, чим я вас буду ховати? Чекаєте тої

смерти, як каня дощу, все: „Божечку, божечку, зішли мені смерть“, а то все на мою голову...

Баба хотіла заплакати, але закашлялася.

— Бігме, оглухну, — казав Митро.

— Гей ти, шибенику, чого ти чіпаєшся мисника, хочеш горшки побити? Та коли-б ти вже зачипився навіки...

І почав бити хлопця.

Діти заверещали, баба не переставала кашляти.

— Та на цю хату птах не сяде, — говорив Митро.

— Але чого ти до дітей присікався, а вони що винні, що чоботи здривіли?

— Ти, суко, поналіплювала їх та поначинювала, та ще гавкаєш за ними. Я вас усіх поріжу...

Підняв чобіт з-під лави й почав ним жінку бити. Врешті натягнув на себе кожушину та й виходив з хати.

— Щоб я не діждав вертатися до цієї хати, — сказав уже на порозі.

— Йди, йди, слухай про Канаду¹⁾; гадаєш, що я піду з дітьми десь на край світа?.. — навздогін сказала йому жінка.

* * *

Митриха топила в печі. Диму напхалося повна хата, і вона втирала сльози. Дим очі виїдав.

Баба на печі стогнала.

¹⁾ Слухати про Канаду — слухати розмов про еміграцію до Америки.

— Коби - то літо. Порозходилися - б по роботі, то й не гризлися - б накупі. Сонечко - б порозводило геть по полю. А так... пекло в хаті. Боже, боже, не тримай мене більше на світі, бо бачиш, що нема як жити...

Діти бігали по хаті. Але як хто здубонів у снігах, то вони тікали на піч до баби. Тоді лица їх робилися помучені й пригноблені. Все вдавали спокійних, бо боялися, щоб тато не бив. Але як до хати не входив тато, то вони знов злізали з печи, щоб гарцювати по землі.

Так голуби спускаються цілим стадом на тік. А як мужик рипне хатніми дверима, то вони покидають зерно і, перелякані, злітають під небо.

ШКОДА

У Романихи заслабла корова. Лежала на соломі й сумно дивилася великими, сивими очима. Ніздрі дрижали. шкура морщилася — дрижала вся в гарячці. Пахло від неї слабістю й болем страшним, але німим. В таких випадках найбільше жаль, чому худобина не може заговорити й поскаржитися.

— То очі бачать, що вона не буде. Може - б і поміг що, якби то кров, а то хтось кинув оком на неї, бодай йому повилазили, та й тепер нема ради. Здайтеся на бога, може вас потішить... — Так казав Ілаш, що знав до худоби.

— Ой, Ілашку, видно, що не буде, але як її не буде, то й мене не треба. Я цілий свій вік змарнувала, щоб коровки дочекалася. Без чоловіка лишилась я, син умер у війську, а я крирвала¹⁾ та робила й ніч і день. Такі зимові ночі довгі, а я до ранку пряду, аж мені пучки спухають, аж пісок в очах стає. Лиш один бог знає, як я той гріш гірко прятала, заки напратала...

— То, бачите, бідному, то все так, а хочби ти руки спрацював по лікті, то нічого з того

¹⁾ Крирвала — мучилась, криваво працювала.

не буде! Вже так є, та й що діяти? Треба якось так жити...

— Та й не знати, що своїй голові робити, та й що діяти, та й хто б мені раду дав?

— Ще зберіться на яку днинку, щоб службу найняти та й обідець зробити. Або підіть на прощу до Івана Сучавського; кажуть, що багато помагає.

— Ой, вже я і службу божу найму, і піду на прощу до Зарваницької матери божої і до Івана Сучавського.

— Може, кажу, бог вам допоможе, як здастесь на нього. Хай вам бог дасть як найліпше.

І Ілаш пішов.

Романиха сіла коло корови й пильнувала її, щоб не згинула. Давала їй, що мала найліпше, але вона не хотіла нічого їсти. Лиш дивилася на бабу й жалю їй завдавала.

— Маленька, маленька, що тебе б'лить? Не лиши стару бабу без ложки молока. Потіш мене хоч трошки!

І гладила корову по чолі й попід горло, і голосила над нею.

— Де, де я годна стягнутися на другу?! Ні пучок зложити, ні голки примкнути вже я не можу; де мені на старість за корову дбаги?

Корова дрижала, а Романиха її накривала своїм кожухом і чипіла¹⁾ над нею роздягнута на морозі. Сама дзвонила зубами, але не відступала.

¹⁾ Чипіти — сторожити, стояти, дрижати.

— А, може, це за гріхи так мене бог карає? Бо не раз я через тебе, небого, нагрішила! Десь межі трошки підпасла, десь гарбузик урвала, десь пасиночок уломила. Але я ніколи нікому молока не жалувала. Десь дитина занеможе, десь жінка у злогах¹⁾, а я йду з горнятком та й несу молочка. Та й сирця я роздавала людям до кулешки. Господи, не карай мене тяжко... бідну вдову. Нічого вже чужого не порухаю, лиш даруй мені корову!

Отак до пізньої ночі Романиха голосила над коровою. Кропила її свяченою водою, але нічого не помагало. Вона розтягла ноги на цілу стаєнку й гонила боками, аж ревіла. Баба гладила, обіймала, приговорювала, але таки нічого не могла вдіяти.

Місяць освічував стаєнку через двері, і баба бачила кожен рух корови. Вона, врешті, піднялася. Ледве держалася на ногах. Розглядалася по стаєнці, неначе-б прощалася з кожним куточком.

Потім упала на солому й розтяглася, як струна. Романиха прилякла коло неї й терла її віхтем. Сама не знала, що з нею діється. Потім корова заревла голосно й почала бити ногами. Романисі зробилося гаряче, жовто в очах, і закервавлена впала. Корова біла ногами й роздирала бабу на кавалки.

Обидві боролися зі смертю.

1) Жінка в злогах — жінка після родів.

НОВИНА

В селі сталася новина, що гриць Летючий втопив у річці свою дівчину. Він хотів утопити й старшу, але випросилася. Відколи Грицixa вмерла, то він бідував. Не міг собі дати ради з дітьми без жінки. Ніхто за нього не хотів піти заміж, бо коли-б лишень діти, але то ще й біда й нестатки. Мучився Гриць цілі два роки сам з дрібними дітьми. Ніхто про нього не знав, як він жие, що діє, хіба найближчі сусіди. Оповідали вони, що Гриць цілу зиму майже не палив у хаті, а зимував разом із дівчатами на печі.

А тепер все село про нього заговорило.

То прийшов він у вечері додому та й застав дівчат на печі.

— Тату, ми хочемо їсти,—сказала старша, Гандзуня.

— То їжте мене, а що-ж я дам вам їсти? Ось є хліб, та й начиняйтеся!

Та й дав їм шматок хліба, а вони, як щенята коло голої кістки, коло того хліба заходилися.

— Народила вас та й лишила на мою голову, бодай її земля викинула! А чума десь ходить,

бодай голову зломила, а до вас не поверне. Цеї хати й чума збоялася - б!

Дівчата не слухали татової бесіди, бо таке було що - днини й що - години, і вони привикли. Їли хліб на печі, і дивитися на них було страшно й жаль. Бог знає, як ті дрібонькі кісточки держалися вкупі? Лиш четверо чорних очей, що були живі й що мали вагу! Здавалося, що ті очі важать так, як олово, а решта тіла, якби не очі, то полетіла - б з вітром, як пір'я. Та й тепер, як вони їли сухий хліб, то здавалося, що кістки в лиці потріскають.

Гриць глянув на них з лави й погадав: „мерці“, і налякався так, що аж його піт обсипав. Чогось йому так стало, як коли - б йому хто тяжкий камінь поклав на груди. Дівчата глемедали хліб, а він припав до землі й молився, але щось його тягнуло все глядіти на них і гадати: „мерці!“

Через кілька день Гриць боявся сидіти в хаті, все ходив по сусідах, а вони казали, що він дуже журився. Почорнів, а очі запали всередину так, що майже не дивилися на світ, лиш на той камінь, що давив груди.

Одного вечора прийшов Гриць до хати, зварив дітям бараболі, посолив та й кинув на піч, щоб їли.

Як попоїли, то він сказав:

— Злізайте з печи, та підемо десь у гості.

Дівчата злізли з печи. Гриць натягнув на них сорочки, взяв меншу, Доцьку, на руки, а Гандзуню за руку та й вийшов з ними. Йшов довго луками, та став на горі. В місячнім

світлі розстелилася на долині річка, як велика струя живого срібла. Гриць здригнувся, бо блискача ріка заморозила його, а той камінь на грудях став ще тяжчий. Задихався й ледве міг нести маленьку Доцьку.

Спускалися в долину до річки. Гриць скреготав зубами, аж гомін лугом розходився, і чув на грудях довгий огневий пас, що його пік у серце й у голову. Над самою річкою не міг поволі йти, але побіг і лишив Гандзуню. Вона бігла за ним. Гриць скоренько взяв Доцьку і з усієї сили кинув у воду.

Йому стало легше і він заговорив скоро:
— Скажу панам, що не було ніякої ради; ані їсти що, ані в хаті загопити, ані випрати, ані голову змити, ані чого! Я кару приймаю, бо я завинив, та й на шибеницю!

Коло нього стояла Гандзуня й говорила так само скоро:

— Таточку, не топіть мене, не топіть, не топіть!

— Та як просишся, то не буду, але тобі було-б ліпше, а мені однак пациги¹⁾ чи за одну чи за дві. Будеш білити змалку, а потім підеш у мамки крамарям, та й знов будеш бідувати. Як собі хочеш.

— Не топіть мене, не топіть!..

— Ні, ні, не буду, але Доці вже ліпше буде, як тобі. То вертайся до села, а я йду заявлятися. Гляди, оцією стежечкою йди, геть-геть аж угору, а там прийдеш до першої хати, то увійди та й кажи, що так і так, тато хотів

1) Пациги — відповідальність нести, терпіти.

мене втопити, але я випросилася та й прийшла, щоб ви мене переночували. А завтра, кажи, може-б ви мене де найняли дитину бавити. Ну, іди, бо то ніч.

І Гандзуня пішла.

— Гандзю, Гандзю, а на тобі бучок, бо як тебе пес надигає, то й роздере, а з бучком буде безпечніше.

Гандзя взяла бучок і пішла лугами.

Гриць заочував штани, щоб перейти річку, бо туди була дорога до міста. Вступив вже у воду по кістки та й задеревів.

— Мнєоца і сина і святого духа, амінь. Оче наш іже еси на небесі і на землі...

Вернувся й пішов до міста.

ПОРТРЕТ

Як коли-б голуб над його головою білі крила розхилив, як коли-б з-поза білих крил сине небо прозирало.

Великий фотель тулив у собі старого пана. Голова його хиталася, як галузка від вітру, раз-по-раз, без упину. Губи все щось жували. Руки дрижали — не хотіли нічого держатися.

— Сили нема ні жодної... загіртку ніякого, студінь у кістках. Час вже, ой, ча-ас! Тіло землею пахне, до землі важить...

Загасла люлька. Всі сили зібрав докупи, щоб наново запалити. Відхилювалася як жива, виминала пальці, втікала, як-би дровичася, Розкинула попіл по всій одежі. Вже курила й успокоїлася. Та цибух розігрався — все вимикався з губів.

Як осінній листок на рвучій воді.

Один фотель стояв твердо, як молодий дужий птах, що тримав старого на крилах.

— Вічная пам'ять, господи, помилуй, та й ямка, та й гур, гур! Та й по всім...

Червоні промені сонця вбігли через вікно, як на рятунок, щоб звязати всі сили докупи.

Портрет і фортеп'ян зачервонілися. Глянув на них і цілий заделькотів, як у пропасниці. Фотель скрипів, ледве видержував.

— Далеко, далеко... Одна однісінька... Вже не побачу, ой, ні. Коли-б хоч раз на хвилинку... Яка пещена була...

Старече знесилення термосило ним, як-би конче хотіло викинути з фотелю, щоб панувати безмежно.

Схопився за поруччя й не давався, як той, що топиться та хвилям не дається.

Дивився на чорний, довгий фортеп'ян.

— Я, татку, буду на нім грати, як з левом бавитися. Доведу його до встеклости, і люди будуть умирати із страху. Холодний піт їм на чолі виступить. Або погладжу його по голові, і він ляже мені під ноги, як вірний пес. А публіці, татку, буде здаватися, що вона свого лева під ноги взяла... А, врешті, заграю їм пісеньку. Буде їм здаватися, що походжають по різнобарвних квітах і по шовковім зіллю. Аж спотикатися будуть. Та й будуть бачити, як дівчина рве барвінок, як злотить його й сріблом посрібляє, і почують її пісню. Така-то буде пісня, що всі стануть добрі й веселі. Ой, татку, татку, як я буду грати, грати!

— Отак казала, а як-же. Пещена була... Та й далеко... Коли-б хоч на хвилинку побачити...

Пробував знов люльку запалити.

ДОРОГА

— Я йду, йду, мамо!

— Не йди, не йди, сину!..

Пішов, бо стелилася перед його очима,
ясна і далека.

Кожні ворота минав, усі білі вікна.

Любив свою дорогу, не сходив з неї ні-
коли.

Уднину вона була безконечна, як промінь
сонця, а вночі над нею всі зорі ночували.

Земля цвіла й квітами своїми сміялася до
нього. Він їх рвав і затилав у свій буйний
волос.

Кожна квітка кидала йому одну перлу під
ноги.

Очі його веселі, а чоло ясне, як криничка
при польовій дорозі.

.....
Аж людей спіткав.

Вбиті по коліна в землю, вони в безтям-
ній многості падали й здіймалися.

Чорними долонями стручували піт з чола
й великими руками ловилися землі.

Втома валяла їх, вони душили за собою
свої діти і ревіли з болю.

Здіймалися і падали.

А ніч клала їх у сон, як каменів одного коло одного.

Страшними лицями обернені до неба, як морем голов проти моря зір.

Земля стогнала під ударом їх серць, а вітер втік за гори.

Він читав ті лиця і велику пісню бою на них.

З їх губів злизав слова, з чолів вичитав мислі, а з серць виссав почування. А як сонце родилося в крові й цілувало поміж довгі вії їх очі, то в його серці породилася пісня.

Розспівалася в його душі, як буря, розколосалася, як мамино слово.

І стався сильний і гордий. Вітер нагнув д'нему всі квіти.

Ступав своєю дорогою далше.

Вона, як полотно, під ним угиналася.

Минав усі ворота, білі вікна втікали.

І знов людей побачив.

Стояли лавою. Перед ними колосисте море золота, поза ними діти в холоді снопів.

Вогонь їх пряжив, залізо плакало в їх руках.

Полинялі пустирі небесні бездушно звисали над ними.

Всі в білих сорочках, як на великдень.

Але снопи пропадали з-над дітей, і вогонь вжерався в їх білі голови.

Вони вгризалися знов у жовті лани.

Читав їх розпуку і їх безсилля.

По їх чолах копалися рови один коло одного. Губи їх засихали і біліли. Серця заходили жовчею.

І пісня його душі згіркла, як зігнила пшениця.

Очі його помутніли, а чоло його подобало на скаламучену криничку при дорозі.

Сила його і гордість впали на тверду дорогу.

Отруївся.

Пішов своєю дорогою, як птах, що своїх крил на собі не чує.

На свіжій ріллі під веселою веселкою стояла його любов. Земля радувалася її білими слідами.

Як безсильна дитина, протягнув до неї руки.

— Ходи!

— Не можу, бо ти отруя!

Захитався, а як прожер свій засуд, то поклав на чорну ріллю окрушки своєї пісні й поволікся даліше. Йшов, як тінь спорохнявілого дуба перед заходом сонця.

Дорога темна, як сліпому, молоденькому каліці.

Одного дня спотикнувся на гріб своєї мами. Заридав сухими очима і впав.

Зарив чоло в могилу і просив маму, щоби його назвала так, як він був ще дитиною.

Одно маленьке слово щоб сказала!

Довго просив.

Потім поклав голову на хрест і почув від нього мороз.

Здригнувся, поцілував могилу в маленьку
яблінку й поплівся без'іменний і самотний.

Доле, ти подаруй мені решту моєї дороги,
бо я не годен уже йти!

І скавав з могили на могилу, як осіннє пе-
рекотиполе.

Аж як перейшов сто гробів, то сотий пер-
ший його був.

Припав до нього, як колись до маминої
пазухи.

СКІН ¹⁾

Як глуха осінь настала, як з ліса все листя опало, як чорні ворони поле вкрили, то тоді до старого Леся прийшла смерть.

Умирати - б кожному, смерть не страшна, але довга лежача — ото мука. І Лесь мучився. Серед своєї муки він то западався в якийсь другий світ, то виринав із нього. А той другий світ був болюче дивний. І нічим Лесь не міг опертися тому світові, лише одними очима. І через те він ними, блискучими, змученими, так ловився маленького каганця. В'язався очима, держався його, і все мав страх, що повіки замкнуться, а він стрімголов у невидимий світ звалиться.

Перед ним на землі сини й доньки покітвом поснули, не могли стільки ночей не спати. Він держався каганця з усієї сили й не давався смерті. Повіки великим тягарем зайшли понад очі.

Він бачить на подвір'ї багато малих дівчат, кожна в руці жмінку квіток тримає. Всі глядять ід могили, смерти виглядають. Потім

¹⁾ Скін — смерть, сконати — вмерти.

усі очі повертають на нього. Хмара очей, синіх, і сивих, і чорних. Та хмара пливе до його чола, гладить його й простужує...

Продер очі, взяв жилу на шиї між пальці, бо голову з пліч скидала, і подумав:

— Це-ж, мабуть, ангели перед смертю показуються.

А коли він думав, то каганець утік з -перед очей.

Поле рівне, далеке, під сонцем спечене. Воно води просить, дрижить, і всіяке зілля до себе клонить, щоб з нього води напитися. Він оре на ниві й руками чепіг не може вдержати, бо палить його спрагнота в горлі. І волів палить, бо ротами вогку землю риють. Руки від чепіг відпадають, а він падає на ниву, а вона його на вуголь спалює...

Каганець випровадив його з того світу.

— І не раз та й не два я на полі без води погибав, у бога все записано!

І знов запався.

По кінець стола сидить його небіжка мама та й пісню співає. Тихенько та сумно голос по хаті стелеться й до нього доходить. То та співанка, що мама йому маленькому співала. І він плаче, і болить у серці, і долонями сльози ловить. А мама співає просто в його душу, і всі муки там з тим співом ридають. Мама йде до дверей, за нею й спів іде, і муки з душі.

Та й знов каганець показався.

— Мама з того світу має прийти та й над своєю дитиною має заплакати. Таке бог право їм видав.

Ноги тріскали від студени, він хотів на них кожушинку накинути, та й серед того очі йому згасли.

Горлаті дзвони над ним дзвонять, крисами голови доторкають. Голова йому розскакується, зуби з рота вилітають. Дзвоніві серця відриваються від них і падають йому на голову й ранять.

Роззявив очі... страшні й безпритомні.

— Я обіцяв купити дзвін, щоб по селу вогонь вістив, але роки були цупко тісні, та й я все не спромігся. Прости мені, господи милосерний!

І наново скотився у пропасть.

Згори, з височенної високости, снопи ячмінні кербутом на нього падають. Падають і закидають його. Остина лізе в рот, у горло. Палить червоними голками й вся коло серця сходиться й пече пекельним огнем і ріже в самісіньке серце...

Розвів очі, вже мертві й безсвітні.

— Мартинові не давали заробленого ячменю, і той ячмінь мені смерть робить.

Хотів крикнути на дітей, щоб Мартинові ячмінь віддали, але крик крізь горло не міг продертися, лиш гарячою смолою по тілі розходився. Вивалив чорний язик, запхав пальці в рот, щоб голос з горла вивести. Але зуби клацнули й заціпилися, і пальці затисли. Повіки впали з громом.

Вікна в хаті отворюються. До хати всотується біла плахта, всотується без кінця й міри. Ясно від неї, як від сонця. Плахта його вповиває, як маленьку дитину, вперед ноги,

потім руки, плечі. Туго. Йому легенько, легенько. Потім залізає в голову й скобоче в мозок, всотується в кожний сустав і м'якенько вистелює. А накінець горло обсотує все тугіше, все міцніше. Вітром довкола шиї облітає й обсотує, обсотує...

ДАВНИНА

Вони всі трое вже в могилі, вже давно над їх гробами вишні цвітуть і родять, і хрести дубові в їх головах похилилися. Померли давно: дід Дмитро, баба Дмитриха й дяк Базьо.

Дід Дмитро поклав на ґрунт¹⁾ чотирьох синів. А як їх поклав, то лишився в старій хаті сам з бабою. Не лише з бабою, але з волами, з коровою й кількома моргами поля. То коло хати й коло волів ходив дід, у хаті поралася баба, поле сіяли сини, а збирали бідні люди за сніп і за третину. Дід ходив коло волів, напоював, чесав, замітав стайню й подвір'я й витинав коло плотів будяки. Але найстарша його робота, то була така: він вилізав на стаєнне горище й перекидав там старі плуги, борони, драбинки, ярма; деревні отої немало призбиралося за п'ятидесятилітнє газдування. І все щось він з того горища скидав на землю й волік перед хату на мураву. Оглядав, пробував і поправляв. Це була його найлюбіша робота. Він, мабуть, нагадував собі давні літа коло тої роботи, і тому, мабуть, так вона

¹⁾ Поклав на ґрунт — відділив від себе на другу садибу.

Йому прийшла в смак. Як не чесав волів, то, певно, майстрував коло старого ярма або коло старого плуга.

Воли годував три роки. По трьох літах виганяв їх у місто на ярмарок. Брав за них чотири сотні, за двісті ринських¹⁾ купував другі, молоді воли, а дві сотні ховав у стару податкову книжку й замикав до скрині.

Збіжжя не молотив по кільканадцять років, і подвір'я його було закладене довкола стіжками. Найстарший стіжок був чорний, той під ним сивий, менший від цього сивавий, тогідний²⁾ білий, а сьогорічний жовтий, як віск.

Що - місяця він оглядав ті стіжки, чи миші їх не поїли, або чи не стухли. Витягав з кожного з них жменю стебелю й нюхав, і дивився, чи володка не зсічена. Як який треба було змолотити, то кликав молотників, і знов ховав гроші в податкову книжку й замикав на замок.

До церкви ходив що - другої неділі, бо перепускався із старою: вона на першу богородицю, він на другу, вона на великдень, а він на різдво. У свою неділю вилізав на хатне горище й скидав відти до сіней великі чоботиська й маленькі. Великі були його парубоцькі, шлюбні, ще з молодих літ газдування; маленькі були його синів, як ще в нього росли хлопцями. З тими чобітьми він сідав на призьбу й витирав їх шматиною від пороху й смарував дьогтьом. Одні вбирав до церкви, а решту складав рядочком проти сонця, щоб

¹⁾ Ринський — монета менша як карбованець.

²⁾ Тогідний — торішній.

масть зайшла. А бабі наказував, щоб вона не лише чесала волів, але щоб давала позір на чоботи, бо десь пес може затягнути. В церкві бив поклони, давав на тацку запліснілі грейцарі¹⁾ і спочений виходив враз із людьми.

— Діду, ви забудете говорити, — казали люди.

— Моя верства вимерла й на війнах погубла, я не маю з ким говорити.

Як вернувся додому, то їв або хліб з часником, або солонину, як не було посту. Солонини в коморі стояло три бочці. В одній трилітня, жовта й м'яка, як масло, — це дідова бочка; в другій дволітня, півжовта, півбіла, — це бабина бочка, а в третій сьогорічна, біла, як папір, — це була дитяча, бо діти лиш свіжу солонину любили. По обіді дід ішов до волів, потім викидав чоботи й чобітки на горище і йшов під вишню спати. Отак дідові сотався день по дневі — мирно й супокійно. Ніколи його зуби не боліли, ані ніяка слабість не терла, і через ціле життя не бачив він коло себе ворожки.

Баба Дмитриха то була вогонь, не жінка. Любила дуже бесідувати, розмови розводити, бо не могла без того ані їсти, ані спати. До старого вона навіть не приступала, він мовчав заєдно, а як стара хотіла лиш три слові з ним забалакати, то він покидав стару борону або снасть і втікав від неї.

— Оце то старе доробало гадає, що його цілувати буду.

¹⁾ Грейцар — копійка.

І плювала та йшла до воріт або над став шукати жінок, ласих на розмову. А дід вертав до своєї роботи й бурмотів під носом:

— Видко діло, що вже постарілася, і лице як шкура на старім чоботі, і волосся, як мо- локо, а язик не постарівся. Сто корців на днину перемолола-б та й ще дивилася-б, чи нема де других сто.

Бабі не дав бог доньки. Вона все надіялася за молодих літ дівки й старала для неї при- дане. Доньки таки бог не дав, а баба наткала та нашила стільки, що скрині під пологнами та коверцями вгиналися. Дід не раз аж гово- рив із злости, кому вона стільки катраня на- шиває та натикає.

— Іди, старий, іди, не говори мені, бо я твоє дрантя, що черваки на горищі переїли, кину в огонь. Лиш ти мені втеркайся до моїх скринь, то й я зайду та й твої плуги й вози всі в піч!

Дід скулювався, як горобець, і тікав від баби, бо де-ж він може з бабою на край вийти! А баба сідала собі на лаву проти скринь і говорила сама до себе:

— В кожній перекладині є всього однако, там, і там, і там. Кожна невістка хай собі візьме хоч цю, хоч ту, бо кожна однака. А п'ята перекладина на церкву за старого й за мене, цієї не руш мені жодна, бо руки об'тну!

В неділю після полудня приходили до баби всі невістки з унуками. Такі чонобриві, як гвоздики, такі червоні, як калина. Баба са- дила їх за стіл, давала сьогорічної солонини

й балакала з ними й кудкудакала, як квочка між курчатами.

— Як умру, то кожна собі забере одну перекладину із скринь, бо кожна однака, бо ви в мене однакі... мої діти. Але, як-би дід аж по мені вмер, то щоб жодна не важилося нитки взяти. Він-би так забанував¹⁾, що раз-би вмер. Та й чоловікам наказуйте, щоб вони йому з горища найменшої кришки не брали, бо він це так любить, що без того днини не може бути. Вони-б його зарізали. Хай пан-біг сохранить! А як я вмру, то маєте всі чотири надо мною голосити чудовими голосами, красними словами! Та й дід як умре, то і йому маєте голосити ще краснішими голосами, ще чудовішими словами. Він вам лишить грошей, що будете гратися в них...

Баба плакала, а невістки собі плакали, потім баба кожну цілувала й вела до другої хати показувати коверці. На подвір'ї гралися з дідом унуки, кожний мав від баби булку або яблуко й пильно дивився на яворовий, старий ярем. Дід показував їм на ярмі різблені плуги, воли, погоничі й казав, що вони також незабавки будуть іти в поле орати.

Як сонце заходило, то невістки з унуками йшли додому, а баба їх виводила за ворота й там ще довго з ними говорила.

А третій між ними дяк Базьо. Він не був їм ані сват, ані брат, лише сидів з ними через город. Баба Дмитриха все носила йому обідати

¹⁾ Банувати — сумувати.

й вечеряти, бо він був самотній і старий. Та, мабуть, ніколи не їв він бабиного обіду, бо все був п'яний.

— Базю, чого ви стільки тої горілки п'єте? Таже вона у вас колись запалиться!

— Бабко, Митришко, як я не маю пити, коли мені книжки в голові, як зайці, бігають! Кожний стих, кожна титла преться, щоб її співати або читати, а мені голова розскакується. Всі зберуться, як хмара малих дітей, і хочуть в одні вузьенькі двері пропхатися й дати себе чути. А моя голова, от яка маленька, ще й обстрижена, та де їх подіти? Добре, що ви свої діти порозкладали по городах, а мої всі накупі. То мушу я їх горілкою напоїти, щоб вони попилися та й мені дали трошки супокою!

Баба журливо похитувала головою.

— Ото, яка наука страшна, то не ціпом махати!

І давала Базеві знов грошей на горілку. За те він не одної неділі приходив до бабиної хати й читав смішні книжечки. Сини й невістки помиралі зо сміху від Луця Заливайка та від индика, що лише стільки має розуму, що в хвості.

А одного разу Базьо прочитав їм таку страшну книжку, що баба й невістки розплакалися із страху, а сини геть посоловіли.

— Земля не дасть плодів своїх, на скоти ваші пошлю заразу й погинуть вам, а люди ваші потоплю. Дощі не впадуть на землю, а земля буде, як камінь, і не видасть плода із себе...

Базьо й сам побачив, що трохи перебрав мірку, і найшов у тій книжці такі слова:

— Кто сей лист при собі має або часто читає, або з приліжностю слухає, або перепи-сує, той сподобиться ласці божій... В котрім домі той лист знаходиться, там ані вогонь, ані вода, ані гром, ані ніякая злая річ зашкодити не може...

Це трохи додало духу й Базеві, і бабі, і невісткам. Вони зараз дали дякові гроші, щоб їм ту книжку купив. За бабою й невістками подалися всі жінки з села й подавали дякові гроші, щоб і їх хати були застраховані від огню й грому. Дяк книжок накупив, ще й нову свиту собі справив за одним заходом і нову порцелянову люльку. Потім що-неділі читав ту книжку все в іншій газдині й брав за це дві шустці¹⁾ на горілку й калач, щоб мав чим закутити. Вже небагато йому бракувало, щоб усі хати обчитати, бо лишилося хіба лиш декілька бідних хаток під лісом, як Базьо заслаб. Кинуло його в холод, потім у гарячку, потім, оповідають люди, що з рота вийшов маленький синій огник, і Базьо богові віддав свою душу. Мабуть, горілка в нім запалилася. Досить того, що всі жінки за ним плакали й голосили, як за братом рідним.

Баба Дмитриха не довго банувала, бо сама в-осени пішла за дяком у ту далеку дорогу. Дід Дмитро таки не попасав довго без баби, бо й собі на весну помандрував на могилу.

¹⁾ Шустка — 20 копійок.

Люди за них давно забули, бо то вже не нині, як вони померли. Лиш читальники¹⁾ не раз їх згадують, як зговоряться за початок читальні.

— То сам початок читальні походить ще від старого діда Митра й від баби Мигрихи, і дяка Базя. В їх хаті почав дяк перший раз читати книжечки. Ще й тепер десь повід сво-локами заткнені „Божі листи“ та „Луці Зали-вайки“, але тепер ніхто вже їх не читає, мину-лися...

— Ой, минулися.

— І оця трояка солонина минулася.

— Ого, конем не здогониш!

¹⁾ Читальники — члени читальні.

ВІСТУНИ

То будуть старі, бідні вдови або їх внуки, або старі діди, що коло своїх дітей туляться й чують що - дня, який вони тягар у хаті, або то будуть молоді жінки з малими дітьми, що їх чоловіки покинули й десь у великім місті про них забули. Вони будуть іти чередою в поле, минатимуть хрести, що тепер їх ніяка зелень не закриває, лишатимуть за собою блискучі, гладкі, сталеві дороги й будуть розходитися по сивих монотонних стернях, діти будуть шукати колосся, а старі тамтого-річних ковіньок.

І дід Михайло буде йти із своїми внуками, з двома хлопчиками і з Оксаною, найстаршою між ними. Хлопці будуть, як лошачки, то перебігати діда, то лишатися далеко позаду, а Оксана буде все йти разом. Дід буде нести дрантиву, чорну верітку¹⁾ на плечах і буде покашлювати, Оксана буде мати в руці хліб для хлопців і для себе. То буде саме полудне, а дід буде все казати Оксані:

— Це сонце, синку, вже з морозом.

¹⁾ Верітка — ряденце.

Будуть вони йти, йти і задержатися на одній ниві. Дід стане коло межі, Оксана піде серединою ниви, а хлопці почнуть шукати дуч¹⁾ по полю, керничок ясних і батіжків та ножиків, загублених пастухами.

Оксана здійсмає кожний колосок, що надібле, і буде всі складати в ліву руку, а як жмут згрубіє, то вона його буде складати понад ярки, щоб потім легко знайти. Вишукувати буде долики, рови, бо там найбільше колосся. Сто разів на хвилинку буде схилятися й буде виглядати, як найпильніша робітниця. Згодом зачнуть їй поперед очі бігати жовті або сині плями, або одна половина ниви буде така, як має бути, а друга половина буде вся зелена. Вона пристане, затулить долонею очі й буде хвилю стояти, потім нагло візьме з-перед очей руки, і вся полуда пропаде. Або вона заспіває співанку, — заспіває її собі лише потишеньку з великим стидом і з ясною радістю, що вона вже може співати. Класти буде нуту до ноти й слово до слова з дрижачою непевністю, як мала дитина, що вчиться перший раз ходити й кладе білі ноги з радістю по землі. А що колос здійме, то співанку свою урве й наново її зачне. А дід коло межі буде тонким голосом казати: „Не знати, що то там не дає дихнути, коли-б розрізав груди та ту запеклу кров відти викинув, то може-б ще прожив трохи“...

І буде далі витягати ковіньки, і буде кашляти й сідати. А попри роботу будуть налітати на нього думки й про осінь, і про зиму, і про

¹⁾ Дуча — дірка в землі.

весну. Десь в голові заройться таке, що він забуде за ковінки і за кашель.

— Як є чим пропалити взимі, то менше їсти хочеться. Рано собі встань, відмети сніг від порога, набери з шіпки ковіньок, насип під піч, та й зараз у хаті веселіше. Катерина зварить кулешу, діти повстають, та й вже є для них гаряча ложка борщу, та й тепла піч, та й тобі, діду, між ними тепло. А як не можна ліпше, то й так добре. Ковінька як суха, то вона дуже добра...

І він буде випорпувати далі з охотою і з більшою силою. Але гадка гадку буде здога-няти, і він їх не віджене.

— Коби - м не вмер ще доти, поки хлопці підростуть, то мала - б щастя, бо я - б то все між люди розтрутив, щоб робило само на себе, а дурна жінка... що вона знає?... лише плакати! Я - б то їх справив на дорогу ліпше від неї.

Тепер він покличе хлопців. Вони прибіжать до нього з видовбаним гарбузом.

— Гей, хлопці, а ви чому Оксані не помагаєте, а їсти хочете? Ідіть трошки коло неї грайтеся, бо їй скучно.

Хлопці підуть до Оксани, а дід буде далі сотати свої думи.

— Хлопці здорові, росли, аби лиш доче-катися! Менший то штудерний такий, як старий. Взимі то допоминається чобіт, бо каже, що на печі йому не добре, скільки сміху є з нього, що якби вмер, то ми - б осиротіли...

Він буде глядіти на сонце, чи низько спу-стилося, і на ковінки, чи досить їх назбирав.

Потім закличе Оксану, щоб ішла помагати йому зносити ковіньки й оббивати їх від глини. Вони знесуть їх в одну купу й почнуть оббивати бучками. Стоп куряви підійметься над ними, дід буде кашляти, Оксана буде прижмурювати очі, а хлопці будуть їсти хліб. В цей час буде сонце над заходом. З довколишніх сіл припливуть на ниву звуки дзвонів і будуть стелитися разом із росою по стернях, по дорогах заблеють вівці й загукають пастухи, по полю будуть орачі викидати плуги з борозен і ладнатися додому. По долинах здійметься сива мряка; ворони будуть тягнути до садів у село, і пси будуть тікати додому, бо вже не зможуть ловити перепелиць по полю.

Дід Михайло буде христитися й збивати порох із сорочки й дуже кашляти. Потім напакує повну верітку ковіньок, внуки йому допоможуть її завдати на плечі і зйдуть на дорогу. Оксана буде нести свої сніпки колосся, а хлопці ховатимуть за пазуху ті ковіньки, що впали з верітки. Заки¹⁾ дійдуть додому, то пазухи їм добре повіддуваються, а черева їх стануть чорнісінькі від пороху.

В селі вони всі подибаються: і бідні вдови, і їх внуки, і діди, і молоді жінки, що їх чоловіки покинули... всі з ковіньками і зі сніпками колосся. Вони вістують, що осінь приходить

ЧЕТВЕРТА

ТОРГОВЕЛЬНО-ПРОМ. БЮРО

ПРОШКОЛА

¹⁾ Заки — поки.

МАИ

Данило чекав коло білої брами, дивився в панський сад, як злодій, і не важився зайти.

— Ніби я знаю, чи сюди можна йти. А як вибіжить та дасть у писок¹⁾, а я звідки знаю, що не дасть?

То були біленькі, рівенькі стежки по панському городі, і він за них боявся бійки, бо лише ними він міг до двора дістатися. Поки - що чекав коло брами.

Всі мужики, багато їх мільйонів, уміють чекати довго й терпеливо. Як пан є в канцелярії, то вони чекають стоячи. А - би їх було не знати як багато, то не дадуть про себе найменшого значка життя. Стоять тихенько, лиця їх поволеньки бовваніють, а вираз з лиця зсувається десь на плечі, під сорочку. В стоячій сні вони півпритомні й безмежно байдужні, а урядовець посеред них подобає на чорну мушку, що в густий мед залізла. Крайньому, тому, що найближче до урядницького столу, найгірше, бо він не може запасти в цілковитий сон. Він що - хвили розтягає очі аж під чуприну й оглядається неспокійно. За ним

¹⁾ Писок — лице.

пролуплюють очі й оглядаються сусіди, і неспокій крайнього бушує аж до останнього, до того, що сперся на піч. Той крайній, як вітер на ниві, все неспокоїть усі колоски від дороги аж до суголовків.

Як пана нема в канцелярії, то вони сідають. Добро для них півгодинки спочивати, добро, як хоч одна рука або одна нога відпочине. Злізаються на купу й присідають собі всякі частини тіла. Одні капелюхи тримають обережно, щоб не зімнялися. Як уже добре стиснуться, то починають до себе пошепки говорити.

— Якби так трохи покурити люльки?

— Лишіть геть.

— А тютюн маєте купований?

— В мене на городі росте.

— Не говоріть, бо ще хто почує та...

Тоді всі запихають руки в пазухи й засувають свої скрутки з-перед пазухи аж за плечі, бо ану-ж яка нужда пошукає! Шепти стихають, лиця деревіють, слина випливає з губів, а голови падають в долину. А як трапиться між ними який нетерплячий, то він так, як той крайній, не дасть всім спокійно на підлозі посидіти. Бо або рука йому затерпне, або якась біда його в сам хребет так ушпилить, що він не видержить і порушиться. За ним заворушаться сусіди, і гармонія взаємного натиску пропадає. Починається уклад ніг і рук наново, і знов якась біда його руйнує.

— Такі люди нетерплячі, що господи, — скаже якийсь витривалий і зараз таки замкне очі.

Отак вони всі чекають, та так чекав і Данило коло брами, хоч був сам один. На нього спадала сонність і байдужність, і думки його мішалися одна поза другу. Як він ішов до пана, то мав дуже ясний план. Побачивши його, він мав скинути капелюх з голови і йти проти нього так, як бузьок по млаці¹⁾ ходить... обережно, поволеньки, щоб панського камінчика не вразити. Як наблизиться вже дуже, то має витріщити очі на пана й дивитися так, щоб пан собі погадав: „Це якийсь дуже бідний!“ Потім приступить до руки, поцілує її з обох боків, дотулиться чолом долоні й трохи подасться назад. Спустить плечі в долину, шпурне капелюх поза себе на землю, обітре рукавом губи й стане говорити.

— Я прийшов до пана найматися. Переднівок²⁾ дуже прикрий, дітей маю четверо, а на то лише латка городу. Найматися мушу, а роботу кожную знаю, бо я заробний чоловік. Та прошу божої ласки та й панської, щоб ми погодилися та щоб пан дали мені корець орнарії³⁾ таки зараз, щоб дати жінці й дітям, а до служби я можу зараз ставати.

Перше слово пана буде:

— Ти, відай, злодій?

— Я, пане, ще чужого стебла не порухав.

— Чого брешеш, лайдаку⁴⁾, а то-ж подумана річ, щоб мужик не крав?! Хіба ти не мужик?

1) Млака — сіножать, луг.

2) Переднівок — час перед новим хлібом.

3) Орнарія — плата натурою.

4) Лайдак — поганець, лайливе слово.

— Я цілком простий мужик, але я чужого не люблю кивати¹⁾).

— То ти, певне, п'яниця?

— Я з горілкою собі не заходжу, бо нема звідки.

— Гавкаєш, як пес, та ти - б умер без горілки.

— Без горілки не вмер - би, а без хліба то й можна!

— Ти з мудра мені відповідаєш, бо ти був у тюрмі, та там тебе розуму навчили.

— А хай мене бог боронить! Я половину віку свого збув, а ще моя нога в арешті не була.

— А нащо - ж ти стільки дітей натеребив?

— То бог, пане, дає дітей.

— Це піп тебе такого навчив?

— Я з попом собі не заходжу, бо то гроші коштує, я й до церкви не ходжу, бо не маю в чім!

— То ти радикал та й не даєш попові з себе шкуру здирати?

— Я щоб і хогів що попові дати, то не дам, бо не маю, а він щоб хотів здерти, то не здере, бо не має що здерти. Ми таки не сходимося...

Він знав наперед, що пан мусить людину з болотом змішати, що мусить посміятися, аж потім прийме його на службу. Ішов певний себе, аж коло брами завагався. То був панський двір на другому селі, і він не знав, куди заходити до нього. А двір до того стояв на

¹⁾ Кивати — рухати, красти.

полі, і не було кого спитатися. І Данило чекав. Його ясний план затемнювався, він чухався в потилицю й несміливо заглядав у город.

— Вони тими стежками ходять собі на гуляння, бо он-як усипали піском.

Його очі блукали довго, аж спинилися на павуні, що блискотів перед двором.

— З оцього хвоста мав-би якийсь грейцір¹⁾, якби так забіг та обома руками замотався в нього... Не знати, чи м'ясо його добре їсти?

Він оглянувся по хатах.

— Цей має того поля досить та й робить коло хліба добре. Ба, де він то все подіває?

Його думки розліталися на всі боки.

— Весна така красна, така красна, що раз!

Де-далі він нічого не спостерігав. Сидів, як стовп, і чув, що буде спати. Щоб не да-тися, він роздирав очі, потирав рукою лице й подобав на нещасливого борця, що от-от здасться на ласку й неласку ворога. За часок звалився одним боком до берега і, видко, хотів так устроїтися, щоб ніби спати, а ніби чекати. Потім простягнувся цілий і заплющив очі. Не проспав ще й одної цілої хвилини, як щось йому шепнуло:

— Спи, спи під панською брамою, то фірман²⁾ так упереже батогом, що кров сикне!

Він зірвався, перестрашився, оглянувся довкола себе й став, як підстрелений. Стояв секунду, махнув рукою й пішов від брами на лан. Заліз у траву й розложився до доброго

¹⁾ Грейцір — копійка.

²⁾ Фірман — візник.

сну. Привиджався йому пан, і його руки, і білі стежки. Пан йому десь сказав, щоб поклав капелюх на голову, але він не хотів.

— Я, прошу пана, бідний чоловік, я не можу покласти капелюха на голову, бо я бідний, такий бідний чоловік...

Солодкий сон нагонив ті привиди, і він спав спокійно.

Сонце реготалося над ним, посидало до нього своє проміння, пестило його, як мама рідна. Квітки цілували його по чорнім нечесанім волоссю, польові коники через його перескакували. А він спав спокійно, а чорні ноги й чорні руки виглядали, як прироблені до його цеглястого тіла.

ПАЛІЙ

I

Сільський багач Андрій Курочка сидів коло стола й обідав, — не обідав, а давився кожним шматком. Домашня челядь входила до хати, вносила заболочені цебри, сварилася, метушилася й виносила їх для худоби. Багацькі діти й слуги були брудні й марні. Вони двигали на собі необтесане й тяжке ярмо мужицького багатства, що ніколи не дає ані спокою, ані радості ніякої. Сам багач найгірше томився в тім ярмі, найбільше проклинав свою долю й безнастанно підганяв своїх дітей і наймитів.

Коло нього на лаві, під вікном, сидів його довголітній робітник, старий Федір.

— Я ніколи не маю такої щасливої години, щоб я спокійно шматок хліба прожер. Бігаю та вганяю, та лиш десь побачите, що впаду та й здохну! А мені - ж оця їда має йти всмак, як я знаю, що вони без мене в stodолі нічого не роблять? Лиш аби нажертися та день тратити! Що вже чужим казати, як свої діти... та й вони не хочуть робити! Я, бігме, не знаю, як цей нарід має на світі жити? Все піде на жебри.

І халасував, аж йому очі вилазили.

— А ви чого, Федоре, прийшли?

— Ви не знаєте, які наші ходи? Зима йде, а я босіський, то дайте мені два леви на відробок.

— А ви - ж хіба можете робити? Вже ваша робота скінчилася, Федоре!

— Хай - би я й не робив, лиш коби хто дав їсти даром.

— Це ні! Сьогодні даром нема їсти, сьогодні й за роботу не варт дати їсти, така та робота! А казав я вам: найміть у мене дівку, були - б ви тепер мали свої гроші.

— Коли - ж бо не хотіла та й пішла до двора¹⁾.

— Таже певно, хто не хоче робити, той пхається до двора, бо хоч їсти трішки, але можна валятися. Бідні люди такі настали, що лиш аби раз на день їв, але щоб нічого не робив, та й толі рай! Як роблять, так і мають, так їм бог благословить. Сьогодні треба у вужевку²⁾ скрутитися, щоб щось мати... Та тих два леви я ще вам дам, що буду з вами робити; може, якось відробите, але більше не приходьте й не бануйте, бо не дам. Сами бачите, що ваша робота ніпочому.

— Та я, Андрію, мушу коло людей тулитися, а де - ж я подінуся?!

— Дівайтесь, де хочете, а між газди ви вже нездатні. Шукайте собі служби в жида або в пана... там робота легша.

¹⁾ Двір — панська економія.

²⁾ Вужевка — шнур.

— Ви мені гарно радите! Як я силу коло вас лишив, то щоб на старість ішов жидам воду носити?

— Задармо ви мені не робили.

— От, бувайте здорові.

І Федір вийшов з хати.

— Ну, та ці жебраки все-б забрали! Таке воно кашливе та заслинене, що ціпа в руках не може вдержати, та й ще воно кокошиться! Йди на зламану голову, гадає, що я гроші кую або краду!

Федір чалапав до своєї хати та не переставав шептати.

— А я-ж, Андрійку, де силу пустив? Чи я її протанцював, чи я її пропив? Таже вся вона сіла в тебе, на твоїм подвір'ї. А я-ж, Андрійку, де силу пустив?

В хаті скинув чоботи та й ліг на постіль. Лежав до самого вечора й без вечері заснув. Але ще півні не співали, як він зірвався, гримнув клубами об дошки, знов ліг і знов зірвався. Через маленьке віконце гляділа на нього осіння ніч. Десь то й не ніч, але чорна жура, що голосила по кутках хати й дивилася на нього сивавим, немилосердним оком. Воно його так зціпило, що він не міг рушитися, і показувало йому ніби образи на віконці, ніби привиди в повітрі.

...Ото сидить він між маленькими паненятами, доглядає їх, пестить, а вони його тягають за чуприну, плюють в лице...

...То знов клячить він у церкві, в тім куті, де жебраки чолами об підлогу гримають. Він гримає ще голосніше, а всі жінки йдуть до

нього й дають кожна по бохунцеві хліба. Він їх кладе за пазуху, кладе й стає такий широкий, що люди розступаються. А йому стид, стид, а чоло так болить!...

...О, він іде городом Курочки... не йде, а скрадається під стодолу. Витягає сніпок із стріхи, насипає в нього з люльки вогню й тікає, тікає... Чує поза собою, неначе очима бачить, що з-під стріхи вилизується маленький, червоний язичок, вилизується й ховається...

— Ой, йой! йой!

...Той язичок запік його в самий мозок. Насилу він визволився з невидимих кайданів, зірвався й подивився у віконце. Воно як кат прошибало його наскрізь. Знов звалить і буде мордувати своїми образами. Налякавшись, не бачив ніякого виходу, звертівся, щоб десь утекти. І перед ним ніби якісь ворота розчинилися, йому стало легше, і він скоренько подався до них.

II

Може мав шістнадцять літ, як ішов із свого села. Такої ясної днини, такого веселого сонця він ніколи вже не бачив. Воно пестило зелені трави, сині ліси й білі потоки. Оглянувся за селом. Коли-б хто прийшов і сказав одно слово, то й вернувся-б, ой, то-то вернувся-б!

— Він мене б'є, катує, їсти не дає, нічого на мене не покладе, — лунав його голос по зелених травах.

— Бодай-же вас, тату, земля не прожерла! І ще скоріше пішов. Минув сільські поля, поминув ще два села, і з горба побачив місто,

що вилискувалося проти сонця, як змії блискучий...

Усі дивувалися його силі й боялися. Пани не потручували, а робітники не брали на сміх і не робили збитків. Шпурляв міхами, як галушками. Отак день від дня то з воза до шпихліра, то з шпихліра на віз.

— Хребет мені тріскає від тих міхів!

— Пий горілку, то затерпне.

І справді, від горілки хребет затерпав, якби рукою відняло.

А в неділю й свята йшов з товариством до шинку. Ті шинки стояли за містом, між селом а¹⁾ містом. Хто не мав уже примістя в селі, той подорожував насамперед сюди, а хто не мав що в місті робити, то вертався також сюди. Бо то не було ані село, ані місто.

Бували там забави по тих шинках!

Спочатку пани з міста перед водили. Розповідали про свої давні достатки, про те, скільки з цісарської каси, що першого, грошей побирали, які шати носили. Мужики слухали, частували горілкою з великої пошани. Але як трохи підпили собі, то виломлювалися з-під їх моральної влади, і тоді панам приходилося круто.

— Ану, пани, охота! Хапайтеся за шиї та танцюйте нам тої польки, хай ми бачимо, як то між таким великим панством водиться.

Пани танцювали; мусили; мужики обступали їх колесом і реготалися, аж корчма дудніла.

¹⁾ А — та.

— Гопа дзись!

— Іще раз!

— Полегеньку, плавно враз!

— Гов, досить! Тепер пийте горілку, забирайте свої панські воші по кешенях та й марш з корчми, бо мужики хочуть собі сами між собою потанцювати!

І пани, як зайці, висувалися.

— Я тих панів умію муштрувати, то таке легеньке, як пір'я: подуй... воно полетіло!

— Гей, Юдо, давай горілки, давай пива, давай рому, бо ми знаємося!

Шинкар скоренько накладав усього на стіл і зараз відбирав гроші.

— Ти, Безклубий, ти чого ревеш? За клубом? Пий та й запри собі губу, бо в мене забава!

Безклубий іще гірше заревів.

— Тихо, бо б'ю!

— Не руш!

— А то котрий, хлопе?!

— А ти що за пан?

Федір устав із-за стола й тріснув того напасного в лице.

— Ти в неділю переш? Та це гріх!

І ударом лавки звалив Федора на землю. Зробилися дві партії. В корчмі все заворушилося. Шинкар утік, горілка булькотіла на землю, столи й лавки почервоніли від крові й поламані падали. А в болоті із слини, горілки й крові лежали обидві партії й стогнали. Лише Безклубий сидів у куточку й ревів, як віл... не знати, за ким і за чим.

Незабаром прибігла поліція й тверезила голодняків. З гіркою бідкою підіймала на ноги,

потім одним махом звалювала з ніг. Голод-
няки падали, як дуби, а підносилися, як глина.
Як їх протверезили, то провадили до арешту.

Іхав дорогою поміж полями на возі міхів.
Пшениці й жита, як золоті й срібні гаї, під
легким вітром до себе клонилися. По золоті
й по сріблі плавали легенькі, чорні хмарки,
як тонка шовкова сіть. Море сонця в морі
безмежних ланів. Земля під колоссям лящала,
співала, словами говорила.

— Мошку, на віжки, бо йду собі геть!

Зіскочив із воза й пішов межами поміж
житами. На вечір зайшов до Андрія Курочки.

— Ти, певно, або злодій, або лайдак, бо
добрий не йде із свого села й не блукає світами!

— Побачите! Тато, що по панщині не про-
пили, то голодних років попродали та й прий-
няли зятя до сестри та й умерли, а зять доти
бив, аж я втік із хати.

— А у вас, у бойків¹⁾, бачу, коровами
орють?

— Ні, це, мабуть, ще за нами є німці, то
вони коровами орють.

— Та скинь постולי та винеси кожушину
до сіней, щобись не напустив нужі, та й лягай.
А церква у вас така, як у нас? І піп є?

— Так саме, як у вас.

— Та побачу, який ти вдався. Не будеш
красти, та роботи не боятимешся, то найму тебе.

Найнявся. Село пізнало його, що не злодій,
що робітник добрий, що добре про себе дбає,

¹⁾ Бойки — українці, що живуть у північній Карпат.

і прийняло за свого. А він пізнав, як яке поле називається, чиє воно, чи вимокає, чи висихає, хто в селі найліпший злодій, хто найбільший багач... і зробився сільський.

Послужив кілька літ, а добрі люди почали йому радити, щоб став газдою.

— Ти не будь дурний, а як дає кавалочок города, а дівка годна й постарана, то й бери. А маєш гроші заслужені, а ще приробиш, то й клади собі хату. А хай вона буде, як хлівець, але твоя! А чи дощ, чи зима, чи таки так нема роботи, то вже ти не кукаєш із-за багачького кутка й не гниєш по яслах, бо ти маєш свій кут. Слухай мене, старого...

Оженився, будував хату й тріскав від роботи, від своєї й чужої. Носив дошки на плечах з міста, відробляв старі сніпки, що взяв на стріху, і заробляв гроші то на вікна, то на двері. Два роки минуло, заки поклав хату. Хатчина маленька, непоказна, виглядала між другими хатами, як-би хто пустив між громаду гарних птахів маленьку кострубату курочку. Але Федорові вона й так була мила...

Минуло кільканадцять років, а перед Федорову хатчину принесли люди червоні корогви. В хаті на лаві лежала його Катерина... велика і товста, аж страшна. Федір тримав коло себе двоє дівчат: одинадцятилітню Настю й восьмилітню Марійку, і все їх питався:

— Що будемо, доньки, без мами діяти? Яка з вас батькові обід зварить?

А як жінку клали в труну, то він заридав.

— Беріть її полегеньки, бо в неї тіло дуже зболене. Ой, Катеринко, я ще не встиг добре з тобою наговоритися, а ти огнівалася та й пішла собі від мене.

Він припав до небіжки й цілував її в лице.

— Люди, люди, я до неї ніколи слова не заговорив, я за роботою про неї забув та й про бесіду. Прости мені, Катеринко, приятелю мій добрий!

Плач жінок вибіг із хатчини далеко на село.

— Вона, люди, як пішла за мене, то так як під воду пірнула, ніхто її вже не бачив між людьми. Аж тепер виринула між вами... на лаві. Я до неї ніколи марного слова не заговорив, навіть маленького!..

І ще минуло кілька років. Одного вечора прийшла із служби Настя. Федір глянув на неї й зблід.

— Насте, небого, а ти - ж сама, а чоловік твій де?

Настя заридала, заголосила, а він слова більше до неї не сказав. Аж як її випровадив до міста на службу й прощався з нею, то тоді заговорив.

— Дай тобі, боже, дитинко, як найліпше, але дивися, щоб ти дитини не стратила, бо стиду вже не покриєш, а гріха неспасеного до купишся. Та переказуй, як тобі тут буде...

А роки йшли, не стояли. Федір не випускав із рук ціпа цілу зиму, чепіг не викидав цілу весну, а коси ціле літо. Кості боліли, кінці їх стиралися й пекли. Але неділя ставала

на порятунок, бо в неділю він ішов під вишню, лягав на зелену траву, а вона висисала в землю той біль. Та прийшов такий час, що неділя не могла направити того, що будні попсували, а трава не могла виссати того болю, що запікся в старих кістках. А ще вселився кашель, що не покидав його ні коло коси, ні коло плуга, ні коло ціпа...

Розвиднялося, — віконце побіліло, а Федір вернувся з далекої мандрівки свого минулого життя. Вмився, помолився й збирався йти до двора.

— Наймуся в пана від весни, візьму на чоботи й трохи орнарії¹⁾ та й якось я перезиму, заки піду на службу.

III

По селі білі вузьенькі стежки всі хати до купи пов'язали, лише Федорова хата стояла поза сітею стежок, як пустка. Федір зимував, як ведмідь. Рано вставав на годину, щоб затопити й зварити собі їсти, а потім цілий день і цілу ніч перележував на печі. Що - далі заводилося в зиму, то більше він сходив на дитинячий розум.

— Тепер, Федоре - небоже, встань та украй собі скибочку хліба, але тоненьку, панську, бо ти, бачу, зголоднів.

Він сміявся, злазив з печи й країв хліб, та дивився до вікна, чи він тоненький, панський.

¹⁾ Орнарія — оплата натурою.

А темних, зимових ночей він голосно, на всю хату, говорив страшні речі.

— Село вимерло що дощенту, а я собі гадки не гадаю, в той бік не дивлюся!

Але власні слова переймали його переляком, він пітнів із страху й скакав з печи до віконця, щоб переконатися, чи в корчмі є світло? Заспокоївшись, він вертався на піч.

А як пробуджався вночі із сну, то не міг спам'ятатися, забував про себе й аж як гримнув кулаком до сволюка, то приходив до пам'яті.

Тої зими його хатина заповнилася опирями, привидами й марами. Вони гуляли по хаті, як збиточні діти. Вилітали до сіней і вистуджували хату, вибігали крізь піч на горище й товклися, аж стеля лупалася, дзвонили у вікна, щоб його заманити надвір. Він не давався, намагався не боятися, — тоді вони вибігали на піч і щіпали його, душили, й у рот онучі запихали. Одної ночі злетілися до хати всі чорти. Танцювали, аж хата дрижала, а вітер такий здійснювали, що він замерзав на печі. Потім позасідали поза стіл і повивалювали з утоми язики такі самі, як той маленький язичок, що він його поклав під Курочкину stodолу. Він лежав як мертвий, аж як півні заспівали, то він ледве піднявся й почав молитви говорити. Але й при молитві вони йому не давали спокою. Він не міг пригадати таких молитов, що їх найліпше знав, — він забув навіть христитися. Ті мари так його змордували, що прийшла весна, то він ледве дихав, і побілів, як папір.

— Треба брати грошей, відки голова, та посвятити хату, бо тут нечисте зішлося з цілого села накупу. Випили з мене кров, що вітер мене з ніг звалить!

Як весняне сонце заблисло, то він смарував чоботи, латав сорочки, і плів волокни до постолів, і тішився, що раз уже піде на службу.

— Уберуся, вбуюся гарно, та й до двора! Прошу вельможного пана, заявляюся до панської ласки.

— Добре, Федоре, — десь відповідав йому пан, — ти, бачу, слухний чоловік, коли ти згідно з приписом на службу стаєш.

І Федір, латаючи сорочку, солодко усміхався.

IV

Федір стояв посеред панського подвір'я й сумно дивився за рядом плугів, що висотувався з брами, як ланцюг, в якому залізо звязувало м'ясо людське з м'ясом волів.

— Уже мое орання скінчилося! Старе вогниво, та й викинули, бо ланцюг серед дороги урвався - б!

Похитав головою та й пішов до стодоли брати свиням зерно. Через цілий день на подвір'ї було тихо. Лише від наймицьких хаток доходили крики бабів і плач дітей.

Як-би хто з села повибирав що-найгірші хатки, а до них загнав що-найобдуртіших мужиків і найжовтіших жінок і додав ще голої дробини — дітей, і все те поставив близько одно одного накупу, — то мав-би правдивий образ тих хаток із їх мешканцями.

Федір із подвір'я дивився на ті хатки й щось заперечив головою.

— А де-ж я-б там ішов у таке пекло! Я собі буду спати в стайні, тепер зими нема. Не піду я туди, в ту пропасть.

Увечері пішов до стайні. Коло ясел стояли воли двома довгими лавами і ліниво жували сіно. Коло кожних чотирьох сидів погонич і дозиравав, щоб під себе не викидали. Між тими лавами сиділи на землі плугатирі й сівачі. Латали собі постолі, стягали мотузками сердачини й направляли істики. Кожний коло чогось нипав. Коло них присів Федір. Воли один по одному падали на соломі, за ними переверталися в ясла погоничі, а за погоничами йшли плугатирі. В стайні запановував тяжкий відпочинок, що по втомі зораних ланів падає на стайню, як тяжкий камінь. Федір також засунувся перед волів.

— Свинарю, гей, а марш з-перед волів між свині! Ще тобі ліжко стелити! Твоя Марійка добре нам дошкулює. Водиться, як сука, з фірманом, та видає йому що-найліпше, та ще й ти приліз на нашу голову? Марш з-перед волів!

Федір виліз із ясел і ліг під брамою на в'язку соломи. Забута кривда в цій хвили пробудилася.

— Гріх будеш мати за мене, Андрію, гріх...

Стайня стогнала, позіхала, із сну говорила. Так тяжко дихала, якби десь глибоко в землі душилися тисячі людей.

— Молися за мене, хай мене бог хоронить, хай мене направить на ліпший розум, бо тебе

спечу в огні, як свиню, бо будеш три дні попід із свого багатства згортати...

На ранок і він скотився в чорну пропасть стаєнного сну.

V

Федір потім ніколи не ходив до стайні й не говорив із наймитами. Спав у stodolі й не показувався на очі. По великодні Марія віддалася за фірмана й переходила з ним на службу до другого пана. Федір вийшов із ними за браму й попрошався.

— Маріє, а пам'ятай, що я хату при людях Насті відкажу, щоб ти її не вигонила, бо вона, бідна, одна одиниця!

І вернувся. В хліві, щоб ніхто не бачив, заплакав.

— Тепер жий, з ким хочеш!

Цей днини впився й прийшов до стайні.

— Гей, скарбов'яни¹⁾, тепер мене не виганяйте, бо вже моя Марія помандрувала.

— Хто-б вас виганяв, от лягайте та спіть, коли набрали повну голову.

— Певне, що п'яному добре спати, так і бог приказав. Але ти кажеш іти спати, а я тебе питаюся, де я маю йти спати? Як ти така мудра голова, то ти мені скажи, де маю йти спати?

Він аж носа Процевого дотулився, так близько присунувся із своїм питанням.

— Де впадете, там будете спати.

¹⁾ Скарбовий — панський.

— А якби я так в яселця, га?

Він злобно засміявся.

— Я в ясла, а ти мене за волосся та в шию, та буком: а марш, старий псе!

Погоничі повилазили з ясел, щоб дивитися на комедію.

— Бий з ясел, бо ти тут гнів та й маєш зогнити, бо ти не знаєш, що то є людина, ти віл, ти хати ніколи не видів! Ти порядну людину з ясел буком! А ти мене запитаєшся: а де ти, васпан, дотепер був? А я тобі кажу: був я між людьми, любо мені було. Але ти кажеш: а чого-ж тебе люди від себе прогнали? Отут гудз! А я тобі на це нічого не скажу, лиш три слові: нема в людей бога. А ти голова розумна та й усе вже знаєш...

— Ідіть, старий, спати, не гніть дурниць, а завтра підемо в село на вибори, то ми тих багатчиків трохи намнемо.

— Я на вибори піду й людям усю свою кривду скажу, але в ясла не піду, бо я там не маю гнити. Я знаю ліпше діло, як ти, я більше світа бачив, як твій пан. Але чекай, я тобі скажу, як на слідстві. Я був помийник шинкарський, я валявся під шинкарськими лавами, по всіх тюрмах. А бог хай пише гріх, а я не боюся, я за все відповім, так відрубую, як першому-ліпшому. А мене хто на розум учив, га? Коли мене, лиш чим бачили, то тим били! Не бійся, я викажу, я вив'яжуся що до кришки. Но, але дав мені бог такий розтук у голові, що я привернувся знову до нашої віри. Як я побачив його ласку небесну по полю, як жито просилося під серп і земля

аж ціпала¹⁾: іди, Федоре, бери з мене хліб, то я лишив шинкаря серед дороги та й пішов до божої роботи. Дякую господеві й до сьогодні!

Він христився, цілував землю й бив поклони.

— Прийшов я між наших людей, а мені світ розтворився! То-то я з ними гарував! Оженився, поклав хату з цього мозиля. Вже має мені бути добре. Але гріхи треба відпокутувати, бог буком не б'є! Вмерла мені Катерина, ну, нічого, його воля, його розказ. Тішуся дітьми, годую, забігаю, вигодував, а люди взяли та й знівечили. Пішла моя Настя ні-сяк ні-так, пішла знов по наймах, а Марія, от, помандрувала з отим ляхом. Бідуватиме. Але нічого, хай мене бог скарає, як що кажу. Кара має бути!

— А я лишився босий! Іду я до нього в таку плюту: дай мені грейцір, хай ноги вбую. А він мені каже: іди в найми. Прийшов я до вас, а ви мені: марш! А кули-ж я маю тепер іти?! Карає бог, карають люди, караєте ви, а я стільки кари не в силі витримати!

— Ідіть, діду, в ясла, ми вас просимо.

— Хай буде кара на мене, я її приймаю, але по правді!

Він роздер сорочку в пазусі, скинув її й шпурив під волів.

— Тепер дивись, яку мені шкурочку багачі лишили. Та чим тут жити? А що-ж тут є вже карати?!

Він голий перевернувся на землю. Наймити його прикривали, чим мали найліпшим.

¹⁾ Ціпати — курчата ціпають, пищать.

Коло громадської канцелярії стояли дві купи. Одна обдерта, чужа на селі, апатична, друга чиста, біла, охоча, — наймити й газди. З одної й другої купи хтось викликуваний заходив до канцелярії й голосував. Економ аж захріп, бо кожному наймитові мусів називати пана, вїйта й шинкаря. Жандарми снувалися й усміхалися, неначе-б мали перед собою дитячу забавку.

— Ну, хлопці, тепер уже ви вибрали пана, сідайте та й будете пити горілку, — сказав економ. Газди здійснювали галас.

— Ото вошивці, ото жебраки, ото худоба панська!

— Гей, хлопці, чуєте, як багачі риплять?

— Хай риплять, а ми пиймо горілку.

— Та пийте вогонь, пийте кров свою, злодуги!

— Ми горілку волиємо!

— Ого нам пани вишукали право, щоб голодники розбоєм ішли на село!

— Ти, читальнику, ти гадаєш, що я не був у читальні? Таже й там бідний нарід стоїть коло порога. За столом сидить піп, старші браття¹⁾, багатчики, а дяк читає ті газети, а ви покивуєте головами, як воли, ніби щось ви з того розумієте. А то один з другим такий дурний, хоч йому око виколи! То така читальня ваша, що багач за столом, а наймит коло порога. Так у церкві, так у

¹⁾ Старший брат — щось у роді члена церковної ради.

канцелярії, так усюди. Та ми маємо з вами бути?

— Хлопська голова не до письма, а зад не до крісла!

Наймити зареготалися.

— А тихо-ж ви, невмивані, вперед воші повибивайте, а потім учіть газдів розуму!

— Гей, ти, Курочко, то ти також за людьми? Таже ти гірше жида! Чого горланиш?! Не бійся, твоє багатство піде марно. А нагадай собі, як я служив у тебе, та мене від твоєї роботи хвороба нагріла. А чи ти мені за цілий тиждень виніс скибочку хліба або води напитися? То ти з людьми тримаєш? Я в тебе всю силу лишив, а ти мене вигнав босого на зиму! Таже ти гірше жида, бо цей рахується не наша віра! Але пустять твої діги те багатство, так що з нього сліду не буде! Ти, кальвіне!

Курочка grimнув Федора в лице, та так, що його обілляла кров, і він упав.

— Хлопці, ану, багачеві трохи боки намямо!

Вхопили наймити Курочку, постояли за Курочкою газди, потекла кров.

VII

Федір лежав у своїй хатині на постелі. Очі його горіли як грань від червоних язичків, що тисячами вогників розбігалися по тілі й смажили його на вугіль. Ті язички, як блискавки, літали по всіх жилах і верталися до очей. Гриз кулаки, бив чолом до стіни, щоб огонь з очей випав.

Запалився, чув, що з нього бухає полумінь, хапався руками за очі. Один страшний крик, надлюдський зойк! Язички вилетіли з тіла й прилипли на шибках віконця. Зірвавсь. Віконце червоніло, як свіжа рана, і ляло кров на хатчину.

— Все мое хай вигорить! Все, що я лишив на його подвір'ї. — Він скакав, танцював, реготався.

Віконце дрижало, тряслося, і що-раз більше тої крові напливало в хатчину. Вибіг на поріг.

Зорі падали на землю, ліс скаменів, а десь з-під землі добувалися стеклі голоси й зараз пропадали. Хати ожили, дрижали, смажилися в огні.

— Я чужого не хочу, лиш хай мое вигорить!

КЛЕНОВІ ЛИСТКИ

I

Постіль застелена полотном, кола стола на задній і передній лаві засіли куми, на краю печи рядком діти. Вони попускали рукави, як стадо перепелиць, що спочивають, але все готові летіти. Куми зате сиділи, як вкопані, лише руками доставали хліб або чарку горілки, але й руки найрадше не рухалися - б, лише спочивали - б, зігнені в кулак на колінах. Не радо вони брали хліб і чарку. Каганець блимав на припічку й поробив з кумів великі, чорняві тині й кинув їх на стелю. Там вони поломилися на сволоках і також не рухалися.

Коло стола схилений стояв Іван, господар хати й тато маленькї дитини, що її охристили.

— Будьте ласкаві, мої куми, та зажийте ще по одній. Хоч це не горілка, а болото, але з мужиком то так завше: що де у світі є найгірше, то він має те спожити, що де в світі є найтяжче, то він має те виконати...

— На це ми роджені, — відповідали побожно куми. Як чарка обійшла колю, то Іван її поставив лігма коло пляшки, бо боявся, щоб не впала така маленька на землю.

— А закусіть... Та й дивіться, який мене клопіт найшов у самі жнива, самий вогонь. А я, бігме, не знаю, що з цього має бути?! Чи маю лишити жнива та й обходити жінку й варити дітям їсти, чи я маю лишити їх тут на ласку божу та й тягнути голоден косою? Бо вже моє таке має бути, бо в такий час ніхто до хати не прийде за великі гроші. На тобі, Іване, дитину та й радуйся, бо ще їх мало маєш!

— Не марікуйте¹⁾, куме, та не гнівись бога, бо то його воля, не ваша. А діти... піна на воді, щось на них трісне... та й понесете всіх на могилу.

— У мене не трісне, але там, де є одно, там трісне. Жебрак, щоб таки не тулився до жінки, щоб не дивився в той бік, де жінка, то - б найліпше зробив! Тоді й бог не дасть...

— Куме, ви це пусте говорите, так ніколи не буде, бо люди мають плодитися.

— Коби-ж то люди, а то жебраки плодяться. А я через те й кажу, що ти, жебраку, не плодися, не розводься, як миш, ти будь задоволений, як маєш на хребті сорочку, як маєш шматок хліба, щоб ти не був голоден, та як тебе ніхто по лиці не лупить. Як ці три справи маєш, то й має тобі бути добре, а від жінки геть уступися.

— Куме Іване, дайте трошки спокій, бо жінці, як-то звичайно в-такім інтересі, не треба цього слухати, бо така бесіда не дає здоров'я. Колись иншим, ліпшим часом.

1) Марікувати — нарікати.

— Я вас дуже перепрошую за мою таку бесіду, але ви гадаєте, що я про неї дбаю або про себе я дбаю?! Бігме, не дбаю, хай їх зараз вихватає та й мене з ними! Овва, отож - би ми втратили рай на землі й маєтки лишили!

Куми вже не обзивалися, не перечили, бо бачили, що Івана не переможуть, і хотіли, щоб скоріше виговорився, то скоріше їх пустить спати. Іван встав від слола, спинився насеред хати, спустив рукави так, як діти на печі, й почав до них балакати:

— Та чому не летите з моєї голови? Я вам розчиню й вікна, і двері, гай!..

Діти засунулися на піч так, що їх не було вже видно.

— От, сарана, лиш хліба та й хліба, та й хліба! А відки - ж я тобі того хліба наберу? Та коли дванадцятий сніп якийсь раз порухати. коли якийсь раз схилитися, то з поперека вогонь у пазуху сиплеться! То тебе кожне стебельце в серце дюгне¹⁾!

Це було до дітей, а тепер він звернувся до кумів.

— А увечір, лиш покажешся до хати такий, як вихоть, як мийка усотаний, а вони тобі в один голос... і жінка і діти: „Нема хліба!“ Та й ти не йдеш, бідний чоловіче, спати, але ти тягнеш ціп та й молотиш напотемки, щоб завтра мали з чим іти в жорна. Та так тебе ціп і звалить на сніп, та й так деревієш до ранку увісні, аж тебе роса припаде. Та й лише очі пролупиш, то зараз тебе та роса

¹⁾ Дюгати — колоти, шпигати.

їсть, бо мало тебе біда їсть, ще вона вночі тебе найде! Промиеш очі та й точишся на лан, такий чорний, що сонце перед тобою меркне.

— Іване, не журіться дітьми, бо то не лише ви, але бог їм тато, старший від вас.

— Я з богом за-барки не ловлюся, але нащо він то пускає на світ, як голе в терня?! Пустить на землю, талану в руки не дасть, манни з неба не пустить, а п тім увесь світ кричить: „Мужики злодії, розбійники, душогубці!“ Зіпреться один з другим у церкві такий гладкий, що муха по ньому не полізе, та курить та картає¹⁾. „Ви, — каже, — дітей не навчаєте страху божого, ви їх сами посилаєте красти“... Ей, де я годен так ганьбити! А коби коло моєї дитини й мамка, і нянька, і добродійка ходила, коби мені люди всього назносили, то й я - б, єгомость²⁾, знав, як діти вчити. Але мої діти ростуть по бур'янах разом із курми, а якщо до чого прийде, отак як тепер, то ніхто не знає, що вони цілий день їдять? Чи крадуть, чи жебрають, чи пасуть, а я відки знаю?... Я кошу ваші лани, та й забуваю не лиш про дітей, але про себе не пам'ятаю! Ви - б хотіли, щоб я й ваші лани обробив, і діти щоб я вчив. А ви від чого? Так, люди, ви сами знаєте, яке наше життя...

— Знаємо, куме, знаємо! Як не знати, коли сами в нім бродимо.

— Я на дітей дивлюся, але не гадаю, щоб воно було чемне, щоб вміло доладу зробити

¹⁾ Картати — лаяти.

²⁾ Єгомость — так зовуть попа в Галичині.

— Та й росте воно в яслах, під столом або під лавою, їсть кулаки, вмивається сльозами. А підросте, то й щось воно украде, бо воно ніколи добра не знало, та краденим хоче натішитися. Дивишся... Іде до тебе жандарм. Скує тебе, наб'є тебе, як скотину, бо ти тато злодієві, та й мусиш із ним бути у змові. Та й стаєш злодієм навіки! Але це ще не все, кінець ще напереді. Хай - би син, ваша дитина, а людський злодій, хай - би зогнив у кременалі²⁾, бо злодія не шкода! Хай би! А то вони візьмуть здоров'я та й дають до лікарні лічити, а потім посилають письмо до в'їта, щоби тато платив кошта. З хати виганяють, під пліт викидають з бебехами! Ідеш до в'їта, по руках цілуєш: „Війточку, виберіть мене із цеї кари“. „Ти, — каже в'їт, — бідний чоловік, то, може,

2) Кремјнал — тюрма.

тебе випустимо, але яку я вигоду буду мати за твою вигоду?" Стиснеш плечима, складешся, як ніжик, та й кажеш: „Місяць вам буду даром служити"... Так чи не так, люди? Правду кажу, чи брешу, як пес!?

— Все так, цілий гатунок такий, одного слова ви не змилили¹⁾).

Іван дрижав весь, чув на собі цілу вагу страшних своїх слів.

— Щоби ви не казали, люди, що кричу над головами своїх дітей, як ворона над стервом! Не кажіть, люди, не кажіть! Я не кричу, я правду говорю, мій жаль криче, серце криче.

Очі його загорілися, і в них появилася страшна любов до дітей. Він шукав їх очима по хаті.

— Бо виглядає так, що я свої діти геть позбиткував²⁾), гірше як темний ворог. А я, бачите, не позбиткував, я лише розгорнув з - перед очей сьогодні, і завтра, і рік, і другий, і подивився на мої діти, що вони там діють? А що я побачив, те й сказав. Я пішов до них у гості, та й кров моя застигла на їх господарстві...

По хвилі.

— Якби до тої Канади не було морів, то я-б їх у міх забрав та й пішки - б туди з ними йшов, щоб їх занести далеко від цього поругання. Я-б ті моря берегами обходив...

Куми забули були про відпочинок, а тепер собі пригадали, скоро повставали й пішли.

¹⁾ Не змилили — не помилилися.

²⁾ Збиткувати — знущатися.

Рано.

Діти обідали на землі, обливали пазухи й шелестіли ложками. Коло них лежала мама, худа, жовта, і клала коліна під груди. По чорнім, не чесаним волоссі спливала мука й біль, а губи заціпилися, щоб не кричати. Діти з ложками в роті оберталися до мами, дивилися й знов оберталися до миски.

— Семенку, ти вже наївся?

— Вже, — відповів шестилітній хлопець.

— То візьми віничок, покропи землю та й підмети хату. Мама не може нахилитися, бо дуже болить усередині. Не кури дуже.

— Уступіться, бо через вас я не можу замітати.

Мама звелася й поволіклася на постіль.

— Семенку, а тепер гарно вмийся, і Катруся, і Марія хай вмиються, і побіжи в збанок води начерпнути, але не впадь у криницю, не схиляйся дуже...

— Семенку, піди та нарви огірків у решето, щоб мама в горшку нақвасила, бо я бачу, що буду слаба, та не будете мати що з хлібом їсти. Та й нарви хрону і вишневого листя. Та не сотай огірчиння, але рви попри саме билд...

— Семенку, здійми з грядок¹⁾ сорочки, щоб я полатала, бо ходите чорні, як ворони.

Семенко все бігав, все робив, що мама казала, і раз-по-раз потручував молодших

¹⁾ Грядка — жердка під стелею, одна або дві, в селянській хаті, на ній вішають одєжу.

сестер і казав, що дівки не знають нічого, лише їсти.

— Вони ще мали, Семенку, як виростуть, то й будуть тобі сорочки прати.

— Я наймуся та й там мені будуть сорочки прати... я їх не потребую.

— Не тишся, дитинко службі, бо не раз будеш свої дні оплакувати.

— А ось тато зросли в службі та й нічого їм не бракує.

— І ти зростеш у службі, аж шкура буде лускатись від того росту. Але ти, Семене, не балакай, але збирайся татові нести обід. Він десь такий голодний, що очі за тобою продивив.

— Я мушу татову палицю брати, щоб від псів обгонятися.

— А як загубиш, та й буде тато нас обоє бити. Та не йди простоволосий, але візьми хоч татів капелюх.

— Той капелюх лише на очі падає, що не видно дороги.

— Вимий збанок та й сип борщу.

— Ви мене не вчіть стільки, бо я знаю.

— Семенку, а дивися, щоб тебе пси не покусали.

III

Дріботів ногами по грубій верстві пороху й лишав за собою маленькі сліди, як білі квіти.

— Фіть, заки я зайду, то це сонце мене порядно спарить. Але я собі заберу волосся так, як жовнір¹⁾, та й буде мені ліпше йти.

¹⁾ Жовнір — салдат.

Поклав обід на дорогу і збирав волосся на верх голови, щоб приложити його капелюхом і виглядати, як обстрижений жовнір.

Очі сміялися, підскочив і покотився даліше. Та волосся з-під широкого капелюха зсунулося на потилицю.

— Це пустий капелюх, хай-но як я наймуся, то я тоді собі капелюшок...

Лиш облизався. Пройшовши шмат дороги, він знов поставив обід на землю.

— Я змалюю собі велике колесо із шпичками.

Сів насеред дороги в порох і обводив довкола себе палицею, потім рисував промені в колесі. Далі зірвався, перескочив по-за обод і побіг дуже зрадуваний.

До кожних воріт закрадався, зазирає, чи нема на подвір'ї пса, і аж тоді скоренько перебігав.

З одного обістя вибіг пес і пустився за ним. Семенко перелякався, заверещав і сів з обідом. Палиця також впала на дорогу. Довгенько скулений сидів, чекав пса, щоб кусав. Потім зважився подивитись, і побачив над собою чорного пса, що спокійно стояв коло нього.

— На, на, циган, на кулеші, але не кусай, бо болить дуже, та й штраф твій газда буде платити. Та він тобі ноги поломить за той штраф.

Щипав з платка кулешу, кидав псові по шматочку й сміявся, що він на воздусі хапає. Пес мав отворену морду і він собі рот отворяв.

— А ти чий, шибенику, що пси по дорогах годуєш? А в поле що понесеш?

І якась жінка гупнула його в шию.

— А як, ви ще бийте, як пес хотів мене роздерти!

— А ти чий, такий чемний?

— Я Івана Петрового, але мама мали дитину та й слабі, а я мушу нести обід, а мене пси кусають, а ви ще б'єте...

— Ой, як я тебе била... Куди-ж ти не-сеш їсти?

— Татові несу на лан, коло ставу.

— Йди зо мною, бідо, бо я також несу туди обід.

Пішли разом.

— А хто обід варив?

— Мама варили, бо я ще не вмію, а Марія й Катерина ще менші від мене.

— То не слаба мама?

— Чому не слабі, так качаються по землі, так стоїнуть, що аж! Але я за них роблю...

— Ото, ти робітник!

— Ви не знаєте та й говорите пусте. Ану, запитайтеся мами, який я розумний! Я оченаш знаю цілий...

Жінка засміялася, а Семенко здвигнув плечима й замовк.

За ним біг пес, а він ніби-то кидав йому кулешу й заманював іти за собою.

IV

Три дні опісля.

Посеред хати сидів Семенко й сестри, і корито з маленькою дитиною стояло. Коло них миска з зеленими, накришеними огірками

й хліб. На постелі лежала їх мама, обложена зеленими вербовими галузками. Над нею сипів рій мух.

— Понаїдайтеся та й тихо сидіть, бо я понесу дитину до Василихи, щоб побавила. Тато казали, щоб нести рано, в полудне й над вечір, а увечер вони сами вже прийдуть.

— Семенку, не переломи дитини.

— Я гадав, що ви спали. Тато казали давати вам студеної води й булку їсти. Марія така чемна, то вона ту булку ухватила й вкусила вже раз. Але я набив та й відоймив. Їстимете?

— Не хочу.

— Тато зсукали ще свічку та й казали, що якби ви вмирили, щоб вам дати в руки й засвітити. Коли я не знаю, коли давати?..

Мама подивилася великими, блискучими очима на сина. Безодня смутку, увесь жаль і безсилий страх зійшлися разом в очах, і разом сплодили дві білі сльози. Вони викотилися на повіки й замерзли.

— Тато рано на подвір'ї також плакали, так головою до одвірку лупили. Заплакані взяли косу та й пішли.

Взяв дитину й вийшов.

.
— Семенку, щоб ти не давав Катрусю й Марійку, і Василька бити мачусі. Чуєш? Бо мачуха буде вас бити, від їди відгоняти й білих сорочок не давати.

— Я не дам та й татові буду казати.

— Не допоможе нічого, синку мій наймиліший, дитинко моя найзолотіша! Як виростеш,

щоб ви між собою дуже любилися, дуже, дуже!.. Щоб ти помагав їм, щоб не давав кривдити!

— Як я буду служити та й буду дужий, то я їх не дам, я буду до них що-неділі приходити.

— Семенку, проси тата, що мама наказувала, щоб вас любив...

— Їжте булку...

— Співай дитині, хай не плаче...

Семенко хитав дитину, але співати не вмів. А мама обтерла долонею сухі губи й заспівала.

В слабім, уриванім голосі виливалася її душа й потихеньку спадала між дітей і цілувала їх по головах. Слова тихі, невиразні, говорили, що кленові листочки розвіялися по пустім полю, і ніхто їх позбирати не може, і ніколи вони не зазеленіють. Пісня намагалася вийти з хати й полетіти в пусте поле за листочками...

ПОХОРОН

Спереду обдертий хлопчик, з біленьким ковніром під шиєю. В руках держить чорний хрест, і все глядить на нього. За ним такі самі чотири хлопчики несуть труну. На її вічку білий, тоненький хрестик, а ціла вона синя. В головах труни прибитий віночок із жовтобрудних квіток. З оцих самих, що ростуть попри каменях на подвір'ях каменичних. Такий віночок, як калачик бідного мужика, що дає в церкві за прости-біг.

За труною плететься кілька жінок. По них не знати, яка молода, а яка стара. В руках тримають малі, погаслі свічки. Під пахвами несуть напів зів'ялі вазоники. Це ті марні квітки, що ніколи сонця за досить не мають і все з одного боку бруднозелені, а з другого ясножовті.

Під ногами мокре каміння, і мряка непорушна висить у повітрі.

Одна жінка плаче, а друга їй каже:

— Як був здоровий, то грався цілий день коло моєї будки. Порпався з єдно в тім рівці, що дощ викопав довкола будки, і витягав всякі камінчики. Курятко без квочки, ну, кажу

вам, як курятко. І не брешу вам, але правду говорю, що кожного дня я вибирала черствіші булки й кликала його до будки. Він сідав коло мене і їв. Як він красно їв. Ручки такі маленькі, а він ними щипав манесенькі крихітки та в ротик, у ротик. Хай бог запише мені лише ті булки, що я йому надавала.

Жінка плаче далше.

— Осінь, осінь його доконала, сире повітря й студень. Бо ви цілий день не бували в хаті, а його різало без вас та й зарізало. А я приходила до нього й свіженькі булки приносила, але він уже не їв. Водиці йому треба було раз-по-раз. Лежав, як рибка, і все ротик роззявляв. Потім посинів геть, а пашіло від нього вогнем! Як-би хто під ним огонь розіклав, а його кісточки, як полінця, кидає, щоб горіли...

Йдуть усі помучені, зів'ялі, сіру мряку хрестом прорізують.

— Але він умер, мабуть, від тої канапи¹⁾, що на ній лежав. Відки ви таку канапу дістали? Бігме, така, як гріб з подертих міхів. На такій канапі може здоровий умерти. Я-б боялася тої канапи, якби сама з нею лишилася. Втікла-б або порубала-б, ні, я-б її в хаті не тримала.

— То канапа його тата, він на ній родився, то спадщина. Як вибирався з першого поверху, то нам її лишив.

— А де-ж він тепер?

— Не знаю...

¹⁾ Канапа — диван.

Маленький похорон завертає в другу вулицю. Чорний хрест обвився сивими цяточками мряки; хлопчики померзли, і баби ледве лізуть.

Йдуть серединою вулиці, як подерті тіні, чужі і незнайомі з ніким.

А цвинтар буде, лиш його крізь сіру мряку не видно.

СОН

Присвячено Богданові
Лепкому.

Спав твердо.

Ліс шумів, стогнав, тонкі шепти рвалися з
маленьких галузок і падали разом із змерзлим
инеем. Так, як - би маленькі дзвіночки падали.

Вітер вив, як гнаний пес.

Небо чисте, задубіле, а місяць такий на
нім ясний, як на різдво.

Третильник ¹⁾ спав твердо. Головою сперся
на свою купу кукурудзів, а ногами на дві
панські. Чорне волосся посивіло від инею;
руда сардачина побіліла, міцні руки не чули
холоду, а лице, спалене вітром, поцегліло.

Балакав крізь сон, і за кожним словом ви-
пускав з уст сніп білої пари. Голос його
йшов із вітром до ліса й бився довго від
одного дерева до другого.

— Не руш того, бо воно зароблене, ти
від мене береш, доброго багача найшов ..

Здіймив кулак, але він безсильно зсунувся
на сухе бадилля.

¹⁾ Третильник — той, що обробляє кукурудзу від
третього снопа.

— Я можу працювати, бо маю міцні руки, як кінське копито... Талапну раз, та й дух вискочив...

— Землю цілуй, де поступишся, бо вона, чи твоя, чи чужа, то ти з неї жиєш, своя родить і чужа родить... Певне, що правда, ой, допевне. Грунт... це спосіб до всього, як твій є. Він тебе загіріє, і накриє, і погодує, і честь тобі поведе...

Закашляв, як у великі труби загравав.

— Як не маєш своєї ниви, то не маєш куди ходити, не маєш по чім... Нема, нема, о, нема...

Поставив кулак під голови.

— Я довго бідував по чужім полі. Але бог мені вигодив; дай, боже, так кожному. Взяв та й дав. На тобі, каже, грудку землі, але не пусти, тримай... Зубами держи її, кохай, як коли жінку, що тобі під руку вдалася...

Капелюх впав з голови із вітром покотився.

— Танаску, слухай. а скинь капелюх; таже ти перший раз вийшов цеї весни в поле... так годиться... Як бог дасть, то буде пше-ниця. Калачі спечемо й дамо таким, що не мають з чого спекти... Дамо, дамо, як нам бог дає, то й ми дамо, дамо...

Ляг хрестом.

— Межу кортить також зродити колос, бо межа таки земля, вона ще ліпше... Я тобі по смерті лишу... Дивись, як скатерть рівна, лиш чорна. Я тобі накрию в полі цією скатертею стіл, а ти їстимеш і бога молитимеш, що ти такого тата мав...

— Весна красна, гляди, ори собі, не роби сказів, а воли напій та й повертайся перед сонцем, бо за худобу більший гріх, як...

Збудився, ще почув своє послідне слово спросонку. Глянув на небо, потім обернувся за капелюхом, погладив долонею по голих грудях, перехристився.

— Така лють зараз з осени? Ще сніг отут присипле... Надворі зима, а мені така гарна весна приснилася... Гей, Якове! Лупи кукурудзки, де вже так довго спати!

БАСАРАБИ

I

Тома Басараб хотів повіситися в стайні в саме полудне. Але Томиха наробила зойку, всі сусіди покидали ціпи з рук, усі сусідки повилітали з хат і прибігли на Томине обійстя. Відважний Антін, той що тягнув зуби за шустку¹⁾, заліз у стайню і, бог знає, як він там собі порадив, але Тому витягнув, що ще дихав. За той час ціле подвір'я заповнилося людьми й дітьми. Вони стояли й дивилися з великим страхом.

— Та чого стоїте, як на заводинах, та допоможіть мені його занести до хати. Оце раз, дурний нарід... гадаєш, що тебе вкусить?

Тому занесли до хати, а юрба вийшла за ворота й почала судити по-своєму.

— Басараби знов починають вішатися, не мають гаразду в голові.

— Та лиш тому три роки, як Лесь затягся; господи, яка тоді буря зірвалася! Мені з хати цілий причілок урвало.

¹⁾ Шустка, шістка — 10 копійок.

— Басараби мають вже до себе, що тратяться¹⁾ один за другим.

— Я пам'ятаю, як повісився Микола Басараб, потім за ним стратився Іван Басараб, а ще не минуло було року, а вже одного до світка на маленькій вишенці зачепився Василь. Обтряс із неї увесь цвіт, мав повне волосся того білого цвіту. То вже три, а я ще рахуюся молодий чоловік... може є, а може ще нема тридцять і п'ять років.

— Ти пам'ятаєш це, а я тямлю, як на бантині повис їх прадід... Багатир був дуже великий, гроші сушив на рядні й пішки ніколи не ходив. Мав такого чорного коня, що браму перескакував, і канчук все мав коло себе. То вповідали люди, що він гонив людей на панщину, і тим канчуком м'ясо рвав на людях. А одного ранку розійшлася чутка, що старий отаман висить на бантині. Я ще малий був, але так як сьогодні, бачу тьму народа на його подвір'ю. Як його відтяли й несли до хати, то такий був страшний, що жінки із страху плакали. А хлопці нічого, лише казали: „О, вже не будеш з нас шкуру кавалками здійсмати, вже тебе той висадив на бантину!“ Потім у день чи в два дні така звіялась буря, такі вітри подули, що дерево з коренем виривало, а хатам здійсмало верхи...

— Та показують люди ще на старій могилі гроби Басарабів. Вони були ховані за окопом, не на самім цвинтарі. То є оті гроби і за старим, і за новим цвинтарем, а все самі Басараби там ховані.

¹⁾ Тратитися — погубити себе.

— А ви-ж гадаєте, що піп має право такого ховати на цвинтарі? Щоб давав цілий маєток, то не можна. Відки такого проклятого пхати між людей!?

— Но, но, тепер Басараби поспускають голови в долину. Такі будуть ходити чорні та невеселі.

— Коби цей не потягнув за собою більше, бо то на їх усіх находить. Дивися, один стратився, дивися, а то десять їх наставилося. Вони всі зчеплені до купи. Біда їх всіх на однім мотузку провадить...

— То до сьомого коліна буде їх так душити, а як сьоме коліно мине, то й нема моці вже. Десь якийсь добре заслужився перед богом. То кара, люди, сьому кістку аж карати! Бог не має гіршої кари на землі...

— То видко по них, що їх бог карає. Бо й маєтки їм дає, вони багаті, і розум їм дає, а нараз все забирає та й висаджує на бантину.

— Таже лише треба подивитися на їх очі. То не очі, то така чорна рана в чолі, що жие й гние. В одного таке око, як пропасть, погляне та й нічого не бачить, бо то око не до бачення. А в другого воно одно лише жие, а решта коло нього камінь... чоло камінь, лице камінь, все. А цей Тома, ніби він дивився на людину, як слідує? Око ніби на тебе справлене, а само дивиться десь у себе, десь у глибінь безмірну.

— Дивиться око на той давній гріх, що за нього їм кара йде. Він там у них усередині покладений, щоб усі дивилися на нього, і щоб спокою не мали, щоб була кара.

— Оці Басараби то на покаяніє людське родяться, і багатіють, і душу гублять.

— Тяжкий гріх мають у своїй сем'ї, і мусять його доносити, хоч-би мали всі піти марно!

— Гріх, люди, гріх не минає, він має бути відкуплений! Він перейде на дитину, він зійде на худобу, він підпалить стоги, градом спаде на зелену ниву, і він людині душу візьме й дасть на вічні муки...

Жінки слухали й мало не христилися, діти посідали поміж ними, а хлопці ще довго балакали про гріхи, і поплелись вкінці до корчми.

II

Всі Басараби зійшлися до Семенихи Басараби, бо вона була найстарша й найбагатша в їх роді. Тому також привели. Семениха налагодила їди й пиття, і обсадила великий стіл кривними, а Тому поклала на чільне місце.

— Тодоско, не плач уже, бо досить уже з тебе, бери та сідай, та тішмося, що ми всі вкупці. Сідай, роде мій, хай з тобою все щастя сідає. Коли-б був Семен, то-б він вас знав просити й присилувати. Миколаю, а чи пам'ятаєте, як вам пляшку з горілкою розбив на голові й пироги викинув псам, що ви не хотіли з ним пити!

— То не було, бабо, жарту з дідом: або гинь, або пий!

— Я до тебе, Томо, нап'юся, бо ти мені наймиліший! Хай вп'юся! Бабі не багато треба, щоб заспівала дівоцької...

— Ей, Томо, Томо, якби я в твоїх роках була! Гай, пий, не пускай очей під стіл. Якби ти очей не пускав удолину, але вгору, то легше-б твоїй душі було. Пий до дядька Миколая...

Вона стояла перед столом висока, сива й проста. Очі мала великі, сиві й розумні. Дивилася ними так, як-би на цілім світі не було такого кутика, щоб вона його не знала, і, закотивши довгі білі рукави, не зробила-б в нім того, що порядна господиня робить, щоб вона не спрятала, не причепурила й не звела всього до порядку.

— Бабо, у вас добре й їсти, і пити, бо хоч ви мовчите, але очі ваші просять.

— В мене таки так, я очі маю, щоб сміялися, щоб жартували. Я не маю їх, та й мама їх не змалювала, щоб плакали. Коби ви із своїх очей прогнали оту мряку чорну, що вам світ затемнює. В моїх очах є мої діти, є мое поле, і моя худоба, і мої стодоли, та чого їм застелюватися жуροю. Як прийде жура, то я виплачуся, зарумаюся та й обітруся.

— Не кожна натура однака, бабо! Є така, що хоч ти її медом годуй, хоч ти її в найкращу весну пусти на зелене поле, а вона плаче.

— Ей, Басараби, Басараби! У вас нема дітей, у вас нема нивки, ані худобинки! У вас є лише хмара й полуда, і довга, чорна чуприна, що вам сонце закрила. А бог вас карає, бо ви маєте на його сонце дивитися, ви маєте дітьми тішитися й зеленим колосом по веселім лиці гладитися. Томо, та бо бери, не гнівайся на бабу. Баба тебе до хреста носила, баба плакала, як тебе до війська виряжали, баба

на твоїм весіллі кісточками до купи дзоркала. Баба вам не ворог. За те, що душу хотів ти згубити, за те я гніваюсь на тебе. Але вперед з'їжте, що я вам понаварювала, бо я даром не хочу робити, а потім будем говорити.

— Роде мій чесний та величний! Тішуся тобою, як не знати чим, що мене не забуваєш, що мене любиш і за моїм столом п'єш та гарні слова говориш!

По гостях мигнула ясність щастя, як часом сонце замиготить по чорнім, глибокім ставі. Всі очі піднеслися й справилися на бабу.

— Ай, Басараби, глядіть, глядіть, скільки очей... сам самісінький сум і туск!

— Бабо, не кажіть так, бо ми всі такі задоволені вашими словами, як коли-б вино солодке пили. Ми-б вас, бабо, брали по черзі до хати, щоб нам з вами весело було.

— То я, стара, маю вам хати звеселювати? А ваші-ж жінки де, а вони не цвітуть!? А вони вам сорочок не вишивають, а вони дітям вашим голов не миють? Ви не бачите нічого, не бачите, бо ви сліпі. Бог вас покарав сліпотою...

— Бабо, ану-ж ми повстаємо та позакурюємо собі люльки, бо чого ми будемо сидіти за столом, як шлунок нічого не приймає?

— Вставайте, вставайте та куріть, а я сяду собі коло Томи, та буду його питати, що таке тяжке пригнітило його душу...

III

Тома, чоловічок маленький, сухий, з довгою чорною чуприною, що спадала лагідними,

гладкими пасмами на широке чоло. Очі темнокарі блукали під чолом, як по безкраїх рівнинах, і дороги по них найти собі не можуть. Лице смагляве, застрашене, немов дитяче. Він висунувся з-поза столу й сів коло баби Семенихи.

— Розповідай - же нам, Томо, чого тобі так тяжко на світі жити, чому ти хочеш покидати своїх дітей, свою жінку та й рід? Не встидайся, але викажи свою їдь, що тебе їсть, то, може, ми що тобі порадимо або поможемо.

Всі звернулися до Томи.

— Кажи, кажи, не затаюй нічого, то тобі легше буде.

— То нема що таїти, — відрік Тома, — я таїв доки міг, а тепер усі знаєте.

— Та нічого не знаємо, ти скажи, бо як не скажеш, то ми будемо гадати, що жінка тобі зла, або діти не вдалися, або ми тобі допекли. Та й обачення май над нами. Ти знаєш, що як один у нашій сем'ї стратиться, то зараз другого за собою тягне. А, може, між нами вже такий є, що як вчув про твою пригоду, то вже надумав і собі стратитися? — сказав сивий Лесь.

Басараби, як винуваті, поспускали очі в долину.

— Тодоско, та будь - же тихо, не плач, не плач...

— Я не знаю, відки і як, але то такі гадки приходять, що не дають спокою. Ти своє, а гадки своє, та продираєш очі, щоб нагнати їх, а всни, як пси, скавулять коло голови. З добра, люди, ніхто не закладає собі воловід на шию!

— А як тобі подіється така завороть у голові, то чому ти жінці не скажеш, чому до церкви не підеш?

— То пусте, бабо. Як вони обсядуть, то вони не пустять мене кроком від такого місця, де вони гадають мене прив'язати. Якби ви знали, якби ви знали! Вони мене так звяжуть, що на світі таких ланців¹⁾ нема, щоб так глибоко заходили всередину. Та й чую, як дзоркотять коло мене... Дзорк, дзорк, дзінь, дзінь... Як зачнуть дзінькати, то голова тріскає на четверо, і уха десь так розкриваються, як рот, і так люблять слухати той бренькіт. Я вночі обернуся та затулю одно ухо, а друге за то розкриється... і мені кості в голові тре. А я накриюся подушкою, а воно по подушці тими ланцями лупить. Та й ніби каже, ніби лопатою легенькою в саму голову слово суне: „А йди-ж, а йди-ж, зо мною так тобі буде добре!..“ А я візьмуся за постіль та так тримаюся, що м'ясо в руках тріщить, як-би живе розтягав...

— Та чого ти таке кажеш, та чого ти таке нагадуєш? — крикнула на Тому його жінка.

— Ти не страхайся, жінко, бо тепер вони від мене відвернулися геть, мені тепер так легко, як-би я на світі народився. Але я вам хочу оповідати, яка то мука є в того, що тратиться. Такий чоловік аж має бути спасений! Бо ще за його життя з нього нечисте душу викидає, отаки отак, що викопує. Рве тіло, кості розважає, щоб собі до душі такі

¹⁾ Ланц — ланцюг.

дiрки поробити, щоб її вiдти витягнути. Яка то мука, який то страх, який то бiль, що за тiкi страждання дав-би собi ногу або руку вiдтяти!

— Та як воно тебе по ночах сторожить, де воно тебе ловить?

— То чути наперед, що воно прийде, та й воно не питає нi дня, нi ночі, нi сонця, нi хмар. Отак встанете рано, помолитеся богу та й iдете собi на подвiр'я. Станете на порозі та й закаменiєте. Сонечко свiтить, люди вже коло хат викрикують, а ви стоїте Чого стоїте? А стоїте того, що щось вас у голову дiгнуло, збоку, дуже легенько. А з голови йде до горла, а з горла в очі, в чоло. Та й вже знаєте, що десь з-за гiр, з-за чистого неба, ще з-позаду сонця припливе чорна хмара. Ви не можете сказати, вiдки ви знаєте, що вона прийде, але зо три днi ви наслухаєте її шуму, як вона залопотить попiд небо. Та й пускаєте весь розум за нею: вiн бiжить вiд вас отак, як пастух вiвцi лишить, отак до знаку ви лишаєтеся тiкi самi, а страх тiкий великий, що боїтеся одно слово сказати. Зацiпить вам зуби та й чекаєте.

— Я знаю, Томо, я розумiю, акурат воно так,— сказав Миколай Басараб.

— Миколаю, ти знаєш, чи що тебе напало?!

— Я лише так...

Басараби поглянули на Миколу, а Миколай й замовкли.

— Люди, ви не страхайтеся, що Томо вiдає, бо як вiн вам розповiсть, то вже будете знати, як воно чiпляється до християнина.

Бо то десь ваш ще прапрадід воював з турками та вбив семеро маленьких дітей, наткнув на спис, так як курчат, та і його бог покарав, бо він зараз покинув воювати й ходив з тими дітьми тринадцять років. Ніби не ходив, бо то погнило, але все носив той спис і все йому виглядало, що він оті діти носить. Та й відси пішла кара на Басарабів. То ще як я йшла за Семена, то мої мама мені повістували за це та й не радили йти. Та цей гріх за отих дітей ви покутуєте, але то між вами десь - не - десь прокидається. Не кожний Басараб носить той гріх, лиш бог одному котромусь кладе його в сумління. Та через те ви не лякайтеся, а що Тома каже, то ви собі затямте, яке то гріх виробляє, доки не відкуплений. Бо тіло все перебуде, по нім нічого не пізнати, але сумління точить. Та то видно на дереві на таким великім, що хмар досягає. Розколеш його, а там сама червоточина; червяка не видно, ніколи не побачите, а сточене раз коло разу. То так сумління точить з роду в рід.

— Сумління точить, а це кара над усіма карами.

— То розкажуй, Томо, як воно тебе точить? Не допоможе нічо, треба вислухати.

— Воно точить, але не каже за що, бо якби я вбив або підпалив, то воно бачить, але я не повинний, а воно карає. То як така хмара злопотить по небі, та й тоді приходить сам час, щоб тратитися. Ідете коло води, а вона вас тягне, так цілує, як обіймає, як по чолі гладить, а чоло таке, як огонь, як огонь.

Так-би ви в ту воду, як у небо, схочили. Але десь відкись виринає в голові слово: „Тікай, тікай, тікай!“ І гонить вас стома кіньми від цієї води, забирає весь дух з грулей, а голова розскакується, бо дуріє. Аж тепер дуріє. Глипнете на вербу, та й вас знов зіпре. Руки такі робляться веселі, аж скачуть, та й без вашої причини, самі таки хапаються за галуззя, пробують, мацають, а ви неначе на боці стоїте, неначе не робите ви, лише руки. Та й знов надбжить слово: „Тікай, тікай!“ Руки обсипаються вогнем, падуть, як усущені, та й знов тікаєте. Як кого на очі побачите, або жінку, або дитину, то воно також кричить: „Тікай!“ Але й говорить до них і сміється, а все то так, як-би не я говорив, і тручає там, де нема людей. Приходить до того, що вам нагадується та грушка, що ще як ви дитиною були, та бачили її. Де який клинок, де який гак, де яка бантина... все вам нагадається. То гонить воно людину в тисячу боків нараз, а не знати, куди йти. А потім лишить, нараз лишить. Мине година, або й дві, або й день, та й знов приходить. Серце застигає, очі так плачуть, так плачуть, що викапують. Але ані сліз не видно, ані плачу не чути. Та й провадить вас знов, та й мордує наново. Я не раз випивав цілу кварту горілки й проковтував одну перчицю за другою, щоб перегризло, але нічого не помагало...

— А вчора то мене вже так придушило, що я стратив геть розум, і очі і руки. В саме полудне прийшло. Як прийшло, та й показало бантину в стайні. Кожну крішку на

ній показало, кожний сучок. Та й таки я не опирався, бо не було куди, лише відмотав воловід від ясел, та й заліз у стайню. То так спокійно мені було, так легко! Я замотував той мотуз і пробував, чи добре держить, і все знав, як треба зашнурок зробити, як за високо підтягнути. Я сьогодні дивуюся сам, як я так спокійно й весело тратився. Але тепер мені, богу дякувати, відійшло, і такий я рад, рад...

Басараби ніби поснули в дубовому сні.

— Гріхи, люди, гріхи, треба бога просити.

— Докторі кажуть, що то така нерва є, що вона так хворіє, як-би й людина. Вона десь є в людині та вона розум відбирає, як заслабне.

— Ей, що докторі знають!..

IV

— Гей, а вийдіть за Миколаєм, де він пішов? — сказала Семениха.

Басараби здригнулися, ні один не рушився з місця. Покаменіли.

— Та вийдіть за Миколаєм, кажу... Де він пішов?

Жінки заголосили. Басараби позривалися й гурмою вийшли на двір.

— Тихо, тихо, хто знає ще, не робіть крику...

ОЗИМИНА

По селі розходитьсья, пливе тоненькими струями, розпадається на малесенькі крапельки один голос, осінній, сільський звук. Обіймає він село й поле, і небо, і сонце. Протяжна, тужлива пісня вилискується по зораних нивах, шелестить зів'ялими межами, ховається по чорних плотах і падає разом із листям на землю. Ціле село співає, білі хати сміються несміливо, вікна ссуть сонце.

На однім городі зеленіє латка озимого жита, а коло нього на кожусі лежить білий, як молоко, мужик. Старий дуже, з померклими очима. Коло кожуха його паличка лежить, також дуже давня, бо кавулька геть долонею витерта. Сонце гріє йому просто в лице, як - би лише його мало на землі.

Старий так заслухавсья в осінню пісню, що сам пищить, як дитина. Він говорить, а горіх раз - по - раз кидає на нього широке своє листя. Білі мотилі граються над ним, кортить їх сісти на біле дідове волосся. Але він співає, говорить, а сусідські півні те чують і за ним потягають.

Свариться із своєю смертю.

— Мені тебе не треба, — пищить він до сонця, — не зашкірюйся до мене, бо мені треба ями та чотирьох дошок. Шкода твого труду; ти знайди собі молодого якого, а мені пішли її, бо забула, сука, за діда.

— Добрий косар, нема що казати! Колос дійшов, похилився, землю цілує, вже почорнів, а косар чекає! Та чого? Гадаєш, що піду ще танцювати?! Я своє вже відбув, я задоволений, мені нічого не бракне. Візьми собі пушку того духу та й пусти з-за стола... я вдоволений.

— А, може, де є війна, то вона там запобігає, бо там молоде гине таке, що лише цілуй. А тут що знайде коло мене... пусту коробку! Ти не пхайся між молодих, але бери те, що до твого рота. Молодий хай газдує, хай він дітей до розуму приведе, він тобі не втече, а хоч він на війні, а ти його не руш! Збирай в яму те, що до ями...

— Ось руки, — підіймає руку близько до очей, — ну, з чим тут бути? Таке старе шкураття, що постола тогідного¹⁾ не полатаєш! Що ти цею рукою можеш вдіяти? Чекай, не делькоти, як говорю. А м'ясо де? Ніби я з'їв? Я його не кусав, а як м'ясо смакувало, то хай посмакує й кістки. Доїдай, було не починати...

— А як я руки маю, то я собі йду в свою дорогу, а моя дорога стома стежками дорожитья по полю. Я барабольку викопаю, я кукурудзок підйму, я борозенку лицем до

¹⁾ Тогідний — того году, минулого року.

сонця оберну, я зеренце посію... я все руками зроблю! А без рук я дурень, коли хочеш знати! То не штука зробити з людини нічо та й піти собі на зломану голову! Ні, васпані, бери на плечі та й поклади на місці там, де мені лежіння є.

На озимині з'являються кури й пасуть.

— А-уш, бо поб'ю на капусту! Ти не дивися, що я старий, але я ще такого звіра заможу, ще заможу. Не маєш що їсти на подвір'ї?

Встає, спирається на палицю і йде на озимину.

— Гарне, зелене, а вона то псує... Земля все молода, вона як дівка: свято є, то вбереться, будний день, то вона по-будньому вбрана, а все дівочить, відколи світа та сонця.

Сідає серед зеленої озимини, підпирається палицею й мовчить. Він мовчить, а село сумно довкола нього співає, а верби кидають в нього зісхлим листям...

ЗЛОДІЙ

Посеред хати стояло двоє дужих, міцних селян. Сорочки на них подерті, лиця покривавлені.

— Не май, чоловіче, тої гадки, щоб я тебе з рук пустив...

Сопіли обидва, були помучені й ловили в груди воздух. Коло постелі сперлася молода жінка, застрашена й заспана.

— Не стій, але піди зараз за Михайлом і за Максимом та скажи, щоб зараз прийшли, бо я злодія маю в руках.

Жінка вийшла, а вони лишилися.

— Цей якби трапив на слабого, то й взяв би життя коло власної хати.

Приступив до лави, взяв квартиру з водою й пив так лакомо, що чути було булькотання води в гортанці. Потім рукавом обтирав лице і, гляючи на нього, сказав:

— Не треба йти до цирулика, цей пустив крови доста.

А ще цих слів не сказав, як злодій ударив його кулаком між очі.

— Ти б'єш, та й я буду, а ну, хто ліпше?

Буковим, грубим поліном замахнувся, і злодій упав на землю. З ніг сикнула кров.

— Тікай тепер, як можеш, я тобі нічого не скажу.

Мовчали довго. Тусклий каганець не міг продертися через темряву по кутах, а мухи почали гудіти несміливо.

— Та затамуй собі кров, чоловіче, бо вся витече.

— Дай мені води, газдо!

— Дам тобі води, кріпися, бо не знаєш, що тебе чекає!

Довга мовчанка.

— Ти, бачу, міцний, газдо!

— Я міцний, небоже, я коня на плечі беру, ти не добре трапив до мене.

— А натуру маєш м'яку?

— Я м'який, але злодія живого з рук не пускаю!

— То я маю вже тут загинати?

— Або я знаю, чи ти твердий, чи м'який? Як ти твердий, то можеш витримати...

І знов тиша запанувала в низькій хаті.

— Затамуй собі кров.

— Нащо, щоб гірше боліло, як будеш бити, кров це є сама біль.

— Як я вже буду бити, то мусить боліти, хіба - б ти дух спустив.

-- А бога не будеш боятися?

— А ти бога боявся, як ліз у комору? Та там увесь мій добиток. Та якби ти був то забрав, то ти - б мене на віки вічні скалічив! А через що - ж ти не лізеш до багача, але до бідного?

— Пропало, нема що говорити! Бий, та дай мені спокій!

— Певне, що буду бити.

На долівці зробилася калюжа крові.

— А ти, як маєш сумління, газдо, то не забивай мене потрошку, але візьми те поліно та бахни ще так по голові, як по ногах, то збудешся клопоту, а мені легше буде.

— Ти-б хотів відразу! Чекай, жди, годи, хай люди прийдуть.

— То ти хочеш добрим сусідам баль зробити?

— Вже йдуть.

.....

— Слава Йсу.

— Навіки слава.

— У вас, Гьоргію, щось зновилося?

— Та зновилося, прийшов гість, та треба його погостити.

— Нема балакання, що треба.

Максим і Михайло заступили цілу хату, головами досягали стелі, а волосся їх досягало їх поперека.

— Сідайте, та вибачайте, що я зіпсував вам ночі.

— Та то оце він на землі?

— Він.

— Хлоп, як звір, мали ви труду досить, заки влізся до хати?

— Дужий, ей то - то дужий, але на дужчого трапив! Та заки - що куди буде, то сядьте за стіл, та й гостя просіть.

Гьоргій вийшов і за хвилю приніс бутлю горілки, солонину й хліб.

— Та чому не берете і його за стіл?

— Каже, що не може встати.

— То я поможу.

І газда взяв злодія попід пахви й посадив за стіл.

— То ви вже в хаті мали з ним суперечку, Гьоргію?

— Та хотів мене заголомшити. Як угрів мене кулаком між очі, то кажу вам, що мало-мало я не впав. Але я намацав полінце коло себе та його морснув по ніжках, а він сів маком.

— Ви йому не дивуйтеся, бо кожне хоче боронитися.

— Та я нічого не кажу.

Злодій сидів за столом блідий, апатичний. Коло нього Максим, а дальше Михайло. Коло печи стояла жінка в кожусі.

— Гьоргію, що ти хочеш з ним робити? Люди, спам'ятайте його, він хоче чоловіка вбити!

— Жінко, я бачу, що ти боїшся, то ти собі піди до мами, переночуй собі, а завтра прийдеш.

— Я не піду з хати.

— То будеш з нами горілку пити, але не плач, бо бити буду. Ліз на піч та й спи, або дивися, або як хоч.

Вона ані рухнулася від печи.

— Баба бабою, Гьоргію, вона боїться бійки, не дивуйтеся.

— Е, що ми будем на неї дивитися. Дай, боже, здоров'я, чоловіче, я до тебе нап'юся! Не знаю, хто за кого буде гріх мати, чи ти за мене, чи я за тебе? Але гріх мусить бути, таке зайшло, що без гріху не обійдеться. Гей, пий.

— Не хочу.

— Мусиш пити, як я прошу! Горілка тобі трохи дасть сили, бо ти геть ослаб.

— Я не хочу з вами напиватися.

Всі три газди обернулися до злодія. Завзяті, чорні очі віщували йому згубу.

— То давай, хай п'ю, але п'ять порцій нараз.

— Пий, а як нам збракне, то ще пішлемо.

Наливав одну по одній і випив шість. Потім пили Михайло й Максим. Закусували і знов пили.

Михайло :

— Скажи - ж нам, чоловіче, звідки ти забрів у наше село, чи ти близький, чи далекий?

— Я із світа.

— А як ти, чи нашого мужицького стану, чи панського? Бо инакше до тебе застосуємося. Мужика, то так б'ється: зо три рази люшнею дулуманом по голові, декілька раз по лиці, щоб упав, бо мужик твердий, до нього треба твердо братися, а як він під ногами, то легка робота. А з паном діло робиться знов на иншу моду: люшні не показуй, бо вмере відразу, але пужалном від батога настраш; а як він делькотить на всьому тілі, то дай в морду два рази, але також не дуже... пан вже під ногами! Походи трохи по ньому, хвилину - дві, та й готовий, ребра потерті на хворост, бо це біленька кістка, як папір.

Газди тяжко, тупо засміялися, а Михайло встромив голову поза Максима й чекав, що йому злодій скаже.

— Ну, до якої віри пристаєш?

— То, газдо, таке, що як ви п'єте горілку, то ви мене ніяким способом живого з рук не пустите.

— Правду кажеш, бігме, правду, за це тебе люблю!

— А заки вб'єте, то дайте ще горілки, хай нап'юся, щоби не знав, коли і як.

— Пий, на таке діло пий, я не бороню, але що ти на мене трапив, бодай тебе бог скарав! Чоловіче, я твердий, я камінний, тебе з моїх рук ніхто не вирве!

Злодій випив ще п'ять чарок.

— Бийте, скільки хочете, я вже злагоджений.

— Чекай, братчику! Добре, що ти вже задоволений, але ми ще не вдоволені, ти по п'ять, а ми по одній. Як тебе здогонимо, почнем говорити.

Михайло дивився дуже весело, Максим якусь думку мав, але боявся її виявити, а Гьоргій був неспокійний.

— Бачу, люди, що буде біда, уступився-б я геть, але щось мене до нього тягне, ланцюгами тягне... Гай, гай, пиймо, закусяймо...

— Газдо, дайте, хай вас поцілую в руку,— сказав злодій до Максима.

— Ов, чоловіче, ти дуже боїшся; ов, це негарно!

— Бігме, вас не боюся, бігме, і сто раз забожуся, що не боюся.

— А що-ж?

— Мені легко стало на душі тепер, та я хочу цього газду в руку поцілувати; він сивий чоловік, міг-би бути моїм татом...

— Чоловіче, лиши мене, бо я м'який на сумління, я не хочу, будь собі без мене...

— Але дайте руку, бо гріх будете мати, я хочу вас поцілувати, як рідного тата.

— Я цілком м'який, чоловіче, не цілуй мене.

Михайло й Гьоргій аж роти пороззявляли й горілку перестали пити. Наїжили чуприну й своїм вухам не вірили.

— Туману пускає, чого він хоче? Ти, не-боже, такого способу пробуєш, е, ми й на це вчені!

Максим витріщив очі, як баран, і не розумів, що діється.

— Зміркував, що я м'який, зараз угадав...

Говорив, щоб оправдатися перед Михайлом і Гьоргієм.

— Дайте, дайте, газдо, руку, але з щирого серця, бо як вас поцілую, то мені буде легко: я бачу, що вже мені не ходити по світі, то хотів-би я попрощатися з вами.

— Ти не цілуй, бо я геть зм'якну, я тобі й так простю.

— Але я вас прошу дуже, бо я дуже тяжко буду вмирати, бо я ще нікого в руку не цілував, щоб ніби так із серцем. Я не п'яний, бігме, ні, але я так хочу...

— Тихо, чоловіче, не жвинди, не підходи подалеки, бо як угачу, то й не дригнеш!

— Коли ви гадаєте, що я дурю, а я, бігме, правду кажу. Я, бачите, як напився горілки, то й мені отак утворилося в голові, що я маю згинутися й цього газду в руку поцілувати, щоб мені бог гріха зменшив. Та дайте руку, газдо! Скажіть, хай дасть.

— Що цей чоловік від мене хоче, коли я не знаю, що робити, бо я жалісливий такий, що не можу цього стерпіти...

Максим не знав, де подітися, що з собою робити в такому клопоті. Він встидався, як дівчина.

— У м'якого все так, усе він у людей на посміховиську, така нагура паскудна! Та ви знаєте, що як я трохи горілки нап'юся, то й плачу, таже знаєте. Було мене такий сюди не кликати, бо я, знаєте, такий, як прядиво...

Злодій хотів узяти Максимову руку, щоб поцілувати.

— Цей злодій хоче штукаю нас зайти. Ідіть, Максиме, геть від нього, уступіться.

— Давайте горілки, Гьоргію, пиймо хоч по три, щоб раз дістати їдь, — сказав Михайло.

— Не йдіть, Максиме, не йдіть, дядечку, від мене, бо я зараз умру. Я не боюся, бігме, не боюся, але такий мене неспокій тре...

Він почав дрижати на всім тілі, губи тряслися, як живі. Михайло й Гьоргій пили горілку й не дивилися на нього.

— Та чого ти боїшся, нема чого, я тобі дам руку поцілувати, вже дам, хай мене й виб'ють, вже дам, на, цілуй, як ти собі бажаєш...

Злодій прилип до руки, а Максим кліпав очима так, як би хтось його раз-по-раз бив по лиці.

— М'яким ніколи не слід бути, бо м'який чоловік нездалий ні до чого...

Михайло розставив усі пальці в руках і показував Ґьоргієві.

— Чоловіче! Такі дужі, такі лакомі на бійку, що раз лакомі, де схватять, там з м'ясом рвуть!

А Ґьоргій нічого не говорив, лиш заєдно плював у долоні й наливав горілки.

— Досить уже, небоже, досить, пусти, хай я собі йду, бо тут нема бога, я на таке не можу дивитися. Витягни руки з пазухи, не облапуй мене, пусти, бо мені такий встид, що не знаю, де подітися!

— Я ще хочу образ цілувати, я ще хочу поріг, я хочу всіх, всіх, де хто є на світі, — кричав злодій.

Жінка зіскочила з печи й утекла, Михайло вийшов з - за столу темний і п'яний, як ніч, Ґьоргій стояв і пригадував собі, що він мав щось робити.

— Максиме, ви мені з хати тікайте, щоб я вас тут не бачив, бо вб'ю, як горобця; гей, забирайтеся.

— Я піду, Ґьоргію, я вам не кажу нічого, але ви не гнівайтесь, бо ви знаєте, що я м'який чоловік. Мені так здається, що гріх будете мати, я собі йду...

— Ідіть, ідіть, бо ви не чоловік, але залью-пана баба.

— Та я то кажу, що я не до цього, я...

Максим піднісся й вийшов з - поза столу.

— Будьте здорові, та й не бануйте, бо я, як якийсь казав, не до цього...

Злодій один лишився за столом, блідий трохи, але веселий.

— А ти вийдеш з - за столу, чи треба тебе відти виносити?

— Я не вийду, я бачу, що не вийду, бо я маю тут під образами сидіти.

— Ой, вийдеш, бігме, вийдеш, ми будемо просити.

І кинулися на нього, як голодні вовки.

ТАКИЙ ПАНОК

Він такий маленький панок, у такім маленькім місті, що там є багато крамарів і один панський склепок¹⁾. Те місто стоїть посеред сіл, як скостеніле село, як падлина вонюче, як смітник цілого повіту. В торгіві дні воно оживає, малюється селами й веселе. На ринку²⁾ стоїть комедіянська буда; якісь страшні музики вигравають у ній, страшні звірюки вишкірюють зуби з полотен буди і якась панна воскова гримає в брязкучі тарілки. А перед будою стоять сільські люди в усіляких строях і дивляться. Ціла юрба справляє свої очі на дерев'яного блазника, що вибігає з даху буди і просить усіх до середини, махаючи руками. Сміх, гамір, сльози з сміху. До блазника виходить дерев'яна дівчина й обіймається з ним. А сміху на ринку стільки, що всім вуха деревіють, що пани в канцеляріях з крісел зіскакують. Увесь сміх із сіл прийшов на ринок. Старі мужики тягнуть синів і молодиць за плечі, щоб йти за орудками, а їм ані в гадці покидати комедію. Аж над вечір маса розлі-

¹⁾ Склеп — торгова лавочка, крамничка.

²⁾ Ринок — базар.

зається й лишає пустий, гидкий ринок, щоб мали де бавитися дитинчата.

У такому місті живе маленький панок. Він на пенсії¹⁾, дітей не має й жінки не має. Сам сивий уже, в сивім капелюсі й сивій одежі. Цілий день сидить у панськім склепочку й мовчить. Що пани другі пробують з ним говорити, то він на той час тягне із склянки пиво й забуває потім відповідати. Найстарший гість, пан староста, також не може до нього приступити. Панок мовчить цілий день у склепику й чекає на мужиків. То як часом селянку хтось справить до панського склепу за таким вином, що від серця від'їдає, або за таким міцним, чорним цукром, що від нього попускає в грудях, то вона стає перед склепом і не вагається зайти. Тоді наш панок вибігає із склепику й каже:

— Чому не йдете, боїтеся, ходіть і кажіть, що потребуєте, то я вам поможу.

— Коли, прошу пана, якось не смію йти межі панів.

— Ти, газдине, дурна, ти за свої гроші маєш право.

Селянка входить, а панок забігає коло неї, немов-би вона до нього в гості прийшла. Вона хоче цілувати всіх панів по руках і не має сміливости.

— Не цілуй, не лижи панам руки, бо ти газдиня, ти ліпша газдиня, як пані, бо ти маєш свій ґрунт.

Селянка глядить на панка, дивується й стоїть.

¹⁾ На пенсії — за штатом.

— Кажи, що тобі треба, але сміливо, час вже, щоб українські газдині знали свою гідність. Ти панів не цілуй, бо вони з тебе живуть, вони твої слуги.

Пани регочуться, селянка вже дійсно боїться, а панок дивиться на панів і злий, дуже злий. Потім залагоджує селянці її орудку й виводить її із склепу. Перед склепом наказує їй, щоб панів ніколи по руках не цілувала, щоб раз прийшла до розуму й шанувала себе, бо пани злодії, розбійники. Селянка сміється, дякує йому за вигоду і йде. А панок вертається до склепику й глядить на панів згори й підсвистує собі так весело, що його лице молодіє, очі прояснюються.

— Ви бунтуєте хлопів, я вас скажу арештувати, — каже й сміється староста.

Панок тягне пиво і у той бік не глядить.

— І хто-б то був надіявся, що то за анархіст з цього пана Ситника.

Панок ще мовчить.

— А так ішов разом із нами, бавився, в карти грав, а на старість таки показав московську душу, москаль москалем¹⁾.

Пани регочуться, бавляться, а Ситникові аж очі кров'ю заходять.

— Коли я не хочу більше кров пити і, так як ви, пополудні затикати подушками вікон щоб спати, я маю вмирати десь цими днями, то я хочу хоч трохи перед богом стати чистий.

¹⁾ В Галичині поляки звали погірдливо галицьких українців москалями.

— До лазні, пане Ситник, до лазні за двадцять центів¹⁾), го - го!

— Буде вам лазня колись, то - то буде лазня!

— Що - ж, як збунтуєте нарід, як косу візьмете, і хлопці за вами, то могла - б бути лазня, але ви не такі знов злі.

Панок метушиться, бо до склепику увійшли два мужики й станули коло порога.

— А ви чого хочете? Не стійте так, як злодії, бо ви пани собі, газди.

— Ми, проше пана, випили - б по шкляночці вина, бо кажуть, що тут добре, що в шлунку направить...

— Ходіть зі мною до другої кімнати, там сядете, скажете собі дати так, як люди... — каже пан Ситник.

— Нащо, пане? Ми тут постоїмо, ще нам сідати треба, нема часу...

— А, бачите, який ви темний нарід; а німець також селянин, але подивіться на нього, як він сюди прийде. Просто суне, сідає, і кінець!

Панок показує, як німець іде, як сідає.

Пани регочуться, мужики поставали ні в п'ять, ні в десять. Вони попускали голови й не знають, що діяти.

— Ходіть, не будьте худобою, зараз ходіть; ви боїтеся оцих панів? Та це ваші наймити, ви їх годуєте, вбираєте, а ви перед ними труситесь!

Мужики червоніють, пітніють із встиду і йдуть за панком. Сідають у другій кімнаті коло столу й мовчать. Він дзвонить.

¹⁾ Цент — копійка.

— Прошу літру вина нам дати...

— Прошу, пийте, не розглядайтесь так, як-би між розбійників попали. Я чоловік ваш, я з вашої кости й крові.

— Дай вам, боже, здоров'я, пане!

— Пани мене ймили між себе, я їм служив, я за вас забув, я грав з ними в карти...

— Пани мають свою забавку, мужики знов свою, кожний має своє.

— Це не так, а так тепер є, що як ти українець, то маєш тримати з українцем, а як не тримаєш, то ти останній лайдак, драб і розбійник, розумієте?!

— То правда, що хай кожний свою віру тримає.

— А, бачите, а, бачите! Я був такий лайдак з замолоду! Я мав один образ у хаті, так я його десь купив та й повісив, український образ одного мігрополіта. Але каже мені раз один пан: „Я до тебе прийду з візитою“. „Прошу, прошу дуже“, — я кажу, та й іду додому, та й цей образ із стіни, та й під ліжко. До мене пани часто заходили, а я все цей образ ховав за кожним разом.

— То, пане, чоловік боїться, щоб щось не прошкробав, щоб штерна не втяли¹⁾, бо пани не люблять мужиків, ніби руснаків²⁾, що то так називається...

— То, знаєте, я цей образ скидав із стіни й назад клав зо двадцять років. А прикінці

¹⁾ Штерна — військові відзнаки; втяти штерна — покарати, звільнити зі служби.

²⁾ Галицькі українські селяни називають себе русинами, руснаками.

то мені стало його жаль. Отак дивлюся на нього, а він такий, як - би злий на мене. Не злий, але отак, як - би плакав на стіні. Мені здавалося, що як мене нема дома, то він плаче голосно, на всю хату...

— А це може бути таке, щоб образ плакав?

— Ви мене не розумієте, мені так здавалося, що він плакав, і я не раз закрадався під мої вікна та й наслухав того плачу. А одного разу я вийшов з казина вже по опівночі та й іду додому. Прийшов під вікна, слухаю: плач, слухаю ліпше, такий плаче... Стало мені страшно, не знаючи йти до хати, чи вертатися? Стою, стою, дрижу, боюся. Зібрався я на відвагу...

— То сама опівніч, пане, вона найнебезпечніша, лихе має тоді міць!

— Але ви не розумієте мене, то мене сумління так пило, так докучало, що мені аж голос причувся. Входжу я до хати, ледве на ногах стою, не чую нічого. Засвітив свічку, боюся на образ подивитися. Лягаю й конче хочу на образ подивитися, а не маю відваги... Глипнув, а він заплаканий. Мене в гарячку, мене в дрож пірвало, клацаю зубами...

— А тож не страх, пане, самому з таким образом бути в саме опівночі!

— Слабував я тоді довго, гадав, що вже буде капут! Закликав я до себе українського священика, розповів йому — лагоджуся на смерть... Але бог мене помилував. По слабості я зараз виступив з уряду, подався на пенсію й сказав собі, що своїх людей не буду встидатися, що буду з ними жити й буду їх

боронити. Я слабий вже, довго вам не поможу, але доки ще лажу, то буду з вами ходити, як грішник, і благати вас, не відкидайте мене...

— Дякуємо вам, пане, що з нами так красно ви забалакали, коби таких панів було багато, дай вам, боже, погідливу старість...

— Ні, то я вам маю дякувати, бо я ходив по вашій кривді, як по м'якій подушці, я не мав того опам'ятання...

Панок розплакався, а мужики дивилися на нього й казали:

— Пане, а дайте - ж спокій, не турбуйтеся, ми на вас не гніваємося, а нам що до того, як пани живуть, вони мають своє право, а ми своє.

— Ви мене не розумієте! Як ви мене не розумієте! Я хочу, щоб ви були людьми!..

— Та ми, пане, скільки можемо, то ми стараємося, щоб вас слухати, бо ви вчені та можете нам дорогу показати.

— Так, так, дорогу треба знати.

.

— Добрий якийсь панок оце має бути.

— Мабуть, трохи піячок, але добрий чоловік.

— Є такі пани, що як нап'ються, та й плачуть, як мужики...

— Є, є й між ними такі м'які, — балакали два мужики, додому йдучи.

ДІТИ

Поклав граблі коло себе, сів потім на межу, закурив люльку та й гадка гадку пошибала. А далі говорив на четверо гоней¹⁾ заголосно.

— Хай я трошки спочину супокоем, бо лиш дома покажуся, та й зараз дідові роботу найдуть. Таки невістка, коли - б здорова, круть, верть, та й зараз заспіває: „Та бо ви не сидіть“...

— А то господь, що над нами, бачить, що я лиш ногами перебираю. А руки, бач, як згребло, а вже я місяць не голений, а до церкви вже дорогу забув. У чім піду, коли все з плечей забрали?

По межі, по межі та й дідів голос цілим полем подорожував, та й усі оберталися в сторону за дідом. А він скаржився, не переставав.

— Ой, сьогодні такі діти. Але мене ще, богу дякувати, з пам'яті не викинуло, я ще знаю, яку бесіду в нотаря ми мали. Сухенький був панок з борідкою, та й він так роз'яснював синові. „Дідові“, — каже, — „допоки його живота, то має йому бути його постіль, він має спати, він має вилежуватися, аби й

¹⁾ Гони — нива вузенька та довга.

до схід сонця. А вже як, — каже, — його на лаву покладете та землею припорпаєте, то ти тоді з лави на дідову постіль перебирайся. А бабі, — каже, — має бути бабина піч, вона хай вигрівається, хай богу молиться, а як уже її обмиєте та й руки навхрест складете, то тоді хай невістка вже лізе на піч, бо вона її“.

Осіній вітер грався сивим волоссям дідовим.

— Але коби нотар десь вечером подивився до хати. Син на постелі, невістка на печі, а я із старою на землі, на соломці валяємося. А це - ж по - правді? А де бог є? В цих людей уже нема бога, ой, нема...

Ще й головою казав, що нема бога в молодих людей.

— Здихайте старі, бо вам шкода ложки страви. Молочко поїдають, сирець поїдають, а ми, як щенята, на них дивимося. А я їм коровку дав, овечки дав, плуг дав, усе дав. Як люди дають та так і я дав. А сьогодні вони вповідають, що ви старенькі, слабенькі та й їжте маленько. Отак нам уповідають наші діти.

Голос дідів здригнув, та й дід урвав бесіду.

— Та й поховають нас, як псів, бігме, чобота на ногу не покладуть...

Громада бузьків спала на очерет і злопотіла крильми над дідом, аж злякався. В теплі краї збиралися відлітати.

— Ого, вже осінь. Отак, отак та й різдво не забариться.

— Але яке воно розумне, хоч птаха, лиш що не говорить. Йому зле, а воно собі шукає ліпшого. Взимі нема жаби та й холод. А воно

знає наперед. Не так як чоловік, що мусить свої три дні на місці коротати.

Встав з межі, сховав люльку, взяв граблі та й пустився додому. Ще кілька разів обертався за бузяками. Та й став.

— Ба, хто-б мені добрий сказав, чи я ще з бабою дочекаю, щоб їх ще бачити, як повернуться? Мабуть, уже котресь із нас бризне, мабуть, уже бузків не будемо бачити...

ЗАСІДАННЯ

Радні¹⁾ поволі стягалися до канцелярії. Кожний, заки входив до хати, висякався в сінях, обтирав ніс полою віл кожуха й долонею ще доправляв. Отак кожний ішов межи люди. „Славайсу“, „Навіки слава“ — та й сідав на лаві, що стояла довкола хати.

Радних було вже з половина. Старші сиділи ближче до стола, а молодші трохи подальше. В куті коло печи стояли сінники один на другім, а коло них чорна бляшана банка. Це був шпиталь. То як раз або два рази до року написав лікар письмо до громади, що того а того дня буде в селі, то вїйт кликав до себе поліціяна Тому.

— Вже, небоже, мусиш завтра прибирати канцелярію, бо, бач, прийшло письмо, що доктор приїде. Обмиєш трохи підлогу, посиплеш піском; розкладеш сінники по підлозі, понакриваєш їх лантухами, поналиваєш тої смердячої води з банки по кутах... та й очі заткаємо. Є припис, що шпиталь має бути на холеру, то й мусить бути!

¹⁾ Радний — член сільської ради, обраний селянами.

Отак поліцай робив раз або два рази до року з канцелярії шпиталь. А як радні потім сходилися на раду, то всі пчихали й казали: „Але бо паскудно смердить!“ Ті, що були у війську, говорили, що певно лікар робив „реперацію“ й обмертвлював, та від того так вертить у носі. А Павло Дзіньо, то вже добре мався. Він усе дрімав на раді. Як радні пчихали від сопуху шпитального, то все казали:

— Павло м'який на голову, та ми лиш пчихаємо, а він таки спить. Треба дохторові сказати, щоб нам не обмертвлював радних, бо рада буде до нічого.

Павло не боронився, лише глядів перестрашеними очима на радних, а лице його ставало ще чорніше, як було. Його поміркували в раді „намість дурного“ — та й усі з нього сміялися.

Тепер радні сиділи на лаві та й балакали — поволі, ліниво. Кожний сидів, як йому було ліпше і як навик. Іван Плавюк, що сидів коло самого стола й був найстарший, схилився на черево, склав руки як до молитви, всунув їх між коліна та й плював, покурюючи люльку. Долоні, ніс і коліна сусідували з собою. Отак він сидів та вповідав за ярмарок.

— Дайте мені спокій з такими ярмарками, як теперішні. Крамарі з панами цілий світ зайняли. Хто продає... крамар, а хто купує... пан! А люди десь-не-десь, що грубшу яку штуку продають. Телятко, коровку... то ще, ще, але волів уже мало.

— Та бо тісно стало! А кожний собі гадає: куплю телятко, прикохаю, десь трохи

полови запарю, гарбузів кину, та й, уважаєте, щось приросте на обкидок. Тісні роки настали.

— Правда, що тісні. Десь давно-то, бувало, попи гійкали на нарід, щоб не пив, щоб не марнотратив, а тепер, бачите, нарід і не п'є, і не марнотратить, а грейціра рівно не бачить. Геть нарід зубожів, а на великдень таки рідко який солонину має. Так тяжко, вам кажу, як з каміння за той грейцір!

— Все перемінилося. Таже давно й цієї худоби не було видко. Тепер худоба сама периста... тирольська, а давно була сама біла. Я ще не такий дуже давній газда, а по жінці взяв такі білі воли, як сніг, а роги мали такі, що у ворота не влізали. То, бувало, так бігли, як коні. А як їхав я до міста, то загнузував. Казали, що то була венгерська худоба, як ніби за цю кажуть, що тирольська. Та й тоді була дешева худоба, де-де-де-е.

— Дешево продавалося та й дешево купувалося, але ліпше було. Глядіть, таже то не лише худоба инакша настала, а свині-ж давно такі були? Були, бачите, усілякої масти і шерсть по них довга, і драганисті на ногах, а теперішні самі білі й гладкі. То як станеш на свинській торговиці, то так ними усіяно, як білим цвітом. Лиш мазури¹⁾ поміж них з черевами походжають.

— То є, мабуть, усякий гатунок. А ніби люди всі однакові? Якось був я в Коломиї та й дивлюся: іде якесь таке, як чорт, господи

¹⁾ Селяни в Галичині поляків дражнять мазурами; скупники свиней були майже виключно поляки.

мені прости! Чорне лице геть цілком і руки. Гадаю собі: та цей якби де став уночі на мості, та й би кожному треба воду освятити. Та бо, бігме! Якийсь панок казав, що то такі люди є під сонцем.

— Та вже, певне, що є всякий гатунок. Мій Василь, як був у Відні при війську, то казав, що бачив такі свині, що ані вух, ані рийки, ані ніг не видно, лише тільки толуб.

— Є всього на світі, а біди найбільше...
Бесіда станула, бо вїйт надійшов.

— Та що чувати в місті, вїйте?

— Коли-б гроші, то в місті було-б добре. Бачу, пани лиш заходять до ресторації, та й п'ють, та поїдають що найліпше, і гроші мають. Коли-б хоть на тиждень перекинутися в пана!—говорив вїйт.

— Як в якого пана. Бо є такі, що на соломі сплять, а зубами обіськаються. Зверху камазелька¹⁾, а сорочки нема. Лиш притулить на груди трошки полотенця та й убрався! А не один такий голоден, щоб макуху їв,—казав Проць, що давно в пана служив.

— Та ще був я в секретаря з-за тої толоки. Щось він мені там белендів та й каже, що „коли-б,—каже,—у вашім селі менше люди тих газетів на пошті спроваджували. То,—каже,—ошуканство. Мужиків,—каже,—є щось дуже багато. То як лише двадцята частина дасть по левові за газету, то й зробляться тисячі тисяченні грошей даром, запусто. Такий панок,—каже,—все сам понаписує,

¹⁾ Камазелька — жилетка.

туману пустить, замастить, загладить, а мужики дурні,—каже,—читають та аж облизуються, що панське поле на людей перейде“.

— А ви, певне, стояли та потакували? — питає молодий радний Петро Антонів.

— Ні, брався я з ним за - барки за якогось там латюгу¹⁾, що туманить людей! Добре піп із Грушевої казав, що нарід дається на підмову всяким арештантюгам, а потім, каже, прийде що до чого, а вони щезли, а дурний нарід сидить по арештах. А тож мало попросили та покалічили?! Я лише не люблю, як мені хто під ніс підкидає. Ніби я громаду продав, або зрадив? Ніби пхаюся у вибір? Вибираєте, кого хочете, а я стою на боці.

— Ви - б пхалися, але ми кличемо: ацю! Ви-б ще й дітям ковбаси принесли²⁾ до дому,—говорив Петро Антонів.

— Мовчи! — закричав вїйт, — мовчи, бо скажу тебе закувати, ти, шмаркачу! Та дивіться, газди, чи я з ним свині пас?

— Ви мені носа не обтирали, а на мою бесіду можете так потакувати, як секретареві.

Сварка починала вже ставати бійкою, і старий Іван вмішався в діло.

— Ти, небоже, Петре, не будь зарозумілий, таже знаєш, що молодий мусить старшому змовчати. Один чоловік такий, що не боїться нічого, а другий та й боїться. Я сам, газди, все за громадою стояв і стою, але, бігме, на

1) Латюга — голодранець.

2) Ковбасою в Галичині польські пани вгощали темних селян, щоб їх підкупити на свою сторону і такий темний селянин за шмат ковбаси зраджував інших селян.

ваше зібрання не пішов - би. Якось я з осені був у місті. Надибає мене злісний та й каже: „Ходіть на зібрання та хоч на старість подивіться, як мужики докупи єднаються“. Кажу я йому: „Бігме, я-б не пішов! Воно добре, що єднаються, бо як то приповідають, що громада великий чоловік, але я не піду. Я, кажу, зріс і посивів, а ще в тюрмі години не сидів. А тепер треба мені на старість нечести? Таже здається мені, що кожна-б маленька дитина в селі показувала: дивись, дядько Іван та в арешті сиділи! Не піду, та й не піду! Мій Микола ходить, але я не піду“.

Якось старий Іван цим та не тим, та й улагодив сварку. Але гнів лишився однако.

— Але ми балакаємо та балакаємо, а ви, війте, не кажете, чого ви нас покликали? — питався Іван, щоб сварка не обернулася.

— Вже я вас не буду скликати, коли-б я добув своє, то й плюю на уряд та хай вам шмаркачі війтують.

— Але, але, ви гадаєте, що війта не найдемо, ми - б з села на цілу околицю війтів настачили, — не дарував Петро.

— Та щось старший брат¹⁾ має на раді казати, — говорив війт.

Старший брат церковний, Василь, почав говорити:

— От не знаю, чи то в четвер, чи вп'ятницю, та прибіг до мене писарчин парубок. „Ой, каже, дядьку, я бачив, як стара Романиха з-під

¹⁾ Старший брат — член церковної ради (вони були все зложені з багачів).

церкви дошку несла“. Пішов я на другий день під церкву та й, дійсно, нема одної дошки. То ще з тих, що від дзвіниці лишилися. Воно, правда, що то вже здряхлявіли ці дошки, але як-то з-під церкви рухати? Та й, бачите, така стара жінка та й киває те, що не до неї. Пішов я до попа та й оповідаю, а піп кажуть, що треба на раду дати знати, бо, кажуть, як-то церкву обкрадати! Я-б, до пса, вже нічого не казав, якби воно моє, але церковне, то треба його боронити,—оскаржував Василь.

Всі радні мовчали, бо хто-б то надіявся, що стара Романиха та злодійка. Ніколи по селі не було за неї чутки, щоб вона крала.

За хвилю увійшла Романиха. Стара, обдерта, з синім лицем. Станула коло дверей та й почала скоро крізь плач говорити:

— Я, газдики, вкрала ту дошку, таки украла, щоб ви знали, як мене мій син на старість доглядає! Та я в хаті не маю віхтика соломки, щоб хоть покурити! Я сиджу на печі та й замерзаю. Цілому селові шию та пряду, та й пальці мені деревіють. Очі мені вже скаправіли. То ще стільки я зашию, щоб душу погодувати... але нема грейціра на топливце. Та я своєму синові всю свою кришку дала, лиш собі один кут лишила, а він навіть до мене раз на місяць не подивиться. Щоб увійшов та: „Бісе, чи, чорте, що ти дієш!“ Ні та й ні!

— Але з-під церкви красти? Таже ваші гони¹⁾, жінко, вже не довгі, та пам'ятайте й

¹⁾ Гони — нива, порівняння довжини життя з довжиною ниви.

на той бік, щоб щось принести. Ви стара жінка, та я кажу, щоб вас не замикати, ані бити, лише дасьте лева¹⁾ на церкву, та й ідіть собі з богом, а більше, щоб я не чув за ніяку крадіжку,—судив війт.

Романиха кинулася, як опарена.

— Ой, війточку, та я вмру, та не буду лева мати! Де мені лева, де, де, де?!

— Мусите! — була відповідь.

Радні мовчали. Чули, що баба дуже бідує, і знали, що лева немає. Але вкрала, що правда, то правда, та й ще з - під церкви! Вже мали гадку сказати, щоб по трошки давала, по шустці²⁾, по дві, коли почав говорити Петро Антонів.

— Я - б, люди, сказав, щоб таку бідну вдову не карати. Церква, мабуть, не зогріється вдовиним левом. Десь то відповідають, що давно церкви западалися, і робилося на тім місці озеро безконечне. Якби таких кєр-
вавих лєвів удовиних набрати та покласти в скарбону церковну, то й, мабуть - би, ніяка церква не видержала - б сліз удовиних. Це, мабуть, було - б не по правді. Та замість, щоб церква бабі дала, то ще від неї брати буде того студеного лева? Я якось був у баби за прядивом. Входу, а в хаті студенище, як у газдівській стайні. На опецьку горить каганець такий, як зеренце пшениці, та й тільки всього вогню в хаті. Баба сидить та мене пальці, як дерев'яні.

¹⁾ Лев — карбованець,

²⁾ Шустка — 10 копійок.

Я - б казав, газди, щоб ви не казали їй платити того лева.

Війт злісно поглянув на Петра.

Радним як коли - б камінь із серця спав.

Усі одним голосом заговорили, що не треба бабиного лева.

І старий Іван сказав:

— А хай бог сохрнить!

Ще казали прикликати сина бабиного, і старий Іван узяв його картати¹⁾.

— Чоловіче, чоловіче, таже вона тебе на лані під корчем ховала та холоду шукала. Таже вона тебе обпирала й облатувала, і плакала, як ти до бранки йшов, а ти їй віхтика соломи не кинеш? Ей, коли - б я був війтом, я - б тебе на останне вогниво скував! — проказував Іван.

¹⁾ Картати — лаяти й навчати.

З МІСТА ЙДУЧИ

Перший:

— Лише самого полотна з п'ятдесят звоїв по смерті лишилося. Такого багатиря пошукати. Хліб стояв від десять років немолочений... Там були маетки! А яка сума?! Таже небіжчик рік-від-року продавав пару волів за чотириста левів. Де та сума, де ті маетки? Та й не знати, хто тими грішми закрівся? Прийшла смерть та й мусиш усе покидати!

— Бувало, прийдемо до нього колядувати. Виколядуємо, що виколядуємо, а він виходить із хати та й: „Прошу, браття, до хати. хай вам гарно подякую за колядку“. Входимо до хаги, посадовить за стіл та й каже: „Будете гостювати як є, бо коли-б я не сам, то жінка-б якось прилагодила, а так хай жінка з богом спочиває в могилі, а ви вибачайте“. Та й сам нас приймав. Бувало, понакладає такі хліби, як точила, та такі білі, як з фунтової муки¹⁾. А солонини як унесе, то така, як долоня, завгрубшки. Такої тепер і в різничок не видко. Горілки вже стільки було,

¹⁾ Фунтова мука — біла мука (через те фунтова, що селянин може купити її лише кілька фунтів, бо на більше немає грошей).

щоб вужі мали досить. То, бувало, п'ємо та їмо, а він просить, як на весіллі: „Пийте, браття, як не стане, то ще принесу, напийтеся в старого!“ То п'ємо та колядуємо старому:

Будь - же нам здоров, пане Максиме, в неділю,
В неділю рано зелене вино сажене.
Віншуєм тебе щастям, здоров'ям в неділю,
В неділю рано зелене вино сажене.
Чесний, величний, а в бога вдячний в неділю...

— То як уже виколядуємо, а він п'є чарку до нас та сльози обтирає. „Як стара моя, каже, жила, то ви їй колядку колядували, а тепер нема кому заколядувати та й старому сорочку випрати. Я, каже, не знаю, в який кут головою вдарити, де притулитися?“ То, знаєте, аж нам сльози стануть в очах, як він зачне за свою самотність оповідати. Так ми сиділи не раз добрих три години в Максима. Бувало, вже зберемося йти, а він не пускає. „Є,— каже,— в мене й їсти й пити, як якийсь казав: і хліб, і до хліба, та ще забавтеся, бо, будьте певні, як умру, то в цій хаті не будете напиватися. Лиш мене,— каже,— припорпають, а мій Тимофій усе пустить... все дощенту. Я,— каже,— старий, щоб брехати, а ви, молоді, будете жити, то побачите“. Та й, дивіться, так сталося, як небіжчик віщував.

Другий:

— Якось паламариха на сапанні вповідала, що він, небіжчик, не любив до корчми ходити. Лиш, каже, раз або два рази на рік вперізував черес, клав у „злодійку“ п'ятку та й гайда до корчми! Правда, що не любив ходити до

корчми, але вже як пішов, то сороки й ворони пили... пив хто не хотів! А десь поопівночі вертався додому вже добре горілчаний. То, каже, всі сусіди знали, що він іде додому. Стане, бувало, на воротях у себе та й кричить: „На сироти, на бідні запишу, а йому не дам, що довкола мизинного пальця обмотати!“ Та й ішов собі на призьбу. Як був п'яний, то ніколи не входив до хати, чи зима, чи літо... все на призьбі спав. Та й оповідають, що якесь нечисте присилювалося до нього та мордувало на призьбі. Стогне, стогне, як худобина, та й схватиться з призьби, та довкола хати біжить, біжить, та кричить: „Рабівники, злодії, що мою працю розтягаєте?!“ Та й, бачу, хапав дрючок та обгоняв ціле господарство, як пес, від якихсь злодіїв. Дивишся, а він знов на призьбі дрімає. Ого, вже за мінуту та й верещить, аж крізь вуха промикається: „Паршику, а ти - ж що корову із стайн івиводиш?! Та я тобі амінь зроблю!“... Та й знов літав, як несповна розуму, по тоці. То, казала паламариха, що так цілу ніч божу ним носило та мордувало. Спить на призьбі та крізь сон гукає: „дивіться, дивіться, вже ліцитують¹⁾), вже б'ють печатки, вже на бубон викликають!“ Мабуть, воно правда, що він ще з-за молоду купив собі шезника. Він і до худоби знав, таже корови в нього по дійниці молока давали.

Третій:

— Якось незабавки, як Максим умер, то в мене хлопець заслаб. Гадаю собі: таже треба якогось ліку шукати! Умре, бідний світе, та

¹⁾ Ліцитувати — продавати з молотка, з торгів.

й ховай, не знати з чим та й у чім? Та й пішов я до нашої брехунки, до Касянихи. Дійсно, вона надійшла, примовила хлопцеві та й, як-то знаєте, пошта... сіла та й розповідає. Ходить по селі, то все знає, що де діється. Та й оповідає жінці, що, — каже, — „тижнем перед смертю та був у мене Максим“. Слухаю і я. „Ще, мабуть, — каже, — і на день не займалося, як прийшов. Вчула я, що хтось дверима рипнув, та й схватилася, — кажу, — певне, до родів. Дивлюся, а то старий Максим. „Ти, бабо, — десь каже їй небіжчик, — ще спиш, а то вже днина. Ей, де, — каже, — днина!“ Сів він на лаві та й такий обмінений сидить що аж. „Ти, — каже небіжчик, — якась брехунка, то дай мені розв'язок на сон. Саме, — каже, — в опівночі приснилося мені, що десь я виходжу з хати надвір, а то зполудня така чорна хмара, що аж синя краями! Гадаю собі: ото, зараз упалить град, ой-ой, піде хліб у нівець! Та й пішов я до хати, виніс кочергу та й лопату, та й склав навхрест. Та лише я склав навхрест, дивлюся, а то з-під вугла вода просікається. Став я та й дивуюся. Е, та бо це з-під другого, з-під третього, ба й з-під усіх нори пустили! Десь я злякався. Глипнув я на тік, а там такі нори грають, як на сіножатях. Десь я побіг за рискалем, десь я спускаю ту воду в став, десь та вода снопи підмулює, колешні підмиває. Відкидаю десь снопи та й аж упрів, та й пробудився. Ти якась, — каже, — брехунка, то розв'яжи мені цей сон, що воно має бути з тими норами? „Та й, — каже Касяниха, — що я йому сказала, то сказала, але він у тиждень та й умер“.

То оця відьма допомогла таке Максимові, як мому хлопцеві. Але коли-б я її лице побачив, то й перевалив-би, як суку! І гроші взяла, і горілку пила, а хлопець до трьох днів та й на лаві!

Перший:

— Знак тому, що був віщун, бо все сповнилося, як віщував. На його подвір'ї можуть тепер нори грати! Ані хліба в оденках¹⁾, ані худоби: все Тимофій поспродував. Пішло багатство як за водою.

Другий:

— Коли бо, бачите, за життя він не злюбив сина та й слова доброго йому не сказав, а син як дірвався до маєтку, то й таке понаплітував, що ніхтотом у кінця не найде. Банки, якісь векслі, і всяка нужда. Пропадає на пні. Та й коли-б ви знали, що Тимофій і не п'є, лиш так йому все з рук паде якось. Бог знає...

Третій:

— Але чи ви чули, яку Тимофій має патороч із жінкою? Та, бачу, вже її добиває. Десь ще з осені з'їхала комісія з банку до нього, та й каже: або гроші, або пускаєм маєток на викликання. Звертівся, звертівся, та й до жінчиної пайки. Дурна жінка, бери та підпишись у нотаря та дай свій ґрунт продати. Ніби дістала якийсь той вексель, вповідають люди, але тепер їй той вексель боками лізе.

Перший:

— Ой, правда, що дурна! Друга жінка, та й дітей нема... Та хай-би чоловікові яка примха сталася та й марш, бабо, попід чужі

¹⁾ Оденки — закроми.

плоти. Таже діти від першої зараз - би нагнали. Та й шукай, бабо, права : не знати, де і з чим? Другий :

— То вона, бачу, дала той вексель братові, а тепер приходить реченець платити та й дотискають. Та тепер там у хаті таке покаяння, що й птаха не сіла-б на хату. Як дізнався, що вексель вже в місті, та як прилетів з міста, то й коней не розпрягав, але влетів до хати та до жінки.

— А вексель де? — каже.

— Ой, я дала братові.

— То в тебе брат чоловік, чи я? — Та, бачу, бив, бив, аж ребра поломив. Як учув та й розум стратив.

— Клади, каже, голову на поріг, хай рубаю, ти підеш сиру землю їсти, я на шибеницю, а діти панам воду носити!

А вона, бачу, молила та просила.

— Ой, каже, чоловіче, коли-б я з тобою мала хоч одну дитину, а хай-же тобі що станеться, то я піду попід чужі вугли кукати?

— Будеш, каже, кукати, як глуха зозуля, заки тебе у гріб не зажену. — Та й лягли отак спати, він скраю, а вона від стіни. Що години, бачу, вставав та бив. Кажуть, що болото зробив з жінки! А рано вона хотіла втекти, але взяв та прив'язав, та місив обцасами¹⁾, як глину. Хай бог боронить від такого!

Третій :

— Здурів чоловік, та й решта. Таже він рано відв'язав її, та й казав, щоб гарно вбралася, бо підуть на храм. Та й поволочив, кальвін,

¹⁾ Обцас - закаблук.

• таку збиту на друге село. Але, — вповідали люди, — що на храму вона скинула кіптар¹⁾, а сорочка кервавівіська! Обступили її жінки та питали, що то їй таке? А вона, бідна, в плач! Всі храмові іззираються як на чудо. А Тимофій, бачу, встав із-за стола, та й: жінко, — каже, — марш додому. Та так вони похрамували. Як вертали додому, то лиш один бог знає!

Перший:

— Геть люди падуть у долину так, як коли-б їх хто трутив у прірву.

Другий:

— Таки небіжчик Максим щось знав до себе. Дивись, нори зносили і його маєток, і невістці нори по плечах просікають.

Третій:

— Таке знав, як і ми. А ніби так не пішли всі господарства? Лише Максимове? Адже - ж ваш тато ще мав ґрунт і воли, а ви вже зарібний чоловік.

Другий:

— Та мав, але де тому кра - ай! Де, де, де - е!

— От якось ми добилися до села. Рот ба цеї, ба тої... балу та балу, а ноги бідолахи йдуть. А ви завтра де йдете?

Перший:

— Та до панського двора!

Другий:

— А я до того паршивого крамаря, бодай 'го шлях трафив. Ще від літа винен.

Третій:

— А я до попа...

¹⁾ Кіптар — свитка - безрукавка.

ПІДПИС

Мала Доця ходила лавою поза плечі газдів, що писали коло довгого стола свої імена. Кожний із взірця. Грубими руками оті писарі обходили з кожного боку, відки - б найліпше їм почати. Грудьми притискали так до столу, що аж скрипів. Наука йшла тихенько, лишень чути було мляскання губів, як газди мочили олівці в роті. А білявенька Доця заглядала до кожного, чи добре пише.

— Доцю, ну, а подивися, як воно виглядає!

— Ще чепірнате таке, як нечесане повісмо, ще пишіть.

І газда пхав олівець у рот і зачинав знов писати.

— Ану - ж - но, глипни на моє, бо я вже його чешу другий вечір, аж мені груди болять. Ану, читай, що я написав.

— Павло Лазиренко.

— Дійсно я. Та так воно там стоїть, що кожний пізнає?

— Хто вчений, то кожний.

І Павло почервонів з утіхи й оглядав карточку з усіх боків...

— Ану - ж - но я ще раз його випишу.

І нахилився й слинив олівця.

Доця якось дуже поважно ходила поза плечі газдів, її мама дивилася з печи й утихомиряла хлопців, щоб не верещали, бо дядьки позмилюють нумера.

На лаві сидів старий Яків Яримів і з великим вдоволенням дивився на оту науку. Врешті не міг видержати, щоб не заговорити. Дві години глядів з найбільшою увагою, а тепер не втерпів.

— Гей, газди, та лишіть трохи на завтра, таже груди вам потріскають.

Газди підняли голови і як пришиблені виглядали.

— Вишукав я вам добро, то й маєте мені подякувати, а Доці маєте дарунок купити.

— Та хто вас на таке підбив?

— Біда мене на це нарадила.

— Яка біда?

— Векслі.

І старий Яків став розповідати вже сотий раз, як то було.

— Таже всі знаєте, що я на горілку не в'язав землю по банках, бо мене бог-би скарав. Але стара мене запхала.

— Яка стара?

— Ви, от, і молоді й учитесь, бачу, письма, та й нічого не знаєте. Входить з комори та й каже: „Гей, старий, таже муки нема, лиш зо дві мисочки в міху“. А я подумав, подумав та й гай до міста писатися на сотню до позичкового банку.

— Прийшов я, знаєте, до того банку й кажу, що так і так, не стало хліба для дітей, та й прошу, пане, вашої ласки та й божої позичити сотню.

— Грунт маєш?
— Є, пане, таже без ґрунту сьогодні ніхто не дасть.

— А стоїть на тобі?

— На мені.

— Табула¹⁾ чиста?

— Геть усе чисто.

— Довги маєш?

— Та десь між крамарями є, не такий-то довг, лиш струп. Та вже за цю сотню й хліба для дітей куплю, і крамарям рот заткаю.

— То принеси аркушок і аністрат²⁾, та й підеш на засідання.

— Та коли прийти на те засідання?

— Говори до мужика! Тебе самого на засідання не треба, лиш паперів.

— Вибачайте мені, пане, бо я не зрозумів, а папери... ось вони.— Та й витяг з-за пазухи, та й подав.— Там,— кажу,— десь є все, бо я то докупки все складаю, всі письма. Я, бачите, в цім не розумію нічого та все це разом тримаю.— Перебрав він, найшов що до нього, та й каже: за тиждень прийди.

— Ходив я зо три рази, аж каже, нарешті, що є гроші ухвалені.

— А вмієш, старий, писати?

— Ей, де пане! У школі мене не вчили, у війську не був, та й цілком сліпий.

— То мусиш підписуватися в нотаря.

— Я, прошу, покладу знак своєю рукою, ось хрестик, а ви підпишіть...

¹⁾ Табула — урядові книги ґрунтові.

²⁾ Документ на право власности на землю й витяг із ґрунтових книг, що на землю не записано ніякого довгу.

— Не можна, — каже, — на вексях хрестів класти...

— А я задумався. Це як візьмуть вписове, як процент наперед відберуть, як нотареві за плачу, то й того капіталу мало що мені лишиться.

— Звертівся я по місті за ручителями, та й надibaю шевця, отого злодюгу Ляпчинського. Воно, біда, все никає по місті. Став я та й розказую про свою біду.

— Хлоп, — каже, — все дурний, гние цілу зиму, та й не може навчитися навіть своє порекло¹⁾ на письмі покласти.

— А хоч ти злодюга вічна й помийник панський, але слова добрі маєш, — погадав я собі та й побіг далі.

— Привів ручителів, підписались ми в нотаря, але з сотні тринадцять левів обірвали.

— Несу я ті гроші додому, а той швець мені з голови не вилазить. Злодій то злодій, але слухні слова говорить. Отже, рвуть шкуру, здійсмають як з вола. Сотню ніби взяв, а додому що несеш?

На оцім місці все Яків плював і тепер плюнув.

— Кожний хоче від руки, кожний хоче дурнички, а то бо вже так стало тісно, що раз тісно.

— Поклав я гроші в скриню, а сам до Доці. Ти, Доцько, діда навчи підписати наймення... Хай дід панам горла не напихає, бо воно напхане. Я волію тобі плахтиночку купити...

— Та й навчила, а ви як по селі перечули, та й з діда насміхалися. Але прийшло

¹⁾ Порекло — прізвище.

до крутого, треба векслі підписувати, а ви за дідом до Доці. Я вам дорогу показав, що вже не будете грошей тратити.

— Та вже не будемо,—відповідали газди,— та маємо вам подякувати та й Доці, нашій навчительці.

— Але маєте всі їй по дарункові принести.

— Таже певне...

Доцька сиділа на печі й дуже тішилася, і мама її усміхалася.

ЛИСТ

Політичним арештантам
мужикам.

В хаті було так ясно, що баба Грициха бачила кожний палець Іванків, де він до стіни притулювся.

Сонце спускалося насамперед на ліс, що стояв на горі перед хатою, на його галуззі лишало всі свої дорогі камені блискучі, а ліс бив проміннями у вікна хати.

І таких їх було багато в хаті, так що баба бачила кожнісінький палець Іванів на стіні.

— Гей, Іване, щоб я тебе не бачила більше на лаві! Глянь, що ти із стін поробив. По землі собі бігай.

Іванко бігав від порога до стола та возив на нитці коліщатко від ниток та й казав бабі:

— Не бійтеся, я вже, бігме¹⁾, не буду.

Коло баби на печі сиділа маленька Марійка, з заплетеною кісочкою, як мишачий хвостик.

— Боже, боже, як народові тісно стало жити, а як свята надійдуть, то нарід таки веселиться, — гадкувала собі баба.

Лице зморщене, сині губи, сухі руки, сивий волос — отака баба.

¹⁾ Бігме — їй - богу.

— Ба, дядько Василь ідуть до нас із Миколою Семеновим, із тим, що в школах він вчиться.

— Тікай із землі, біжи до баби на піч!

До хати увійшов Василь із школярем.

— А у вас, мамо, на печі різдво? Віншую вас щастям, здоров'ям, щоб ви ще прожили між нами, — віншував син мамі та й цілував у руку.

— Ой, синку, мені різдво не в голові! Я, дитинко, всі дні оплакую й свято, і будень, — казала баба, та й сльози в очах показалися.

— А я прийшов письмо від Федора прочитати, бо вчора на пошті прийшло. Семенів от прочитає.

— Та що пише: дужий він, чи слабує?

Василь витягнув лист з череса, подав школяреві, а цей взяв читати:

„Коханий мій брате, Василю, і ви, мамо.

Кланяюсь до вас на різдво й віншую вас на ці свята. Заколядував - би вам колядку з тюрми, але боюся, що вітер мою коляду в лісі стратить та й під ваші вікна не привіє“.

Стара мама обсипалася слізми, а Василь мовчав.

„Тут арештанти як заколядують, то аж сирій мур розсипається, аж ржа із ґратів опадає. Як поведуть голосом, то аж дозорці наслухають. А така коляда в неволі сумна та страшна! А собі то я в ночі геть чисто нагадав за коляду. Як ще я хлопцем ходив колядувати, як ви, мамо, в тата просили, щоб мене пустили в коляду, а потім, як ми парубками вже ходили із скрипкою колядувати. Бувало,

станемо, як ліс, під вікном. Колядуємо, а скрипка плаче між нами, як дитина. Ми ще дужче, а скрипка рівно плаче, і ніколи ми її не могли переколядувати. От і тепер чую, як та скрипка плакала, таки ось - де плаче“...

— Ой, сину, сину, то - то - сь дітей осиротив, — шептала баба.

„Але годинами, мамо, то так мені в цих мурах страшно, що не можу я сам на ліжку лежати, та й іду до другого, бо вмер - би. Як собі нагадаю за Настю, що вона через мене пішла в землю, та мені дітей на ніщо осиротила, то кров живцем із серця капає. А крізь ґрати видко зорі. А я на них дивлюся, як вони, котрі більші, то менших за собою провадять. І почитую собі на велику, що це Настя, а на малі, що це Марійка зараз за нею, а це Іванко, а це Василько“...

— Ой, синку, не бери ти собі такий великий туск до голови! — крикнула баба, як - би оце Федір говорив до неї, а не писав.

„Та й все мені привиджується похорон Настин. Ідете ви, ідуть діти за деревищем, ідуть люди. А корогвами вітер носить та й питає: „А чоловік цеї жінки де подівся?“ А подерта корогва йому все каже: „В Станіславові, в тюрмі!“

— Ой, замурували тебе, сину, в неволі, — так зідхала баба.

„Я думав неправду корчувати, а то вони мене з коренем вирвали, жінку вбили, та й діти лишилися на волю божу. Коли - б ти, брате Василю, і ви, мамо, щоб ви за моїх дітей дбали. Щоб їм голову в суботу змити, а в

неділю білу сорочку щоб дати. Щоб вони чорні не ходили, щоб їх нужда не їла. А най-дужче, щоб ви, мамо, на найменшу Марійку позір дали. Щоб воно, маленьке, не слинило сорочки та щоб воно не плакало, бо слина в груденята вжирається. Знаєте, що як сирота плаче, то всі ангели плачуть“...

— Обчісую я твоїх дітей що - суботи, та й сорочки їм перу що - тижня, та й пускаю старі сльози за водою, — відповідала баба.

„А ти, брате Василю, дбай за моїх хлопців. Не пускай їх у мішку по дощеві ходити, але ти їм сардачинки поший. Навчи їх на розум, як - би й я, а не пусти попід плоти. Зроби з них газдів, та й наказуй, щоб свого тата та й маму не забували, бо їх тато не був погана людина, але своє право тримав“...

— Ой, Федоре, не пушу я твоїх хлопців під чужі плоти, але навчу їх, як рідних, — уже Василь казав.

„А ту ниву під ланом засійте пшеницею, бо то добра нива, недавно гноена. Та й робіть так, щоб моїм дітям кривди не було, бо я маю таку гадку, що відси я вже не можу вийти. Та й напишіть мені геть про все, що дома діється?“

Кланяюсь до тебе, брате, та й до вас, мамо, та й до дітей моїх. Ф е д і р“.

Баба ревно плакала, а обоє діти за нею.

— На - но тобі грейцір, на - но, але не плач. От, чуєш, що тато каже, щоб ти баби слухав, щоб ти не пустував.

Казав оце Василь до Іванка та й дав йому новенький грейцір.

СВЯТИЙ ВЕЧІР

Синя, як пуп, сиділа на печі посеред купи дрантя й без упину біла головою в стіну. На припічку сидів син бабин.

— А хоч-би я продався, то топлива ні звідки вам не дістану, а хоч-би й вкрав, то піймають. Сидіть на печі, обтулюйтеся в лахміття, як можете, та й тепла чекайте. В мене малі діти, та в'януть, бідолахи, на морозі. От приніс вам хліб, та й горілки трошки, та й білу сорочку, та справте собі свята по-божому. А, може, ще люди вам що принесуть. Та й головою в стіни не бийте, бо нічого з них не виб'єте.

— Коли-ж бо я, сину, такого морозу й такої студені не можу витримати. То аж у самих кістках я мороз чую. А головою я в стіну б'ю, бо я-б на місці задеревіла, якби не біла.

— А ноги ніяк не стухають?

— Ноги, синку, як коновки набреніли: ані їх напростувати, ані їх зібгати.

Показала ноги, сині й блискучі, як скляні бервена.

— Я не можу ночі зночувати: такі ночі довгі-довгі, як коли-б десять на одну склав. Всі оченаші зговорю, поперегадую від найменшої

дитини, та й дня діждатися не можу. Та й так гірко сидіти самому в такому студеному вертепі.

— Та коли-б хоч бог змилювався, та муки вам довгої не дав, та й лежати гнилої, щоб вас скоро спрятав.

— Ой, синку, я так тої смерті, як мами рідної, чекаю. Вночі то в кожний кут пролуплюю очі, чи де з кута не привидиться, бо як привидиться, то незабаром таки приходить. Але не привиджується.

— Та смерть прийде, але коли? А коні стоять. Гай, скиньте брудну сорочку та хай на вас чисту натягну.

— Я, дитинко, замерзну, як ти мене в білу сорочку вбереш. Я рада, що цю на собі зогріла, та й, як якийсь казав, своїй нужі рада, що її заплодила, бо як укусить, то аж тепліше в шкуру.

— Ви вже розум вистаріли... таже не будете на різдво в такій нужі сидіти!

Натягав на маму сорочку.

— Недалекі ваші гони, кості, як мечі, із шкури вилазять... коли-б скоріше.

— Та й я це, синку, кажу, коли-б скоріше.

— Та святкуйте, здорові.

— Йди, йди, бо то панська служба.

Дрижала на печі з холоду, і головою в стіну била.

— Ото добру дитину маю, ото ходить коло мене та й не забуває. Ніколи не встидався, що мама з торбою ходить. Благословлю тебе, синку, на все добре.

І рукою благословила.

Легесенько ковтала головою в стіну, як - би з радости, що сина доброго має.

— Славайсу.

— Навіки слава.

— Я вам, бабо, солодкої пшениці та й тіста принесла, щоб ви за мою Марію оченаш зговорили.

— Прости - біг, небого, я зговорю оченаш за твою Марію.

Хрестилася синіми руками.

— Славайсу.

— Навіки слава.

— Приніс я ось трохи пирогів, а ви за мою першу оченаш викажіть.

— Бо, да-прости, Андрію, я викажу за твою Катерину оченаш.

Шепотіла молитви.

— Славайсу.

— Навіки слава.

— Я вам, бабко, рибки принесла, а ви за нашу маму поклони вибийте. В людей свято, а в нас, як - би тіло ще на лаві лежало, так плачемо. Ще того свят-вечора вони нам вечерю лагодили.

— Я, сирітки, виб'ю поклони за вашу маму.

Дівчина, плачучи, вийшла, а баба продувала порох з печи, і цілувала землю, і поклони била.

Дуже багато мисочок люди поназносили.

Вечір ловив за очі, і баби вже не було видно, лише її молитви розходилися з печи по хаті.

.....
Галуззя грушки шморгало у вікна, а шибки дзеленькотіли.

— Колядуй мені, грушечко, колядуй, бо ніхто мені цього вечора не заколядує, такого великого вечора лише ти бабі колядуєш.

В руках держала флящину з горілкою.

— Я буду горілочку попивати, а ти мені гарну колядочку колядуй та й мому синові, бо своєї мами не цурається...

Пила.

— Якби не він, то - б мене аж на весні найшли, якби сморід з печи аж на дорогу вдарив.

Пила.

— Ану, оцеї, грушечко, жіноцької, що каже:

Нова радість стала, яка не бувала,
Над вертепом зізда ясна світу засіяла...

Дрантивим голосом цілу коляду відколядувала.

— Тепер увесь мир, увесь рід колядує й веселиться, а я собі з грушечкою, ми обидві собі. А оцеї, грушечко, стародавньої, мому Митрові:

Віншую тебе щастям, здоров'ям, повій,
Повіяв вітер, похилив явір стихенька.

Верещала, як-би з неї хто паси дер.

— Оцеї мій старий любив колядувати. Бачиш, старий, а я собі без тебе п'ю та гуляю, та й колядую. Твоя грушечка зо мною колядує. Ой, я вже з тобою ні, ой, ні! Я не твоя вже газдиня...

Пила.

— Ой, не твоя! Я собі без тебе раду дала, я собі торби пошила та й між люди пішла.

Як я з торбою за твій поріг переступила, то вже я не твоя газдиня, нема права.

Пила.

— Але як я вийшла, Михайлику, перший раз з торбою на дорогу, то й чула, що ти в гробі перевернувся, а мені від сонечка святого сором стало, та й вернулася я до хати. Молитви старецькі говорила в твоїй хаті. Отаку ти газдиню лишив після себе.

Пила.

— А тепер мене, чоловіче, пси з усіх сіл знають, а я їх твоєю паличкою відгоняю. Але я тим жебраним хлібом сина згодувала. Він мамі їстки внесе, він сорочечку мамі на плечі натягне, він мами не цурається. За нього, старий, усі гріхи маєш мати прощені, за нього одного. Бо за твою газдиню ти ласки в бога не доступиш.

Напилася.

— Але - ж я, старий, п'яна, але - ж я помийниця! Коли - б ти мене тепер побачив, то й душа - б у тебе зрадувалася. Але - ж - би парив, але - ж - би бив! Лиш за кіски та голову між коліна... та й в'язи на двоє. Бий жебрачку, та вона твою пам'ять з торбою світами рознесла! Бий, як суку, бий, хай вона тобі до хати жебрацьких куснів не волочить!

Випила решту.

— А припри - ж собі, чоловіче, газдиню, та візьми лиш за кіски та отак оту старицю...

Гатила головою в стіну, як скажена.

— Лиш таки отак, хай терпить торба громадська.

ЛАН

Довгий такий та широкий дуже, що оком оглянути не можна. Пливе у вітрі, в сонці потопає. Людські ниви заливає. Як широкий, довгий невід. Виловить нивки, як дрібоньку рибу. Отой лан.

Зісхле бадилля бараболі шелестить на нім. Під корчем мала дитина. І хліб ще, і огірок, та й мисочка. Чорний цвіркун дотулився ніжки та й утік. Зелений коник держиться подалеки. Мідяна жужелиця скоренько оббігає дитину.

А воно плаче за шелестом бадилля. Та звернулося і впало. Впало ротом до корча. Б'є ніжками, дуже пручається і поволеньки синіє.

А посеред розкопаних корчів спить мама. Як рана, ноги, бо покалічені, посічені, поорані. Прив'язана чорним волоссям до чорної землі, як камінь.

Сонце радо-б цілу міць свою на її лиці покласти. Не може її підвести та й за хмару заходить.

Чорний ворон знявся, облітає, облітає та й криче.

Врешті зірвалася. Наслухає, наслухає.

— Ото я! Коло роботи спати!

Взяла рискаль і копає, раз - по - при - раз
корчі розриває.

— Добре, що спить. Така мука, така мука
йому та й мені з ним. А заробити треба, бо
взимі ніхто не дасть.

Нагнулася та й копає, скоро, хутко. А той
корч обминає. Стільки спокою, доки спить...

ВЕЧІРНЯ ГОДИНА

Не міг сісти, так його щось гнало від стіни до стіни. Ходив та ходив по хаті. Обстановка хатня й кути замазувалися й пропадали у вечірнім сутінку, а в голові зарисовувалися давні образи що-раз виразніше.

— Оце така хвиля, коли малі діти вибігають з хати на толоку й граються дуже весело, нервово. В таку пору дівчата не хочуть гонити товару додому, бо кажуть, що як зоря вечірня на небо виходить, то голос по росі стелиться, — і співають, щоб голос стелився. А взимі мами прядуть кужіль та й співають свої дівочькі співанки, але так сумно, як-би банували за молодим віком. Діти сходяться разом до купи й шепочуть на печі та й засипляють без вечері. Чудна якась вечірня година.

Ходив та гладив себе рукою по чолі, як-би хотів усі свої думки замкнути в голові, щоб не повилітали, бо широко хотів їх перегадувати.

— Ба, не знати, що він діє. Такий був добрий товариш. Добре пам'ятаю, як ми раз сиділи в нього в садку. Мабуть, тоді він говорив про ті білі хмарки. Біла хмарка, — казав, — з золотими берегами сунеться по небі та лишає поза собою білі лілії, а сама йде далі

та сіє, сіє того цвіту по синім небі... та й за годину нема ні хмарки, ні лілій. Лиш голубе небо морщиться, як голубе море. Правда, він тоді чогось сумував.

Ходив, а очі його ставали такі добрі, як у дитини.

— От, уже я забув кінець. Приходиться вже мамині співанки забувати! А ще донедавна тямив. Зараз. Я займив з Марійкою вівці в поле, в сіножаті. Марійка вишивала собі рукава, такі у фасольки. Фасольки вишивала на червоно, хвостики синьо, а межі поміж фасольками обкидала чорною волічкою. Я мусів завертати вівці, бо Марійка була старша. Але була одна білоголова вівця, та така влазлива, що жодній сіянці не дарувала. Та й я скинув окрайку, і ми її спутали. Був спокій. Я бігав розперезаний попід верби та свистав, та галасував на все поле. А потім Марійка мене закликала їсти. Їли ми хліб і сир з листка...

Вже сидів на м'якім кріслі, і хлоп'ячі спомини гонили його, як сон, на якісь цвітисті поля, що цвітів на них дуже багато, і можна їх рвати, рвати.

— Потім прийшли до нас мама. Верталися з поля, бо їсти носили робітникам. Дали нам їсти молока й оглядали Маріїні рукави. Та й наказували Марійці, щоб ніколи не брала три нитки, лише дві поза іглу, бо фасольки будуть череваті. А мені казали, щоб не качатися з гори, бо сорочку підру або собі черево покалічу. „Ти, парубче, не брикай, як кінь по полю, розперезаний, але сиди собі коло Марії та овець пильнуйте“. А я лежав собі коло мами

та лупив ногами в траву, а мама казали: „Ти не можеш ані годинки тихо посидіти?“ Та й тоді злетів бузьок на сіножать таки коло нас. Мама взяли мене, посадили на коліна та й почали співати:

Ой, не коси, бузьку, сіна,
Бо ся зросиш по коліна.
Та хай тота чайка косить,
Що набакир шапку носитьь.

Збирав усі сили пам'яті, щоб нагадати решту співанки, і не міг. Очі посумніли.

— Зараз, зараз. Мама пішли додому, а я бігав до вечора за бузьком та приспівував: „Ой, не коси, бузьку, сіна“...

Розбігався, як той хлопець, що хоче яр перескочити, і над самим ярком усе стримується. Говорив голосно перші вірші співанки, і не міг далі нагадати. Зідхнув, і чорний обвід коло очей ще більш почорнів.

— Боже милий, вже не можу я надточити цієї нитки, що увірвалася! Вона вже тоді рвалася, як мені мама мили ноги й чисті онучі видавали з старої сорочки, а тато чобітки обтирали. Всі ми тоді плакали, бо мене пускали в світ на науку. І ходив я по тім світі, гнувся, як лоза, для куска хліба, і чув на собі сотки гордих очей.

Махнув рукою, як-би хотів відігнати ті горді очі.

— По довгих роках я поїхав до мами. Тата вже не було. Згорблена, стара, з костуром у руках сиділа на призьбі та грілася на сонці. Не пізнала. А потім мене привітала. „Наша, синку, Марія вмерла. Я тобі не писала, щоб

ти не сумував. Та як умирала, то все про тебе допитувала. Ми її дурили, що ти над'їдеш. А таки того дня, що вмерла, то казала, що коли-б тебе хоч крізь вікно, хоч через поріг побачила. Та й умерла". Отак рвалася та нитка...

Несвідомо говорив мамину співанку „Ой, не коси, бузьку, сіна“...

— Пішли ми з мамою на могилу. Ледве мама добилися. „Гляди, синку, оце Маріїн гріб. Я вже насадила і рути, і барвінку, і хрест дала змалювати, але ще вишеньки не посадила, аж в-осени посаджу“. Сіли ми коло гробу, і мама оповідали мені про біду Марійчину. Чоловік злий, діти малі, біда в хаті. Вітер здував з вишень білий цвіт. Цвіт падав на гріб і на нас. Здавалося, що цей цвіт зростається з маминим білим волоссям, що роса з цвіту спадала на мамине лице. А я нагадував собі, як ми з Марійкою вівці пасли...

Гарячі сльози впали на стіл.

— А потім мама вмерли. Гріб мамин недалеко від Маріїного. Цвіт з маминої вишеньки падає на гріб Марії, а з Маріїної на мамин гріб. Був я там раз. Сидів між тими гробами, і нагадалася мені мамина співанка. Коли не знаю вже кінця. Посидів я там та й пішов з могили. Лиш вишневий цвіт з гробів летів за мною, як коли-б тим цвітом сестра й мама просили, щоб я не йшов...

Ще довго ходив по хаті та несвідомо шептав:

Ой, не коси, бузьку, сіна,
Бо ся зросиш по коліна.
Та хай тота чайка косить,
Що набакир шапку носить.

МОЄ СЛОВО

Білими губами упівголос буду вам казати про себе. Ні скарги, ні смутку, ні радості в слові не чуйте!

Я пішов від мами в біленькій сорочці, сам білий.

З білої сорочки сміялися. Кривдили мене й ранили.

І я ходив тихенько, як біленький кіт.

Я чув свою подлість за тихий хід і кров моя дитяча з серця капала.

А спав я в наймленій хаті, посеред брудних туловищ, сплєтених розпустою.

Листочок білої берези на смітті.

Я скинув мамину сорочку. Мій дитячий світ і далеке покоління мужицьке лишилося за мною.

Передо мною стояв новий світ, новий і чорний.

Я ловився за його поли, а він згiрдно глядів на мене.

Як жебрак маленький.

Я заанімів був із болю. І мовчав я довгі, довгі роки.

Мої слова невимовлені, мій плач недоплаканий, мій сміх недосміяний.

Лягли ви на мене, як лягає чорне каміння зламаного хреста на могилу в чужині!

.....
Я найшов товаришів.

Вони погодилися з новим світом. Я говорив їм про свій покинений і про новий, що кривдив нас.

Казали, що брешу.

А я рвався й падав в болото із знесилля й не уступав.

Сказали, що я брехун іще раз. І покинули мене.

А як я плакав, то мама ридала:

— Ти сам із собою будь, бо пани тебе не приймуть. Не покидати було мене.

І лишився я, як корч лугу серед поля.

.....
Я сидів серед піль.

Мої думки снувалися довгими скибами плідної ріллі. Ссали землю й годували мене самотою.

І ще приносили солоний піт і тихі пісні, що снувалися за орачем, за плугом і за погоничем. І поїли мене тим спокоєм, що мріє над ярмами волів у плузі.

Бачив я ще маленькі вогники між маленькими пастухами й вівці по полю.

Я тут буду, як буйний вітер, панувати, заспіваю свою пісню!

.....
Я сотворив собі свій світ.

Праворуч мене синє поле й чорні скиби, і білий плуг, і пісня, і піт солоний.

Ліворуч чорна машина, що з червоного рота
прокльоном стогне.

А в серці моїм мій світ, шовком тканий,
сріблом білим мережаний і перлами обкинений.

У своїм царстві!

.....
Буду свій світ різьбити, як камінь.

Слово своє буду гострити на кремені моєї
душі і, намочене в труті - зіллі, пускати буду
наліво...

І слово своє ламати буду на ясні сонячні
промінчики, і замочу його в кожній чіпці, і пу-
скати буду направо...

А свій камінь буду різьбити все, все! Аж
на могилу свою його покладу, як мертву красу.

А вишня в моїх головах візьме всі мої болі
на свій цвіт.

.....
А в своїм світі я живу, живу!

Як безумний, бреду хмарою своєї фантазії.

Сто раз розпускаю сили своєї душі, щоб
далекими світами відшукали мені щастя моє.

По тихім ставу моєї минувшини пливуть
неводи сердечних моїх бажань, щоб виловити
всі ясні хвили життя мого.

Але неводи рвуться й не можуть нічого
зловити.

Вертають до мене помучені й без нічого, —
як мужики з лану.

І я, смутний, дрімаю на хмарах.

.....
А як грім трісне, то я здіймаю чоло вгору
наново.

І лечу, лечу на чорних хмарах...

Золотою стрілою прорізаю світляні висоти.
В чорну чуприну ховаються зорі, як у чорну
хмару.

Студені хмари від моїх очей теплим дощем
спускаються на землю.

Але сонця дійти я не можу.

І падаю з високости в долину.

Як старий жовнір дерев'яними ногами блу-
кає, так я блукаю.

.....
А крила гояться, і я знов лечу до сонця,
до щастя.

І знов ріжу зводи небесні й падаю.

.....
Я був щасливий.

Коли я глядів дитиною на мамині очі, як
по них сунулися тихесенько пречисті хмарки
щастя, — я був щасливий.

А тепер на ті очі смерть долоню поклала.

А я шукаю щастя під небом і падаю.

КАМІННИЙ ХРЕСТ

I

Відколи Івана Дідуха запам'ятали в селі газдою, відтоді він мав усе лиш одного коня й малий візок з дубовим дишлом. Коня запрягав у підруку, сам себе в борозну; для коня мав ремінну шлею й нашільник, а на себе Іван накладав малу мотузяну шлею. Нашильника не потребував, бо лівою рукою спирав, може, ліпше, як нашільником.

То як тягнули снопи з поля або гній в поле, то однако і на коні, і на Івані жили виступали, однако їм обом під гору посторонки натягалися, як струни, і однако з гори волочилися по землі.

До гори ліз кінь, як по леду, а Івана як коли-б хто буком по чолі тріснув: така велика жила напухла йому на чолі. З гори кінь виглядав, як-би Іван його повісив на нашільнику за якусь велику провину, а ліва рука Івана обвивалася сітею синіх жил, як ланцюгом із синьої стали.

Не раз ранком, ще перед сходом сонця, їхав Іван у поле польовою доріжкою. Шлеї не мав на собі, лише йшов з правого боку й

тримав дишло як-би під пахою. І кінь, і Іван держалися крепко, бо обидва відпочили через ніч. А як їм приходилося сходити з горба, то бігли. Бігли в долину, і лишали за собою сліди коліс, копит і широчезних п'ят Іванових. Придорожнє зілля й бадилля гойдалося, вихолітувалося на всі боки за возом і скидало росу на ті сліди. Але часом серед найбільшого розгону, на самій середині гори, Іван починав налягати на ногу й задержував коня. Сідав коло дороги, брав ногу в руки й слинив, щоб найти те місце, де будяк забився.

— Та цю ногу сапою треба шкребти, не то що слиною її промивати, — говорив Іван з пересердя.

— Діду Іване, а батогом того борозного, хай біжить, коли овес поїдає... — Це хтось так брав на сміх Івана, що бачив його патороч зі свого поля. Але Іван здавна привик до таких сміхованців і спокійно тягнув будяк далше. Як не міг будяка витягнути, то кулаком його вганяв далі в ногу і, встаючи, казав:

— Не бійся, вигниєш, та й сам випадеш, а я не маю часу з тобою панькатися...

А ще Івана кликали в селі Переломаний. Мав у поясі хибу, бо все ходив схилений, як-би два залізні гаки стягали тулуб до ніг. Це його вітер підвіяв.

Як прийшов із війська додому, то не застав ні тата, ні мами, лише хатчину завалену. А всього маєтку лишив йому тато букату¹⁾ горба, що - найвищого й що - найгіршого

1) Буката — кусок.

над усе сільське поле. На тім горбі копали жінки пісок, і зівав він ярами та печерами під небеса, як страшний велетень. Ніхто не орав його й не сів, і межі ніякої на нім не було. Лиш один Іван узявся свою пайку копати й сіяти. Обидва з конем довозили гною під горб, а сам уже Іван носив його мішком наверх. Часом на долішні ниви спадав з горба його голосний крик:

— Е-ех, як тобою grimну, то по нитці розлетишся, який - же ти тяжкий!

Але, мабуть, ніколи не grimнув, бо шкодував міха, і поволі його спускав з плечей на землю. А раз увечері оповідав жінці й дітям таку пригоду:

— Сонце пражить, але не пражить, аж вогнем сипле, а я колінкую з гноем наверх, аж шкура з колін обскакує. Піт із-за кожного волоска просік, та й так мені солоно в роті, аж гірко. Ледве я добився на гору. А на горі такий вітрець дунув на мене, але такий легенький, що аж! А підіть - же, як мене за хвилину в попереці почало ножами шпикати, гадав я, що пропаду!

Від цієї пригоди Іван ходив усе зібганий у поясі, а люди прозвали його Переломаний.

Але хоч цей горб його переломив, то користь давав добру. Іван бив палі, бив кілля, виносив на нього тверді кицьки трави й обкладав свою частку довкола, щоб осінні й весняні дощі не споліскували гною й не заносили його в яруги. Вік свій згубив на цім горбі.

Чим старівся, то тяжче було йому, поламаному, сходити з горба.

— Такий песій горб, що стрімголов у долину тручає!

Не раз, як сонце вже заходило, й заставало Івана наверху, то несло його тінь із горбом разом далеко на ниви. По тих нивах залягала тінь Іванова, як велетня, схилоного в поясі. Іван тоді показував пальцем на свою тінь і говорив горбові:

— Ото-ж ти мене, небоже, зігнув у дугу! Але доки мене ноги носять, то мусиш родити хліб!

На інших нивах, що Іван собі купив за гроші, принесені з війська, робили сини й жінка. Іван найбільше коло горба заходився.

Ще Івана знали в селі з того, що до церкви ходив лиш раз у рік, на великдень, і що курей муштрував. То так він їх навчав, що жодна не важилася поступити на подвір'я й порпати гній. Яка раз лапкою дряпнула, то вже згнула від лопати або від бука. Хоч-би Іваниха хрестом стелилася, то не допомогло.

Та й хіба ще те, що Іван ніколи не їв коло стола. Все на лаві.

— Був я наймитом, а потім вибув десять років у війську, то я стола не знав, та й коло стола мені їда не йде до смаку.

Отакий був Іван дивний і з натурою, і з роботою.

II

Гостей в Івана повна хата, газди й газдині. Іван спродав усе, що мав, бо сини з жінкою наважилися до Канади, і старий мусів укінці податися.

Спросив Іван ціле село.

Стояв перед гостями, тримав порцію горілки в правій руці і, видно, каменів, бо слова не міг заговорити.

— Дякую вам гарно, газди й газдині, що ви мене мали за газду, а мою за газдиню...

Не договорював і не пив до нікого, лише тупо глядів наперед себе й хитав головою, як - би молитву говорив, і на кожне її слово головою потакував.

То як часом якась долішня хвиля викарбутить великий камінь з води й покладе його на берег, то цей камінь стоїть на березі, тяжкий і бездушний. Сонце лупає з нього черепочки давнього намулу й малює по нім маленькі, фосфоричні зорі. Блимає цей камінь мертвими блисками, відбитими від сходу й заходу сонця, і кам'яними очима своїми глядить на живу воду й сумує, що не гнітить його тягар води, як гнітив від віків. Глядить з берега на воду, як на втрачене щастя.

Отак Іван дивився на людей, як той камінь на воду. Потряс сивим волоссям, як гривую, кованою із сталевих ниток і договорював.

— Та дякую вам гарно, та хай вам бог дасть, що собі в нього жадаєте. Дай вам, боже, здоров'я, діду Михайле...

Подав Михайлові чарку, і цілувалися в руки.

— Куме Іване, дай вам боже, прожити ще на цім світі, та хай господь милосердний щасливо запровадить вас на місце та й допоможе ласкою своєю наново газдою стати!

— Коли - б бог позволив... Газди, а прошу, а дотягніть - же... Гадав я, що вас за стіл пообсаджую, як прийдете на весілля синове,

але инакше зробилося. То вже таке настало, що про що наші діди й тати не знали, то ми мусимо знати. Господня воля! А вгощайтесь - ж, газди, та й вибачайте за решту.

Взяв порцію горілки та й підійшов до жінок, що сиділи на другім кінці стола від постелі.

— Тимофіхо, кумо, я хочу до вас напитися. Дивлюся на вас, та й мені, як якийсь казав, молоді літа нагадуються. Де, де, де - е? Ото ви були сильна дівка, годна ви були! Тож я за вами не одну нічку збавив, то ви в танці ходили, як сновавка, так рівно! Ба, де, кумо, тоті літа наші! Ану - но, випийте та й вибачайте, що я на старість танець нагадав. А прошу... Глянув на свою стару, що плакала між жінками, і вийняв з пазухи хустину.

— Стара, гей, на - но тобі платину та гарно обітрися, щоб я тут ніяких плачів не бачив! Гостей собі пильнуй, а плакати ще досить часу, ще так наплачешся, що очі тобі витечуть.

Відійшов до газдів, і крутив головою.

— Щось - би я сказав, та хай мовчу, хай шаную образи в хаті й вас, яко гречних. Але рівно не дай, боже, нікому доброму на жіночий розум перейти! От, бачите, як плаче, та не кого, на мене? На мене, газдине моя? То я тебе викорінував на старість із твоєї хати? Мовчи, не хлипай, бо ось тобі сиві кіски обмичу та й підеш у ту Гамерику, як стрижена.

— Куме Іване, а лишіть - же ви собі жінку, таже вона вам не ворог, та й дітям своїм не ворог, та їй банно¹⁾ за родом та й за своїм селом.

¹⁾ Банно — жалко, сумно.

— Тимофіхо, як не знаєте, то не говоріть ані дзелень! То їй банно, а я туди з вискоком іду?!

Заскреготав зубами, як жорнами, погрозив жінці кулаком, як довбнею, і бився в груди.

— Возьміть та вгатіть мені сокиру отут у печінки, то, може, та жовч трісне, бо не витримаю! Люди! Такий туск ¹⁾, такий туск, що не пам'ятаю, що зі мною робиться!

III

— А прошу, газди, а візьміть - же без церемонії, та будьте вибачні, бо ми вже подорожні. Та й мені, старому, не дивуйтеся, що трохи втираю на жінку, але це не даром, ой, не даром. Цього - б ніколи не було, якби не вона з синами. Сини, уважаєте, письменні, так як дістали якесь письмо до рук, як дістали якусь мапу ²⁾, та як підійшли під стару, та й пилили, пилили, аж перерубали. Два роки нічого в хаті не говорилося лиш Канада та й Канада. А як мене дотиснули, як я побачив, що однако мене будуть отут на старість гризти, як не піду, то я продав усе що до кришки. Сини не хочуть бути наймитами після моєї голови та й кажуть: „Ти наш тато, то й заведи нас до землі, та дай нам хліба, бо як нас розділиш, то не буде з чим рухатися“. Хай їм бог помагає їсти цей хліб, а мені однако гинути. Але, газди, чи мені, переломаному, до ходів? Я зробок,

¹⁾ Туск—туга, жаль.

²⁾ Мапа—географічна карта.

ціле тіло мозиль, кості дрихляві, що заки їх рано зведеш докупи, то десять раз йойкнеш!

— То вже, Іване, пропало, а ви собі туги до голови не припускайте. А, може, як нам дорогу покажете, то всі за вами підемо. За цим краєм не варт собі тугу до серця брати! Ця земля не може стільки народу здержати, та й стільки біди витримати. Мужик не може, і вона не може, обоє вже не можуть. І сарани нема, і пшениці нема. А податки наростають, коли ти платив лева, то тепер п'ять, коли їв солонину, то тепер бараболю. Ой, ззолили нас, так нас узяли в руки, що з тих рук ніхто нас не може вирвати, хіба лиш тікати! Але колись на цій землі буде покаяніє, бо нарід поріжеться! Не маєте ви за чим банувати!..

— Дякую вам за це слово, але його не приймаю. Певне, що нарід поріжеться. А тож бог не гнівається хіба на таких, що землю на гендель пускають¹⁾? Тепер нікому не треба землі, лиш векселів та банків. Тепер молоді газди мудрі настали, такі фаермани²⁾, що за землю не згоріли. А дивіться - но на ту старускрипку, та хіба пускати її на гендель?! Та - же це дуплава верба, кинь пальцем, то маком сяде! Та думаєте, що вона зайде на місце? От перевернеться десь в окіп, та й пси розтягнуть, а нас поженуть далі, і подивитися не дадуть. Відки таким дітям має бог благословити? Стара, а йди - ж сюди!

¹⁾ На гендель пускати — торгувати, пускати в рух, в оборот.

²⁾ Фаерман — пожарний сторож.

Прийшла Іваниха, старенька й сухенька.

— Катерино, що ти собі, небого, в своїй голові гадаєш? Де тебе покладу в могилу? Чи риба тебе має з'їсти? Та тут порядній рибі нема що на один зуб узяти! Глядіть!

І натягав шкуру на жінчиній руці і показував людям.

— Лиш шкура та кості. Куди цьому, газди, іти з печи? Була ти порядна газдиня, тяжко працювала, не гайнувала, але на старість у далеку дорогу вибралась.

Ось бачиш, де твоя дорога та й твоя Канада? Отам!

І показав їй через вікно могилу.

— Не хотіла ти йти на цю Канаду, то підемо світами й розвіємося на старість, як лист по полю. Бог знає, як з нами буде... а я хочу з тобою перед цими нашими людьми випрощатися. Так, як шлюб ми перед ними брали, то так хочу перед ними випрощатися з тобою на смерть. Може, тебе так кинуть у море, що я не буду бачити, а, може, мене кинуть, що ти не бачитимеш, то прости мені, стара, що я тобі не раз догорив, що я, може, тебе коли скривдив, прости мені: і перший раз, і другий раз, і третій раз.

Цілувалися. Стара впала Іванові на руки, а він казав:

— А то тебе, небого, в далеку могилу везу...

Але цих слів уже ніхто не чув, бо від жіночого стола надбіг плач, як вітер, що з - поміж гострих мечів повіяв та всі голови мужиків на груди похилив.

— А тепер ступай собі, стара, між бабів та пильнуй, щоб кожному своє дійшло, та напийся, щоб я тебе раз на віку бачив п'яну.

— А вас, газди, я ще маю на два гатунки просити. Десь, може, сини пустять в село на пошту, що нас із старою вже немає. То я просив - би вас, щоб ви за нас наймили служебку та щоб так, як сьогодні, зійшлися на обідець та виказали оченаш за нас. Може, пан-біг менше гріха припише. Я гроші лишу Яковові, бо він молодий та й слухний чоловік, та не сховає дідів грейцір.

— Наймемо, наймемо й оченаш за вас викажемо...

Іван задумався. На його лиці малювався якийсь стид.

— Ви старому не дивуйтеся, та й не смійтеся з діда. Мені самому встидно вам це казати, але здається мені, що я - б гріх мав, якби цього вам не сказав. Ви знаєте, що я собі на своїм горбі хрестик камінний поклав. Гірко я його віз і гірко його наверх висаджував, але поклав. Такий тяжкий, що горб його не скине, мусить його на собі тримати так, як мене трима. Хотів я стільки пам'ятки по собі лишити.

Стулив долоні в трубу й притискав до губ.

— Так баную за цим горбом, як дитина за цицькою. Я на нім вік свій провів і окалічився. Коли - б я міг, то я - б його в пазуху сховав та й взяв з собою в світ. Банно мені за найменшою кришкою в селі, за найменшою дитиною, але за тим горбом таки ніколи не перебаную...

Очі замиготіли великим жалем, а лице за-
дрижало, як чорна рілля під сонцем дрижить.

— Оцеї ночі лежу в stodолі та думаю, та
думаю: господи милосердний, ба чим я так
глибоко согрішив, що женеш мене за світові
води? Я ціле життя лиш робив та робив, та
робив! Не раз, як днинка кінчилася, а я впаду
на ниву та й ревно молюся до бога: господи,
не покинь мене ніколи чорним куском хліба,
а я буду все працювати, хіба вже не зможу ні
рукою, ні ногою кинути...

— Потім мене такий туск напав, що я чи-
колонки гриз і чуприну собі рвав, качався по
соломі, як худобина. Та й нечисте причепилося
до мене! Не знаю — і як, і коли... опинився я
під грушкою з воловодом. За малу хвилю був-
би затягся. Але господь милосердний знає, що
робить. Нагадав я собі про свій хрест, та й
мені геть відійшло. Ой, як не побіжу, як не
побіжу на свій горб! За годинку вже я сидів
під хрестом. Посидів, посидів довгенько, та й
якось мені легше стало.

— Дивіться, стою перед вами й говорю з
вами, а цей горб не виходить мені з голови.
Таки його бачу та й бачу, та й умирати буду,
та й буду його бачити. Все забуду, а його не
забуду. Співанки знав колись, та й на ньому
забув, силу мав, та й на ньому лишив.

Одна сльоза котилася по лиці, як перлина
по скалі.

— Та я вас прошу, газди, щоб ви, як бу-
дете на святу неділю поле святити, щоб ви
ніколи мого горба не минали. Будь котрий
молодий, хай вибіжить та хай покропить хрест

свяченою водицею, бо знаєте, що піп на гору не піде. Прошу я вас за це дуже грічно, щоб ви мені мого хреста ніколи не минали. Буду за вас бога на тім світі просити, лиш зробіть дідові його волю.

Як коли-б хотів рядном простелитися, як коли-б добрими, сивими очима хотів навіки закопати в серцях гостей свою просьбу.

— Іване, куме, а лишть - же ви тугу на боці, геть її відкиньте! Ми вас усе будемо нагадувати, раз назавше. Були ви порядна людина, не лізли натарпом на нікого, нікому не переорали ані не пересіяли, чужого зеренця не порухали. Ой, ні! Будуть вас люди нагадувати та й хреста вашого на святу неділю не минуть.

Отак Михайло розводив Івана.

V

— Вже я вам, панове газди, все сказав, а тепер, хто мене любить, то той буде пити зо мною. Сонечко вже над могилою, а ви ще чарку горілки зо мною не випили. Заки я ще в своїй хаті й маю гостей за своїм столом, то буду з ними пити, а хто мене любить, той буде також.

Почалася п'ятика, ота п'ятика, що робить з мужиків подурілих хлопців. Незабавки п'яний уже Іван казав закликати музику, щоби грав молодіжі, що заповнила ціле подвір'я.

— Гей, маєте так танцювати, щоб земля дудніла, щоб одної травички на току не лишилося!

В хаті всі пили, всі говорили, а ніхто не слухав. Бесіда йшла сама для себе, бо треба її

було конче сказати, мусилося сказати, хоч-би на вітер.

— Як я його вичистив, то був вичищений, котре чорний, то як сріблом посипав по чорному, а котре білий, то як масло снігом помастив. Коні були в мене в порядку, цісар міг сідати! Але я грошей мав, ой, мав, мав...

— Коли-б я опинився серед такої пустині... лиш я та бог щоб був!.. Щоб я ходив, як дикий звір, але щоб я не бачив ні цих панів, ні попів. Отоді-б називалося, що я пан! А ця земля хай западається, хай і зараз западеться, то я не буду журитися. За чим? Били та катували наших татів, в ярма запрягали, а нам уже куска хліба не дають прожерти... Е, коли-б то так по-моему...

— Ще не знаходився такий зборщик, щоб що з нього стяг за податок, ой, ні! Був чех, був німець, був поляк... г...., вибачайте, взяли. Але як настав мазур, то найшов кожушину аж під вишнею. Кажу вам, мазур біда, очі печи, та й гріху за нього нема...

Всякої бесіди було багато, але вона розліталася в найрізніші сторони, як надгнилі дерева в старім лісі.

В шум, гамір і зойки й у жалісливу веселість скрипки вривався спів Івана й старого Михайла. То спів, що його не раз чути на весіллях, як старі селяни доберуть охоти й заведуть стародавніх співанок. Слова співу йдуть через старе горло з перешкодами, як коли-б не лиш на руках у них, але й у горлі мозолі понаростали. Ідуть слова тих співанок, як жовте осіннє листя, що ним вітер гонить

по замерзлій землі, а воно раз - на - раз зупиняється на кожному ярочку й дрижить подертими берегами, як перед смертю.

Іван та Михайло отак співали про молоді літа, що їх на кедровім мості здогонили, а вони вже не хотіли назад вернутися до них навіть у гості.

Як де підтягали вгору яку ноту, то стискалися за руки, але так кріпко, аж сугави хрупотіли, а як подибували дуже жалісливе місце, то нахиливалися до себе й тулили чоло до чола й сумували! Бралися за шию, цілувалися, били кулаками в груди й у стіл, і такої собі своїм заржавілим голосом туги завдавали, що врешті не могли жодного слова вимовити, лиш: „Ой, Іванку, брате, ой, Михайле, приятелю!“

VI

— Тату, чуєте, то вже час виходити до залізниці, а ви розспівалися, як за добро - миру.

Іван витріщив очі, але так дивно, що син побілів і подався назад, та й поклав голову в долоні, і довго щось собі нагадував. Устав із - за стола, підійшов до жінки і взяв її за рукав.

— Стара, гай, марш, раз, два, три! Ходи, вберемося по - панськи та підемо панувати. Вийшли обоє.

Як входили назад до хати, то ціла хата заридала. Як - би хмара плачу, що нависла над селом, прорвалася, як - би горе людське дунайську загату розірвало, — такий був плач. Жінки заломили руки й так, сплетені, держали над старою Іванихою, щоб щось згори не впало і

її на місці не роздавило. А Михайло взяв Івана за барки й шалено термосив ним і верещав, як стеклий.

— Чоловіче, коли ти газда, то скинь це дрантя з себе, бо виполичкую тебе, як к....!

Але Іван не дивився в той бік. Узав стару за шию й пустився з нею в танець.

— Польки мені грай, по - панськи, маю гроші!

Люди задеревіли, а Іван термосив жінкою, як - би не мав уже гадки пустити її живу з рук.

Вбігли сини й силоміць винесли обох із хати.

На подвір'ї Іван танцював даліше якоїсь польки, а Іваниха обчепилася руками порога й приповідала:

— Ото - ж я тебе виходила, ото - ж я тебе вигризла оцими ногами.

І все показувала в повітрі, як глибоко вона той поріг виходила.

VII

Плоти попри дороги тріщали й падали — всі люди випроваджували Івана. Він ішов із старою, згорблений, в цайговім¹⁾ сивім одінню й що - хвили танцював польки.

Аж як усі зупинилися перед хрестом, що Іван його поклав на горбі, то він трохи прочунився й показував старій хрест.

— Бачиш, стара, наш хрестик? Там є вибито й твоє ім'я. Не бійся: є і моє, і твоє.

¹⁾ Цайг — дешева матерія.

СУД

I

Ковалюк підняв орчик догори та й казав музикам:

— Грайте до порядку, як має бути, бо це весілля буде славне на всю Україну і в Коломиї, і в Станиславові...

— Оцей уже не потребує весілля, але ще є два такі, що мають гуляти.

Він показував на Федька Продана, що лежав із розбитою головою на снігу. Коло нього сиділа його жінка, тримала новий капелюх у руках і питала:

— Та що кажеш робити, що до дітей переказуєш?

І ще щось до нього говорила, ніби на той світ переказувала.

А Дмитро Золотий ходив поперед ворота з куснем грубої розвори та казав до громади людей на вулиці:

— Ні один хай не вагається поступити отут, бо зараз від цієї розвори усне... це вам кажу!

— Кого б'ють?

— Багачів.

— А хто б'є?

— Весілля.

— А Федька вже вбили?

— Він вже на тім боці.

— То його смерть, а чия тюрма?

Дзвін на селі почав голосити тривогу.

— Зараз громада збіжиться та й не дасть.

— Дасть, дасть, буде отут стояти так, як ви,— відповів Золотий.

Коло хатніх дверей чинилася нова баталія. Михайло Печенюк заперся ногами й руками в одвірки: і ані Петрик Синиця, ані два Золоті, Іван та Каленик, не могли його витягнути надвір.

— Ви, голодники голодні, та я дужий, та я що-дня м'ясо їм, а ви — бевку незабілену!

— Будеш тепер сиру землю гризти.

З сіней бухав плач жінок, як червона луна.

— Не кажи їм так, Михайле, не кажи, не кажи, але проси їх дуже,— казала жінка.

— Говори, дурна бабо, тут нема просьби, тут смерть.

Та як вони так правдалися, а Петрик Синиця взяв у зуби Михайлів палець і витягнув в одній хвили надвір.

— Ого, вже Михайлові амінь!..

— Михайлихо, сідайте на голову: голова — ґрунт...

— Ти радиш, ех, як тобі пораджу оцим буком.

— Кров із нього садить, як із свині, а така червона, здорова кров...

— Дивіться, ось хреститься, б'ють, не дають оченаш виговорити.

— Вже по нім Михайлиха дає свічку, але незасвічену.

— Та що, що дужий, вже глина та й кінець!

— А жінка не плаче, змоглася дуже.

З хоромів вибігла купа жінок, і Касіян поміж ними. Золоті й Синиця кинулися за ними.

— Та не сховаєшся, багачу, в підтичках жіночих!

Жінки громадою облягли Касіяна.

— Не дайте мене, не дайте.

— Касіянко боїться, а йому найліпше треба показати! Він між багачами найгірше в'ідний.

— Боїться, не то що Михайло, цей не боявся.

— Дивіться, жінки, біда, дивіться, як плюють на Золотих.

— Взяли Петрика та й всі лягли на нього.

— Не дадуть таки...

— А ви чого відти мішаєтеся? Ви вмієте жінок добре бити, а як прийде на правду, то стоїте подалеки та й скавулите, як щенюки.

Це вповіла публіці одна з тих жінок, що Касіяна боронила.

— А ви, війте, чому не йдете порядок робити? Дивіться, баби роблять за вас порядок.

— Які ви мудрі: іди, війте, та й здохай, що лодирі між собою змовилися бити багачів!

Зробилася цілком днина. Хати на білім снігу стояли, як громада чорних, великих птахів. Ліс найспокійніше шептав. Дзвін іще голосив тривогу.

З громади жінок вийшла Іваниха Золота, взяла окервавленого чоловіка за рукав та й так казала:

— Чоловіче, та подивися на людей та на село, та на ліс, та спам'ятайся! Та що - ж ти наробив? Та люди — не худоба.

За нею вийшла й Каленикова жінка.

— Ти йди, небоже, до тюрми відразу, до хати не приходи, бо я з дітьми геть піду. Не приходи таки.

Музики перестали грати, а Ковалюк стояв із орчиком і не знав, що з ним зробити. Сонце виказало пів золотого ока.

Три Золоті покидали буки та сапи й пішли в ліс. Ковалюк почав плакати, а Петрик Синиця подався до хати, та на порозі впав і почав піну з рота точити. Товпа рушилася й почала здіймати побитих.

II

В хаті Онуфрія Мельника мало судити село убійників. Усі багаті не мали права приходити на суд: судили самі бідні. Онуфрій уложив і суд, і прокурора, і оборонця. Сам сидів за столом та так казав:

— Село строєне, люди одні одних бояться, в церкві що - неділі лиш мова про бідних. По селі увихаються жандарми, дзвінки дзвонять, що комісії привозять. Розкидають гроби, ріжуть, поряють, а нам, бідним, нема нівідки ані ради, ані доброго слова. То ми сами судим їх, а як почуємо, що вони завинили, то будемо їх карати.

Так говорив Онуфрій до всіх бідних. Вони зібралися майже всі з села. Заступили хату, піч, постіль, сіни й подвір'я.

— А якби війт прийшов та хотів розгнати, то ви не пустіть, а якби пхався, то дайте кілька поличників, хай тікає. А тепер

розкажіть нам, пане прокурорє, акт оскаржений.

З лави піднісся Яків Дідик та почав:

— Іван Зуб, бідний чоловік, знаєте, робив своїй донці весілля. Знаєте, як у бідного, все він рад, як до нього прийде багач, бо як прийде багач, то образи ясніші стають, бо є кому під ними сидати. То зійшлися самі бідні, але упросив собі Зуб ще трьох багачів: Федька Мельникового, Михайла Печенюка та Касіяна Кропивку. „А дай, боже, здоров'я, а жийте здорові, а дякую вам, що ви вступили до хати, мені весілля буде веселіше“ — каже так Зуб та припадає, а бідні постулювалися коло порога та слухають. „А прошу, а будьте ласкаві, а дотягніть - ко, а покушайте“ ! А все до багачів. А багачі, мосьпане, все п'ють, а все бідних далі до постелі відсувають. А Зуб забув про гостей, лиш коло багачів ходить. Це перший пункт. Але Петрик Синиця каже:

— Ти, Зубе, ти, старий, мабуть, забув, що в тебе є ще другі гості, не лиш ці три.

А Зуб уже горілчаний був та й каже:

— Синичко, ти мені не давай порядку в моїй хаті. Як я хочу, так і буде.

— Ой, не буде так, я прийшов на весілля, як другий, я приніс такі дари, як другий, то я маю мати таку честь, як другий.

Каже Синиця оце, а бідні понащурювали вуха та таке їм це слово мило, як мед солодкий. Та й на цім тимчасом стало. Зачали подавати обід. Перед багачами все солонина та м'ясо, а начинки лиш трошки, а перед бідними все лиш начинка, а м'яса крихта.

Фукають бідні, їдять або не їдять. А багаті аж лікті собі позамашували.

Але взяв Іван Золотий з перед багатів шклянку з горілкою та каже:

— Пиймо, браття, хоч горілку, як їсти не дають.

— Гей, Золотий, а перед тобою-ж що стоїть, не дар божий? — каже Зуб.

— Але чого перед багачами стільки дару божого, а перед нами лиш трошки?

А багаті лиш червоніють, лиш позирають, але мовчать. Відійшла вечеря, почали музики грати. Танцюють. Але взяв Печенюк Касіянху в танець. Та все танцює та розтручує. Не витерпів уже Петрик та й лусь у лице Михайла, а Михайло ні дві, ні три та й Петрика.

— Гов! Перестаньте грати! — кричить Зуб.

А Касіянко каже Зубові:

— Знаєте що, Зубе, нате вам п'ятдесят левів, ось плачу вам усе весілля, але ви геть виметіть це сміття з хати. Це другий пункт.

— Прийшло до такого, що аж мусило чиесь життя йти на смерть. Ех, господи, як Калинюк Золотий не хомне Касіянка в лице, аж повна миска націюркотіла. А Михайло Каленика як ухватив за шкіру на потилиці, то вирвав пучками все волосся, лиш лишилося голе м'ясо.

— Ану, багаті, або зараз відси забирайтеся, або буде з вас фалаття!

Коли-б були послухали! Та й почалася баталія. Всі, що трохи боязливі, повтікали, лиш лишилися три багаті та п'ять бідних, та жінки. Жінки лишилися всі, бо вони знають,

що їх ніхто не б'є в бійці. То вперед вивели Федька Мельника. Вивів його Ковалюк, і Петрик, і Іван. І Ковалюк лиш раз свиснув по голові орчиком, та й череп хрусь на місці, а Федько уснув на місці, як курча.

— А Печенюка Михайла вже не так було легко. Мущина дужий, як ведмідь, бо, знаєте, і не боязливий. З ним валувалися зо три години по хаті: їх чотири, а він один. Правда, помагали й жінки, але що баби можуть. Звалили його в хаті — розкидав з себе чотирьох хлопів, як галушки, звалили в хоромах — знов не дався. Приволікли до дверей, то вчепився до одвірків. Але Петрик Синиця вхвativ його палець в зуби та й випровадив, а як випровадили, то вбили колами. Вбив Петрик та Каленик, та Іван. Хотіли ще Касіяна вбити, але одно, що дуже просив жінок, то вони тримали його під сорочками, а друге, що зробився день, та й люди спам'яталися.

— То вбили: Іван Каленик та Дмитро Золотий, та Петрик Синиця, та Никифір Ковалюк.

— Оце прокурор сказав оскарження, а тепер будемо слухати винуватців, — сказав Онуфрій.

— Іван Золотий.

— Тут.

— Ти винен, що вбив Михайла та Федька Мельника?

— Ні, не винен.

— А хто-ж винен?

— Та ми не винні, але багачі.

— Як багачі?

— А так винні, що нас хотіли вигнати з весілля.

— Хотіли, але ви не далися, а їх вигнали на той світ.

— Або що мене маєте питати?

— Іванку, мовчи, гадино, не підтикай під ніс, бо зараз дістанеш. Кажі, чим убив ти?

Тут Онуфрієві почала помагати публіка.

— Ти, Золотий, кажи все поправді, бо зараз дістанеш буки,— казали з сіней газди.

— Я, бігме, лиш раз ударив!

— Чим?

— Сапою.

— По чім?

— По плечах.

— Ну, а Каленик?

— Я не знаю.

— Як не знаєш, то сідай.

— Каленик Золотий!

— Я сам.

— Ти вбив Михайла?

— Його вбило його багатство.

— Лиш не з-мудра, Каленику.

— Яке з-мудра, п'яний я був, весілля було, музики грали, а багачі хотіли нас вигнати, то ми хотіли набити.

— Добре набили, але хто вбив?

— Я не пам'ятаю.

— Пам'ять коротка якась.

— Чим ти бив?

— Чим мав.

Онуфрій нічого вже не казав, лиш махнув рукою на парубків. Ці взяли Каленика в руки.

— Дайте йому п'ятнадцять буків, то буде говорити.

І пішли дальші зізнання. Публіка хотіла конче карати, та Онуфрій не дозволяв і випитував дальших оскаржених. Та серед того, як оскаржені не хотіли зізнавати перед Онуфрієм, всі, що стояли в сінях, почали кричати: „Вони вбили, хай-же відпокутують!“

І витягли одного за другим і подавали в дальші руки. А ті руки, багато їх, хапали їх, мстилися й ревли по селі, а за собою лишали страшний зойк жінок і конаючі хвилі помсти.

ВОНА — ЗЕМЛЯ

Присвячую пам'яті мого батька

То як Семен із заходом сонця вернув додому, то застав на своїм подвір'ї п'ять кованих возів, набитих усіляким добром, ще й колиска наверху була. Коні коло возів добрі. А на приспі сиділи старі й молоді, самі незнакомі. То Семен, старий і босий, з черевиками через плече, сказав:

— Славайсу Христу, люди добрі! Відки ви, і як вас мають звати?

— Ми — буковинські, війна вигнала нас з дому; я є Данило, а це коло мене моя жінка Марія, стара вже; а це мої дві невістки з дітьми та донька також з дітьми; та хочемо у вас переночувати, як приймете.

— Ночуйте та будьте гостями. Сяду я коло вас та побалакаю з вами, а жінка хай варить вечерю. Вона в мене друга, молода й годна, як схоче.

— А це в мене перша, вже п'ятдесят років як за мною, та тепер здуріла, та поховаю я її десь на роздоріжжі, бо розум свій загубила під колесами. Доки ще з воза бачила наше село, то плакала та з воза тікала, та

невістки здогоняли, а як не вздріла ¹⁾ вже свого села, то заніміла. Та сидить отут, німа, між онуками...

— Дядьку Даниле, не дивуйтеся! Вона лишила слова свої на вікнах та на золотих образах у своїй хаті, то вони, як пташечки, б'ються по порожній хаті, як сироти. Молитви щебечуть по вуглах, а баба без них німа буде... А підіть ви до великої хати та перед святим Миколаєм прокажіть їй молитву, може, народиться в неї слово.

То оба старі затягнули бабу перед образи й голосно говорили молитву. Та баба мовчала.

— Загубила вона свої слова коло своїх святих та й там їх відшукає.

Знов на приспі.

— Не моє діло питати, але чого ви кованими возами та вороними кіньми, та з дітьми молодими землю свою покинули?

— Дядьку Семене, на вороні коні та на вози ковані я склав своїх дітей, щоб їх на наругу не лишити. Як попа з попадею скували та повезли в гори, як професора взяли вночі, бог вість куди, а війта повісили серед села й поставили жовніра, щоб хто не поховав, то я відрікся землі та й кров свою наклав на ковані вози, щоб ніхто її не споганив. Цар православний, а ми православні, та й зрада. Це раз, а другий раз — москаль іде, і сонце залягає. І Хіна, і Сибір та дикий нарід з цілого світу; старих ріжуть, молоді жінки

¹⁾ Вздріти — побачити.

гвалтують та цицьки відрубують, а малих дітей ведуть на залізницю та розкидають по пустих землях у далекім царстві... Та вікна в селі посліпли, а дзвони занімили. Кара божя спустилася на нас за гріхи цілого світу. І від тяжкої руки господа милосердного я пробував кров свою, дітей моїх, забрати в мир хрещений.

— Кличуть вечеряти, Даниле, а бога не гнівить своїм нерозумним жалем.

* * *

— Їжте та досягайте ви, птахи, що летите, не знати куди. А ми, Даниле, оба вип'ємо цієї гіркої, та, може, старі наші плечі від землі відвернуться вгору.

Вечеря не мила була нікому, лиш оба діди попивали горілку та також страви не брали в рот.

— Ідіть ви, діти, спати із своїми дітьми, хай вам бог ясні сні намалює, а ми, старі, ще побудемо.

— Даниле, коли-б ви не гнівалися, то я-б щось сказав вам.

— Я розум і гнів лишив на своїм подвір'ї; можете мене й вбити, бо я, бачите, старий птах та без гнізда.

— Старий птах хай гнізда старого не покидає, бо нове збудувати не зможе. Бо ліпше щоб його голова в старім гнізді застигла, як в яру при чужій дорозі.

— Правда, Семене, правда, за це слово я вам дякую...

— Та куди ви вибралися? За панами? Цісар має для них касу отворену, а вам каса заперта. Як увійдете в чужий язик, у великі студені мури, то доля розсіє вас по каменю, і лиш снитися вам буде наша красна земля, а руки закостенілі будуть з непам'яти сіяти на сміх панам, що гуляють, яру пшеницю по каменю. Бог не прийме вас до себе з того каміня, але вийде перед свої ворота, як вас уб'ють на вашій землі. Вертайтесь на свою м'якеньку землю, а там буде вас бог благословити й на шибениці...

— Грішний я, Семенку, грішний перед богом і перед вами. А то в мене ниви, як вівці добре годовані, чорні та кучеряві. Я зараз завертаю вози до схід сонця, щоб бога не гнівити...

— Наше діло з землею; пустиш її, то пропадеш, тримаєш її, то вона всю силу з тебе вигортає, вичерпує долонями твою душу; ти припадаєш до неї, горбишся, вона з тебе жили вимотує, а за то в тебе отари та стада, та стоги. І вона за твою силу дає тобі повну хату дітей і внуків, що регочуться, як срібні дзвінки, і червоніють, як калина. Не йди, Даниле, з панами, не шукай царя, бо тобі царя не треба; все якийсь прийде до мужика, щоб податок брати...

— За ваше слово, Семене, хай вам бог дасть усе найліпше; я вертаю додому, хай діється божя воля.

Та й баба Марія заговорила:

— Ідім, Даниле, додому, ідім!

— Ат, сука баба, як вийшло на її, то зараз заговорила!

— А тепер пиймо на будьте здорові; дай, боже, щоб ми лиху годину перебули, а як помremo, щоб наші кості зогнивали в нашої землі.

І пили оба діди, та й стара баба з ними, та співали. Баба сиділа всередині та міцно обіймала обох руками, та проводила пісні:

Лишень моя мила,
Як голубка сива,
Вона спати не лягає!
Дитину колише,
Дрібне листя пише,
З буйним вітром розмовляє.

Та так вони співали до зорей, а на зорях ковані вози заклекотіли, і Данило вертав додому.

А як сонце сходило, то оба діди прощалися, цілували себе в чорні руки, а червоне сонце кинуло їх тіні через межі далеко по землі.

МАРІЯ

Присвячую пам'яті Івана Франка

Марія сиділа на приспі й шептала :

— Бодай дівки ніколи на світ не родилися : як суки валяються : одні закопані в землю, а другі по шинках з козаками. І нащо воно родиться на світ божий ? І дурне, і пусте, ще й з вінком на голові. .

Вона саме закопала свої дві донці в потайничок у льоху, як у селі зчинили крик, що йдуть уже свіжі козаки.

Чого тоті козаки хочуть, чого шукають ?

Її стодоли пусті, комора без дверей, порожня, хата гола, а замки від скринь ржавіють попід ноги. Не хотіла на них у хаті ждати. Облупана, обдерта тота її хата.

Сиділа на приспі й нагадувала все минуле. Сперла голову до стіни, сиве волосся вилискувало до сонця, як чеpecь з блискучого плуга, чорні очі відсували чоло вгору. Воно морщилося, тікало під залізний чеpecь від тих великих, нещасних очей, які шукали на дні душі скарбів її цілого життя.

Далеко під горами ревіли гармати, палали села, а чорний дим розтягався змієм по синьому

небі й шукав щілин в блакиті, щоб десь там обмитися від крови й спузи¹⁾).

За її плечима дрижали вікна за кожним гарматним громом. А, може, там і її сини, може, вже запуталися в білий рантух снігу, і кров біжить з них і малює червоні квіти.

Вона їх родила міцних і здорових, як ковбки; чим була грубша, тим більше робила, по кожній дитині була все краща й веселіша, а молока то мала такого, що могла дітей не плекати, а купати. І чоловіка мала дужого й милого, і маєток.

То, як, бувало, жнуть на ниві цілу ніч, як дзвонять до сну дітям серпами, що позаду них понакривані спали, то чого їй тоді було треба або чого боялася? Хіба, щоб зірка не впала дітям на голову; але вона була жвава така, що й зірку ймила - б на кінчик серпа.

А як нажали копу, то спочивали. Молодий чоловік цілував її, а вона сміхом зганяла з нічлігу птахи. Аж як їх тіні досягали кінця ниви, а місяць заходив, то лягали коло дітей, а рано сонце будило їх разом із дітьми. Вона їх провадила до кринички й сполікувала росу з голів, а найстарший двигав для батька воду в збанятку. Чоловік лишався в полі, а вона йшла з ними додому: одно на руках, а двоє коло запаски. І по дорозі гралася ними, як дівка биндами²⁾). Любувала й голубила їх. Хіба - ж часу жалує? Міцна й здорова, все скоро зробить. Діти росли всі, ні одно не слабувало. Пішли до школи.

¹⁾ Спуза — сажа.

²⁾ Бинда — стрічка.

Ходила за ними по всіх містах, носила на плечах калачі й білі сорочки, ноги ніколи не боліли їй. А як у Львові заперли їх до арешту за бунт, то сіла на колію, а та колія так бігла й летіла до синів, мов-би там в машині, напереді, горіло їй серце. Між тими панями - мамами почула себе перший раз у житті рівною із усіма панами й тішилася, що сини поставили її в однім ряді з ними. А на вакації з'їздилися товариші її синів з усіх усядів, хата наче-б ширшала, двором робилася. Співали, розмовляли, читали книжки, ласкаві до простого народу, і нарід до них прилип, коло них цвів, збирався їх розумом добувати мужицьке право, що пани з давен - давна закопали в палатах. Ішли лавою з корогами над собою, і пани їм проступалися.

А як настала війна, то оба старші зараз зачали збиратися, а й найменший не хотів лишитися. Лагодила їх цілу ніч у дорогу, затикала кулаками рот, щоб їх не побудити. А як начало світати, на зорях, як побачила їх, що сплять супокійно, то й сама заспокоїлася. Сіла біля них в головах, гляділа на них тихенько від зорі до сходу сонця і в той час посивіла.

Вранці чоловік як побачив, то сказав:

— Твоя голова їх вивчила, нехай - же тепер і сивіє.

Відтак супроводжала їх до міста. Що крок ступила, то все надіялася, що котрийсь із старших обернеться до неї й скаже:

— Мамо, лишаємо тобі найменшого на поміч і потіху.

Але ні один не повернувся, ні один не сказав того слова. Сиві стерні передавали в її душу свій шепіт, шелестіли до вуха:

— Та - ж вони зреклися тебе ; паничі забули мужичку ...

Гірка крапелька просякла з її серця й отруїла її відразу.

В місті зійшлося їх сила, паничі й прості хлопці.

Попід мури мами держали серця в долонях і дули на них, щоб не боліли. Як заходило сонце, то прийшли до неї всі три, прийшли попрощатися.

Відвела їх трохи набік, від людей.

Виймила з рукава ніж і сказала: „Найменший, Дмитро, хай лишиться, а ні, то закопає зараз у себе ніж“. Сказала це й сейчас зрозуміла, що перетяла тим ножем світ на двоє: на одній половині лишилася сама, а на другій — сини тікають геть від неї... І впала.

Пробудилася, аж як земля дудніла під довгими рядами, що співали січову пісню.

Дмитро був біля неї.

— Біжім, синку, за ними, щоби - м їх здогонила, хай мені, дурній мужичці, простять. Я не знала добре, я не винна, що моя голова здуріла, як тота Україна забирає мені діти...

Бігла, кричала: „Іване, Андрію!“ Всі бігли за тими довгими, рівними рядами синів, падали на коліна й голосили.

Марія прочуняла з півсну споминів, заломила руки та й кричала:

— Діти мої, сини мої, де ваші кістки білі? Я піду, позбираю їх і принесу на плечах додому

Чула, що лишилася сама на світі, глянула на небо й зрозуміла, що під тою покришкою сидить сама, і що ніколи вже не вернуться до неї її сини, бо цілий світ здурів, люди й худоба.

Тікало все, що жило. Ще недавно нікому доріг не ставало. Діти несли ще менші діти, мами несли за ними добуток, одні одних стручували в провалля, ночами ревіли корови, блеяли вівці, коні розбивали людей і самих себе.

За цими здурілими людьми горів світ немов на те, щоб їм до пекла дорогу показувати. Всі скакали в ріку, що несла на собі багрянуну й подобала на мстивий меч, який простягся вздовж землі. Дороги дудніли й скрипіли, їх мова була страшна, і той зойк, що родився із скаженої лютости, як жерло себе залізо й камінь. Здавалося, що земля скаржиться на ті свої рани.

А як стрінулися над рікою, то гармати виважували землю з її предвічної постели. Хати підлітали вгору, як горючі пивки, люди, копані в землю, скам'яніли й не могли підвести руки, щоб перехристити діти, червона ріка збивала шум з крові, і він, як вінок, кружляв коло голів трупів, які тихенько сунули за водою.

По битві копали гроби, витягали мерців з води.

Поле за кілька днів зродило багато хрестів. І поміж ті хрести попровадили салдати її найменшого сина за те, що царя називав катом. Казали, що ведуть його на Сибір. Далеко - б

іти, кров буде течи з хлоп'ячих ніг, сліди червоні... А й старий повіз офіцерів попри ті хрестики й пропав до сьогодні.

— Ой, небожата, лишили - ж ви мене саму стерегти з совами ваші пусті хороби.

Як у Марії в голові спомини з жалем, з розпукою ткали плахту, щоб закрити перед її очима ту прірву в житті, то у ворота, на подвір'я заїхали козаки.

Була люта, що ніколи не дозволяли їй лишитися в спокою, і казала до них голосно:

— А, вже йдете, рабівники!

— Нічого, матусю, рабувати не будемо у вас, хочемо нагрітися в хаті, пустіть. Душа замерзла в тілі.

Відповіла:

— То йдіть, грійтеся в студеній хаті.

— А ви?

— А мене можете отут бити нагайками, а на коханку, як видите, я вже стара.

Один із козаків, молоденький ще був, приступив: дуже просив, щоб вона та увійшла враз з ними в хату; сами - ж вони не ввійдуть.

— Ми ваші люди, — казав.

— А тому, що ви наші, то рвете тіло нагайками, а другі забирають та вішають людей; мерці гойдаються лісами, аж дикий звір тікає...

Молоденький козак так довго та гарно просив, що врешті увійшла з ними в хату.

Станула біля порога, а вони позасідали коло столу.

— Продайте нам що - небудь їсти; голодні ми, матусю!

— Що-ж вам дам їсти? Там на полиці є хліб; а грошей ваших мені не треба, бо одні даєте, а другі заходите й назад відбираєте, та ще й б'єте. Цар ваш такий великий та багатий, та посилає вас без хліба воювати? Станьте на лавку та досягніть з полиці бохоня.

З хлібом стягнув з полиці й образ Шевченка, який був повернений лицем до стіни.

— Хліб бери, а образ віддай мені, то моїх синів. Такі, як ви, здіймили його з-під образів, кинули до землі й заставляли мене толочити по нім. Я його сховала в пазуху, а вони кроїли тіло пугами, що й не пам'ятаю, коли пішли з хати.

Вихопила Шевченка з рук, поклала в пазуху.

— Можете мене отут і зарізати, а не дам.

Той молоденький козак, що так її гарно просив увійти в хату, приступив до неї, поцілував у руку й сказав:

— Матусенько, я-ж за свято Шевченка сидів довго в тюрмі.

— А хто-ж ви є? Що за одні? Відкіля приходите? Тепер сніг прикрив дорогу, але коли-б не він, то ви-б виділи, що всіма дорогами, по всему селі розкинені наші книги з читалень. Те, що бідний нарід встарав собі на науку для дітей, все те пішло під кінські копита.

— Дайте, дайте нам портрета.

Поволі витягнула й подала йому, бо й сама стала цікава, що вони з ним будуть діяти.

А вони поставили два хліби, один верх другого, сперли коло них малюнок, виймали вишивані та гаптовані хустки та довкола прикрашували.

Та тут - же, в тій хвилі, зірвався один з них, сивий уже, скинув з себе одіж козацьку; був без сорочки.

— Оце вам, матусю, наш рабунок, що всі ми без сорочок ходимо, хоч могли - б багато, багато придбати. А оці хустини, що ми ними Шевченка вбрали, це - ж козацькі китайки, матусю. Наділили нас їми жінки наші, наші мами, сестри наші, щоб було чим голову вкрити в полі, щоб ворон очей не клював.

Марія глянула на них, непевно підступила й сказала:

— Ви, відай, тоті, що мої сини вас любили ... Українці...

— Ми самі, один одного ріжем.

Підлізла Марія на грядки, виймила із скрині сорочку й подала роздягненому.

— Вбирай, це з мого сина; бог знає, чи верне, чи буде її носити.

Несміливо взяв козак сорочку й надягнув.

— Не тратьмо часу, козаки, пошануймо батька, а хліб будемо їсти по дорозі. Ви - ж знаєте, як ще нам далеко їхати, — сказав козацький старшина.

Почали співати.

Забреніли вікна, пісня поміж блиск сонця на склі вийшла надвір, побігла в село.

Жінки почули й ставали коло воріт, відтак коло вікон, а врешті несміливо входили до сіней і до хати.

— Маріє, що це в тебе? П'яні чи загулюють дівки співанками?

— Ні, це інші, другі...

— Які другі?

— Такі другі, що це наші ; мовчи та слухай!

Марія отворила широко очі на козаків, подалася вперед, неначе - б хотіла підбігти й не пустити їх спів із хати.

Пісня випростовувала її душу.

Показувала десь на небі ціле її життя. Всі зорі, які від дитини бачила, всю росу, яка падала на її голову, і всі подуви вітру, які коли-небудь гладили її по лиці.

Виймала оця пісня з її душі, як з чорної скрині, все чарівне й ясне й розвертала перед нею, і надивитися вона не могла сама на себе в дивнім світанні.

Десь там на горах сидить орел, пісня розвіває його крила, і подув цих крил гоїть її серце, стирає чорну кров з нього.

Чує, як сини держаться маленькими руками за її рукави, як ростуть з кожним звуком. Чує кожне їх слово, коли-небудь сказане, і кожну розмову за Україну. Всі невиразні й таємні назви випрядуються з волосся зір і, як пребагате намисто, обіймають її шию.

Блискотять ріки по всій нашій землі й падають з громом у море, а нарід зривається на ноги. Напереді її сини, і вона з ними йде на тую Україну, бо вона, тая Україна, плаче й голосить за своїми дітьми, хоче, щоб були всі вкупі.

Те голосіння вплакується в небо ; його покров морщиться й роздирається, а пісня стає в бога коло порога й заносить скаргу...

Як перестали співати, то Марія стала не порушно, як на образі намальована.

З купи жінок, яких багато зійшлося, одна, вже стара, приступила до столу.

— То ви наші? Богу дякувати, що ви вже раз прийшли, — говорила. — Ой, ніхто, небожата, нас не любить. Скільки переходило війська, всі нас не люблять. А скільки вони напсували народу! Аби де було: чи в місті, чи на дорозі, чи вже в своїм таки селі, все чужі й чужі, і ніхто нам не дає віри.

— Ій, чого-ж ви хочете від них? Це-ж не наше військо. Вони такі, як у книжках писано здавна або мальовано на образах, як вони ще наші були. А тепер вони царські. Де вони годні нам допомогти? От, так потихоньку, щоб ніхто не чув, то забалакають.

— Ти — молода, читати вмієш, то знаєш ліпше. Я гадала, що то наші.

— Це навіть не кажіть, бо за це може нам бути велика кара.

Старенька жінка скоро залізла в гурт жінок, що гляділи самою тугою й дихали розпукою.

За те молода Катерина станула край самого стола.

— Оця Марія, що ми в неї, дивіться, як задеревіла від вашого співу. Вона банує за синами, що два пішли до наших охитників, а найменшого взяли москалі на Сибір. Десь-то він серед таких, як ви, напастував вашого царя, що дуже мучить наш нарід. А вони лиш хай його, та й пропав. Учені були всі, маєток за ними пішов великий. В селі ні одна мама так не банує за синами.

— Небого, Маріє, небого, — шептали жінки.

— То таки саме перед війною було, як ми сипали могилу оцему Шевченкові, що перед

вами на столі. Сипали другі села на пам'ятку та й ми. Клопіт такий був, бо старі не пускали вдень сипати, робота в полі, а ми умовилися й сипали ночами: одні кіньми, другі тачками, інші лиш рискалями. Таку могилу висипали, як дзвіниця. І Марія з трьома синами помагала.

— Та що з того, що сипали? Лише біди селові наробили. Москалі прийшли та могилу розкидали, роздоптали, грошей шукали чи чого, та й за ту могилу і мій Михайло пропав.

— А хоч-би й навіки пропав ваш Михайло, то люди ніколи його не забудуть.

— Ви, — каже, — цілу Україну перерили, як свині, та ще й до нас прийшли рити?

— Добре тобі, Катерино, говорити, а він лишив жінку та діти.

— Тай мій мене лишив з дітьми.

— З вас відай котрийсь мусить бути письменний. Та напишіть, щоб світ знав, як нас царі з ярма випрягають. Ми їм ту могилу не зараз забудемо. Як ми її досипали, то світало, роса нас припала, і ми посідали довкола, бо ноги боліли. А старший син Маріїн виліз на сам вершечок та й так ладно говорив до нас, що з цеї нашої могили будемо дивитися на могилу на Україні, щоб ми були всі одної мисли. Дивився так дивно, наче-б поправді на зорях бачив Україну. По тім ми повставали й співали такі пісні, як і ви тепер.

Тут наблизилася Катерина козакові майже до вуха й шептала:

— Ваші пісні такі самі, як у Маріїних синів. Тому не будіть її, хай їй здається, що це її сини співають...

СИНИ

Старий Максим волочив яру пшеницю кінями, добрими, молодими. Борони літали по землі, як пера. Максим кинув капелюх на ріллю, сорочка розіпнялася й впала аж на плечі. Хмара куряви з - під борін засипала йому сиву чуприну на голові й на грудях. Він галасував, лютував, а люди з сусідніх нив говорили до себе:

— Старий пес, все лютий, але молоді коні ще міцно тримає; багатир, з - замолоду добре годований, та втратив обох синів, відтоді все кричить: і на полі, і в селі.

Максим тер коней.

— Старі кості, як стара верба, на вогонь добрі, а з кіньми бігати ні до чого. Як ноги погинаються коло коней, а в танці подаються, то такі ноги хай не кажу, що варті. Лізь, діду, на піч, пора вже прийшла.

То він потряс сивою головою попід чорні кінські гриви та кричав далше:

— Та на піч, брате, я ще можу вилізти, але піч студена, облуплена. Образи на стінах почорніли, а святі дивляться на пусту хату, як голодні пси. Стара ціле життя обтикала їх барвінком та васильком, та голубів перед ними

золотила, щоб ласкаві були, щоб хата ясна була, щоб діти росли. Та хоч їх багато, а всі вони до нічого, святці. Синів нема, стару за-порпав у землю, а ви, боги, мусите вибачити за барвінок, було ліпше дбати... Ану, звіздохолій, поки нам бог назначив, берімся, брате, до цієї землі.

І ходили вони з одного кінця ниви на другий, закутані курявою, а борони кусали землю, гаркотіли, роздрапували її, щоб зернові вчинити м'яке ложе.

— Ти, босаку, ти не є жоден кінь, ти пес, ти всі плечі мені обгриз, знак на знакові, ску-сав а скусав. Не сіпай хоч ти мене, бо так мене життя насіпало, що ледве на ногах стою. Я тобі досвіта сиплю овес, ще сам нічого не ївши, я тебе вичісую, я тебе старими сльозами поливаю, а ти кусаєш. Звіздохолій у мене чоловік, він чорними очима за мною водить, він мене жаліє, він своєю гривною обтирає дідові сльози, а ти, поганий, серця не маєш. Ще недавно ти цілий жмут могого волосся вирвав і пустив під ноги в гній. Так не можна робити, бо хоч ти дуже красний кінь, але за це по-ганий. Нікому тебе не можу продати, але колиб-б прийшов до мене святий Юрій, то, бігме, подарував-би я тебе, щоб ти з ним ішов змії розбивати; робити землю ти не здат-ний, бо в тебе спокою нема.

То він слинив пальці, вимивав рану на плечах та присипав порохом.

— Гей, коні ідім, ідім...

А борони притихали, земля подавалась, роз-сипувалася. Максимові ноги чули під собою

м'якість, ту м'якість, яка дуже рідко гостить у душі мужика; земля дає йому ту м'якість, і за це він її так любить. І як він викидав жменею зерно, то приповідав: „Колисочку я вам постелив м'якеньку, ростіть до неба“.

Максим успокоювався, не кричав уже та нагло задержав коней.

— Та якого чорта болиш ти, стара корсо¹⁾, хрупаєш у кожнім замку, кривуле?

То він оглянувся позад себе, та побачив попри борони довгу нитку червоної крові і сів.

— Скло залізло, матері твоїй, тепер волочи, а ниви недоробленої не лишиш, хіба розскочишся в кусні. А ти, небого ниво, малий спасибі будеш мати з цієї старої крові, бо стара кров, як старий гній, нічого не родить; мені втрата, а тобі ніякої користи.

Криваючи, він випряг коней, повів до воза та наклав перед них сіна.

— Ти, сонце, не захмурюйся на старого, що заскоро робить полудне; старий не має чим ходити...

Він витяг із торби хліб, солонину та пляшку й вимивав рану горілкою; потім відірвав кавалок рукава, завив ногу й зав'язав мотузком від мішка.

— Тепер або боли, або переставай, або як хочеш, а волочити таки будеш.

Напився горілки, взяв хліб, кусав його та наново, сердитий, вигукував:

— Це хліб, ним лиш коня паршивого чесати, бо на добрім коні шкіру зідре. Приходять

¹⁾ Корса — передня зігнена частина полоза в санях.

до мене роєм ці підтьопані: „Діду, — кажуть, — ми вам пекти будемо, прати будемо, запишіть нам поле“. Ці подерті суки гадають, що я для них поле тримав? Як умру, то хай на моїм полі чічки ростуть, та хай своїми маленькими головами кажуть оченаш за діда.

Із злости шпурнув хлібом далеко на ріллю.

— Зуби здрігаються від цього макуха; пиймо, Максимку, горілку: вона гладко йде...

— Чув, мовчи, не гавкай над моєю головою; кому взявся співати? Оцьому обдертому та обгризеному дідові? Лети собі геть до неба, скажи своєму богові, що хай не посилає мені дурну птаху із співом, бо як він такий сильний, хай мені пішле моїх синів. Бо з-за його волі я лишився сам на всій землі. Хай твій бог співанками мене не гулить¹⁾, забирайся!

І він кинув грудкою землі в жайворонка, та жайворонок ще краще почав співати над його головою й не хотів летіти до бога.

— Ти, пташку, ти нічого, а нічого не розумієш. Як мій малий Іван вганяв за тобою, щоб тебе зловити, як шукав твого гнізда по межах та грав на сопілці, то ти тоді, пташко, розумно робила, що співала: так треба було робити. Твій спів й Іванова сопілка йшли низом, а поверх вас сонце, і всі ви сипали божий глас: і надо мною, і над блискучими плугами, і над усім миром веселим. А крізь сонце бог, як крізь золоте сито, обсипав нас ясністю: і вся земля, і всі люди відблискували золотом... Так-то

¹⁾ Гулити — манити, приваблювати.

сонце розчинило весну на землі, як у великім кориті...

— А з того корита ми брали калачі, калачі стояли перед музиками, а молоді в квітках любилися й ішли до шлюбу, і котилася весна, як море, як потопа; та тоді, пташко, твій спів спливав у моє серце, як різка вода в новий збанок...

— Іди-ж собі, пташко, в ті краї, де ще калачів не забрали, а дітей не порізали.

Обома руками взяв він свою сиву голову та й схилився до землі.

— Встид тобі, сивий волосе, встидайся, що приповідаєш та приспівуєш, як плаксива баба, бо нічо вже тобі на цім світі не допоможе...

— Ех, сини мої, сини мої, де ваші голови покладені?! Не землю всю, але душу я продав-би, щоб кривавими ногами зайти до вашого гробу. Господи, брешуть золоті книги по церквах, що ти мав сина, брешуть, що ти мав! Ти свого воскресив, кажуть. А я тобі не кажу: „Воскреси їх!“ — я тобі кажу: „Покажи гроби, хай я ляжу коло них!“ Ти бачиш цілий світ, але над моїми гробами ти отемнів...

— Хай тобі оця синя баня так потріскає, як моє серце...

— Та прийдіть котра до старого; ніби ви їх не обіймали, моїх синів, та не лягали в білу постіль? Та вони були, як дуби, кучеряві... Та принеси на руках байстрятко, не встидайся, приходи. Дід тобі всі коверці під ноги підкине, а байстрюкові порубає все полотно найтонше на пелінки. Бо ти ходиш без вінка та плачеш від наруги.

І дід здіймив обі руки вгору й кликав ними до цілого світу:

— Ходи, невісточко, ходи до тата, нам попа не треба!

Голосно заридав, приляг до землі, і нею, як хустиною, обтирав сльози й почорнів. Та ще благав далше:

— Або приходи хоч ти, коханко, без дитини, та на твоїй шиї я побачу його руки, а на твоїх губах зачервоніють його губи, а з твоїх очей, як з глибокої криниці, я виловлю його очі й схочу їх у моє серце, як у коробку. Я, як пес, занюхаю його чуприну на твоїй долоні... коханко, приходи й рятуй старого.

— Ти ще є на світі, а їх нема жодного; то найдіть дорогу до мене та принесіть вістку. Насипте студеної роси на мій сивий волос, бо він мене пече кожний, як розжарений дріт. Моя голова горить від цього вогню.

І рвав з голови волосся та кидав на землю.

— Сиве волосся, пали землю, я не можу вже тебе двигати.

Дорешти безсилений приляг до землі, і лежав довго мовчки, а потім лагідно розказував:

— Останній раз прийшов Андрій; він був у мене вчений. „Тату,— каже,— тепер ідемо воювати за Україну“. „За яку Україну?“ А він підняв шаблею груду землі та й каже: „Оце Україна, отут,— і справив шаблею в груди,— отут її кров; землю нашу ідемо від ворога відбирати. Дайте мені,— каже,— білу сорочку, дайте чистої води, щоб я обмився, та й будьте здорові“. Як та його шабля блиснула та й мене засліпила! „Сину,— кажу,— та є ще в мене

менший від тебе, Іван, бери і його на це діло ; він дужий, хай вас обох закопаю в цю нашу землю, щоб ворог з цього коріння її не вирвав у свій бік“. „Добре,—каже,—тату, підемо оба“. Та як це стара вчула, то я зараз побачив, що смерть обвилася коло неї білим рантухом. Я подався до порога, бо чув, що її очі випали й покотилися, як мертве каміння, по землі. Так мені здавалося, але світло на її чолі вже погасло...

— А рано вони оба виходили, а стара сперлася на ворота та не говорила, але так зда- лека дивилася, як з неба. А я з ними про- щався на залізниці, то казав: „Андрію, Іване, назад не йдіть, про мене пам’ятайте, бо я сам, ваша мама на воротах умерла“...

До самого вечора Максим водив коней по ниві, та не кричав уже, геть замовк. Діти, що вівці гнали, люди, що плугами попри нього дзвонили з переляку, не поздоровляли його. Замазаний грязюкою, обдертий, кривий, він неначе западався в землю.

.....
Пізнім вечером, як Максим пообходив ко- рови та коні та подоїв вівці, увійшов до хати.

— Ти,небого, геть затихла, замертвіла, як-би в тебе хто ніж упхав, не годна ти слова сказа- ти... Та я в тобі ще розгребу трохи вогню...

Він зварив кулешу, убрав білу сорочку, повечеряв і затих.

Потім приляк до землі й молився:

— А ти, мати божа, будь моєю газдинею; ти із своїм сином посередині, а коло тебе Андрій та Іван по боках... Ти дала сина одного, а я двох!

ДИТЯЧА ПРИГОДА

— Васильку, бери Настю та вежи до вуйка¹⁾, отуди стежкою попід ліс, ти знаєш, але тримай за руку легко, не сіпай: вона маленька, та й не неси, бо ти ще не годен.

Сіла, дуже боліло й лягла.

— Ніби я знаю, куди вночі її провадити? Ви вмирайте, а ми будемо коло вас, аж рано підемо.

— Видиш, Насте, куля²⁾ бринькнула та й убила маму, а ти винна; чого ти ревіла, як той жовнір хотів маму обійняти? Це тобі що вадило. утікали ми, а куля свиснула... А тепер уже не будеш мати маму, підеш служити...

— Вже не говорять, вже таки вмерли. Я-б тебе міг добре набити тепер, але ти вже сирота. Але що така дівка варта? Як умерла коло нас Іваниха, то її дівки все голосили: „Мамко, мамко, де вас шукати, відки вас ви-зирати?“ А ти не вмієш, а я хлопець, і мені не пасує³⁾ голосити...

— Видиш, як восько⁴⁾ пускає світло з там-того боку, як воду з сита, бликне та й зараз

¹⁾ Вуйко — дядько,

²⁾ Куля — пуля.

³⁾ Не пасує — не годиться.

⁴⁾ Восько — військо.

видить, де жовнір, та бахне кулею в нього, а він зараз лягає так, як мама. Лягай борзо¹⁾ коло мами, бо зараз кулі будуть летіти. А чуй, як бринькають...

— А диви, як за Ністром²⁾ жовніри кулями такими вогневими підкидають, шпурить³⁾, але високо - високо, а куля горить - горить, а потім гасне. Граються ними, о, яких багато...

— Дивись, гармата: гу, гу, гу; але вона в людей не стріляє; лиш у церкви або в хати, або в школу.

— Ти гармати щобиш ніколи не боялася. Куля в неї така, як я, завелика, а колеса, як млинські. Але ти нічого не знаєш, ти ще лиш ходити ледве знаєш, то я вмію брикати як кінь...

— Ховайся за маму, о, знов пускає світло, але біле - біле, як рантух, зараз на нас наверне, дивись, які ми білі, а вже кулі знов свистугь. Овва, як мене куля трафить, то я ляжу коло мами та й умру, а ти сама не trafiш до вуйка. Ліпше хай тебе куля вб'є, бо я трафлю сам і дам знати, та вас обоє вуйко поховає...

— Вже плачеш, ніби - то від кулі болить? Лиш дзенькне та вивертить діру в грудях, а душа тією діркою утече, та й по вас. То не так як дома, що слабуєш, що горілкою натирають...

— „Їсти хочу“, богу дякувати! Я що тобі дам їсти, як нема мами. „Хай мама дають?“ Кажи мамі, ану, кажи! А що, говорять мама? Бери, бери за руку, а рука впаде, а що, не

¹⁾ Борзо — скоро.

²⁾ Ністер — Дністер.

³⁾ Шпурити — кинути.

казав? Дурна дівка, душа з мами пішла, а то вона, душа, і говорить, і дає хліба, і б'є...

— Насте, бігме, буду бити. Що я тобі дам їсти? Ти дивися на війну, яка вона гарна, а рано аж підемо до вуйка та будемо їсти борщ... Або чекай, відай мама мають хліб у пазусі. Цить, є хліб у мами в пазусі, на, їдж; це то пажерлива дівка!

— Знов пускає рантух, який - же біленький, як сніг. Іде на нас, о! Насте, а тобі що? Го-го, цілий рот кєрвавий і руки? Куля тебе застрілила? Ой, сарака¹⁾, Настунька, лягай уже коло мами... що меш робити...

— Е, то не куля тебе вбила, то хліб замочився в крові, в маминій пазусі. А то погана дівка, все їсть, як свиня, о, замазала лице й руки кров'ю... Як я тебе рано буду провадити в село, таку закривавлену? Але чекай, я буду йти попри потік з тобою, та обмию тебе в такій студеній воді, що меш ревіти²⁾ не своїми голосами, а я ще й наб'ю.

— Вже наїлася, то лягай коло мами, а я коло тебе, ти всередині, вовк тебе не з'їсть, спи, а я буду ще дивитися на війну, та й грійся коло мене...

— А, може, куля вже й тата вбила на війні, а, може, ще до ранку й мене вб'є, і Настю, та й би не було нікого - нікого...

Заснув. До білого дня біле, світляне покривало дрижало над ними й заєдно втікало за Дністер.

¹⁾ Сарака — бідна.

²⁾ Меш ревіти — будеш ревіти.

ПЕСТУНКА

Сидить мала пестунка Парася й держить у подолку дитину; кругом неї такі самі пестунки й пестуни.

Громадка виглядає так, як-би хто стряс з дерева великих яблук, які на землі повалялися...

Парася каже, щоб гратися в похорон і щоб голосити.

— Та чого в похорон, та чого голосити?

— Я вам скажу, чого! Я чула, що мої тато вночі казали, щоб ця дитина не находилася в хаті, бо вона не наша дитина, а гусаря московського, то кажуть тато до мами: „Або ти її вбий, або закопай, а я її не хочу“. А мама кажуть: „А як я закопаю живу дитину? То ти вперед убий, а потім закопай“. Та тому так досвіта я з цею дитиною чекаю на вас, що ви ще спите, бо тато кричать: „Забирайся мені з цим байстрюком!“

Малий Максим, якого гусари все дуже інтересували, викинув свою дитину з подолка та почав докладно розглядати гусарську дитину.

Він говорить:

— Це така дитина, як кожна, а твій тато якийсь дурний...

— Але, як тато гадає душити цю дитину?

— А то штука таке мале душити? Задушить та й поховають.

— Ото твоя мама буде голосити, ай, ай!

— Голосім, але самі дівчата! Хлопці мовчять, бо вам не випадає голосити

Дівчата голосять по-звичая жінок, вигін заливається похоронним співом.

А баба Дмитриха кричить з-за воріт:

— Що ви подуріли, дівки, з своїм голосінням, гріх голосити, як нема вмерлого!

— Бабо, ця гусарова дитина має вмерти, її мають задушити, тому нам не гріх голосити.

Баба христиться, діти дальше голосять...

ВОЄННІ ШКОДИ

Сивий комісар в'їздив у село форшпаном¹⁾ і дивувався, що воно ще стоїть чисте й біле.

— Цим мужикам, — думав він, — і чорт нічого не вдіє, а не то війна; жеруть, як свині, та заливаються румункою²⁾. Цікаво, чи підуть і скільки дадуть заробити. Я їх умію поскоботати...

Максим Онищук побачив від своєї хати пана та зараз забіг за вугол, щоби скритися.

— Відки Польща тільки тих підпанків набрала! Возимо та й возимо, та й перевозити не годні. Ліпше сховаюся, а жінка най каже, що я в млині. Вже мені боком лізе оту саранчу возити.

Старий Куфлюк вийшов аж за ворота, бо не мав коней і не боявся.

— Але годований, як пацюк³⁾, усі багачі повтікають у хашу, аби не йти на форшпан.

Стара Варвара сказала „славайсу“ й шептала:

¹⁾ Форшпан — обов'язкова селянська служба конем і підводою.

²⁾ Румунка — румунська горілка.

³⁾ Пацюк — свиня.

— Це якесь старе дупло, не буде ландувати¹⁾ ночами з поліцаєм та хапати молодиці за підтичку...

Отець парох, як лошак, побіг до хати, щоб омісарк його не запримітив.

— Моя пані, лихо вже знов наднесло якогось урядника в село, припрядте в покою та готуйте ліпший обід.

— Вже ті ляшки мають добрий апетит...

Учитель низько поклонився комісарові й сказав: „Падам до нуг“, бо не боявся, щоб пан комісар загостив до нього.

Коло громадської канцелярії війт з байратом²⁾ очікували комісара. Війт каже:

— Люди добрі, я цьому не вітримаю³⁾, стара від хати відгонить, а діти голюкають, як на пса. Нема спокою ні вдень, ні вночі. Давай їм їсти, давай горілки; ходи з ними по селі за бунтівниками; шукай гверів⁴⁾, шукай листів з Відня, розкопуй землю та шукай зради на Польщу. Взіми двері не запираються, так що стара замерзає на печі. Пошукайте собі другого війта, бо я довше не годен цей тягар двигати. От, видите, вже їде; бодай його шлях трафив!

— Війте, а де люди? Я-ж розказував вам, щоб усі зійшлися коло канцелярії.

— Я через десятників розказав людям приходити, може, ще посходяться.

— Мужик усе дурний: як платити, то він хапає книжку з-під сволока, ховає в пазуху

¹⁾ Ландувати — вганяти.

²⁾ Байрат — сільський виборний, радний.

³⁾ Вітримаю — витримаю

⁴⁾ Гвер — рушниця.

та днями вичікує, щоби податок заплатити; а як гроші брати, то мужик на печі. Йй, чорт вас бери, менше буду роботи мати, а пенсія¹⁾ одна.

— Прошу пана, вже ми набрались, аж занести не можемо...

— Не перечу вам, газдо²⁾, що за Австрії так було, але в нас буде инакше.

— Дай, боже...

— Війте, ідіть ви перші списувати военні шкоди; хто не прийде, сам собі буде винен.

— Називаєтеся?

— Михайло Вахнюк.

— Кілько моргів?

— Які там морги, діти розібрали...

— Але кілько ви обробляєте?

— Може, десять, може, більше, може, менше.

— Пишім дванадцять.

— Кілько нема.

— То пишім одинадцять.

— Та най буде...

— Які шкоди военні?

— Та які шкоди, ніби мені хто шкоду верне? Пусто говорити й писати...

— Ви того не розумієте, начальнику, москалів ми під Варшавою збили на винне яблуко, з Відня й Пешту заберемо все золото, і золотом усі шкоди военні поплатимо.

— Бог-би з вас говорив...

— Тепер ми ваші, а ви наші.

— О, то ще хто знає, як буде.

1) Пенсія — платня.

2) Газда — хазяїн.

— Польща буде, а ви як маєте розум, то наберіть золота від мад'ярів, від німців та від москалів, та й жийте в добрі під Польщею, а своїх бунтівників гоніть з села. Ну, начальнику, яка шкода?

— Та пара коней, та віз ще напочатку війни австріяки взяли, коні з возом, тисячу корон. Москалі взяли корову й телицю; за обоє рахую вісімсот корон.

— Що ще?

— Ще мад'яри заробували два пацюки, що варті триста корон.

— І ще що?

— Де я все годе нагадати, та й нащо згадувати лихе; добре, що минуло.

— Ні, все списуйте, ми все заплатимо.

— Та брали подушки, та верені, та ціле сало вхопили, та сани, та дрова з-під хати; де я все то годе збагнути?

— Отже видите, ваша шкода разом, пане Вахнюку, виносить дві тисячі шістьсот золотих корон, а перемініть на марки, то маєте чим жити до кінця віку.

— Ей, пане, бог ті корони буде рахувати, а марок мені не треба.

— То подаруйте мені цю шкоду, я вам зараз дам тисячу корон.

— Що буду дарувати більшим панам від мене.

Байрати так само нерадо списували шкоди, а люди, які вже посходилися, перераховували війтові золоті корони на марки, і не одному ставало жаль, що не мав ніякої шкоди. Так як жид Кальман цілу годину диктував

свої втрати, не поминаючи найменшої кришки, то мужики загомоніли.

— О, паршивий, нарахував аж три тисячі золотих корон, а кривий Дмитро весь маєток йому в себе переховав, і, дивіт, кілька грошей набере.

— Я в Карпатах їв два місяці сиру бараболю¹⁾, стратив коні й віз, ледве добився додому, і півроку відлежав, та аби я нічого не мав...

Поки говорили, а врешті розбіглися по селі кликати свояків і сусідів, щоб не втратили золотих корон. За годину ціле село стояло на вигоні. Комісар так до них сказав:

— Бачу, люди, що ваше село розумне, і всі шкоди вам опишу, але піду їсти, бо я голоден.

І разом із війтом та радними пішли до Кальмана, там довго перекушували, і повиходили червоні, як раки. Радний Корч уже знав, що комісарові треба румунки, масла, курей та яєць. За те, що людей о цих потребах комісара повідомить, радний Корч мав дістати відшкодування воєнне найдальше за місяць. І поки пан писав у канцелярії, то жінки до комори комісара наносили всілякого добра, а чоловіки в рукавах таскали румунку. Поліцей і Корч незабавки також почервоніли, так само їх кривні. Цілий вигін зворушився, звеселився, і любо гуторив аж до опівночі, поки комісар писав шкоду. Радний Корч був того переконання, що курей і яєць забагато для комісара, а особливо забагато румунки.

¹⁾ Бараболя — картопля.

В опівночі мужики, як бджоли матку, обступили пана та відправляли до Кальмана на вечеру. На зорях висадили комісара на форшпан, обложили курми, яйцями й румункою, і так, бажаючи йому та Миколаєві щасливої дороги, вернули веселі додому.

У Кальмана лишився лишень Свіц. До сходу сонця гукав п'яний:

— Най тих москалів шлях трафить, що мене не обрабували!

А Миколай добрими кіньми, як переїздив через хашу, то на нього й комісара напали парубки, забрали всі дари, а їх попарили. Коням дали по доброму батогові, і аж під містом пан і Миколай отямилися та обтирали кров з лиця: Миколай рукавом, а комісар хустинкою.

— А то хами здеморалізовані, а то бидло, вони гадають дістати відшкодування? Чорта в зуби!

І так було.

MORITURI

Ще до сходу сонця сходилися вони до голяра Тимка що - неділі й свята, щоб голитися й підстригати чупер. Приносили з дому то хліб, то солонину, то інший харч, а грошей ніколи. Їх було вже небагато в селі, що держалися Тимка, бо одні повмирали, а другі пропали на війні. Але від тридцяти літ вони привикли мати оцей схід і не покидали його.

* * *

— Кобисте не курили такі тютюни, що я гину від них, та не рзали, як коні, бо я глухну.

— Сиди, Насте, тихо, а глуха то ти давно.

— Як не глухнути в такому млині, стидайтеся, старі пайташі!

— Та чого ви слухаєте музику з беззубого гребеня? — каже Тимко.

— О, якого газду маю, видите ступеня! І він ще такий храпливий та слинавий...

— Ти питлюєш язиком, як у млині...

— Тьфу на тебе, старий.

— Вона - б ще хотіла, так, як давно, аби її попліскувати по м'якім, але, небого, вибачай, м'якого вже давно нема.

— І це ти таке в неділю говориш, окаянику, таже сьогодні-завтра до дучі маєш забиратися¹⁾...

— Най і до дучі, а таки старих бабів не буду плескати.

Регіт, сміх, Настин кашель.

* * *

— Тимку, бери, мой²⁾, кліщі та тягни зуб, та я цеї ночі по стінах дрався.

— Котрий зуб?

— Та на, дивися.

Василь розняв рота й показав цілий ряд білих зубів.

— Та який дідько з зубами, з твоїми? Зуби такі, що залізо перекусиш.

— А я не годен витримати.

— Я, небоже, не буду до служби божої тягнути. Терпи, як можеш, до післі служби, бо я тепер кров не буду пускати.

— І-і, кілька ти нам крові вже пустив перед службою з борода та лиця.

— То нехотічи, а це инше.

— Васи, а пробуй горілки.

— Сходили діти ціле село, та й нема.

— Нешті румунешті³⁾.

— А я зараз найду, але аж на кінці села.

— А кілька нас є?

Порахували.

— Літерку як купиш, та й буде.

1) До дучі забиратися — збиратися на той світ.

2) Мой — чоловіче.

3) Нешті румунешті — чи нема румунки (горілки).

Всі шукали грошей, поволі, ніби невдоволені, але раді, що буде забава.

— Розробляйте мило, котрі голитесь, а котрі стрижетеся, то сідайте, бо сонце сходить.

— Тимку, небоже, ти тримай уже трафіку з папірками¹⁾, бо як котрий віде²⁾ з твоїх рук, то мусить цілу книжечку виліпити, аби кров з нього не зійшла.

— Та в тебе, Николо, така тверда борода, що я борше б дику свиню виголив та пустив до церкви, ніж тебе.

— Тобі все недогода, а на Юрка нарікаєш, що має м'який волос.

— Бо також пустий волос, такий як у дівки межи пахами... Мені вже рука дрижить, я не знаю, як я вас доголю до кінця, а як ще котрий з вас вивернете ратиці³⁾, то таки не знаю, як його на лаву покласти.

Сонце вже добре зійшло, як Тимкові гості сиділи обліплені паперцями та чекали на горілку. Микита врешті прийшов із пляшкою, і заки ще обголився, то на столі була горілка й накроений хліб з часником.

* * *

— Пиймо, брьи⁴⁾, бо гони⁵⁾ наші короткі! Що будемо собі жалувати?

¹⁾ Трафіка з папірками — державний продаж тютюну, де продається й папіросний папір, папірки.

²⁾ Віде — вийде.

³⁾ Вивернути ратиці — вмерти.

⁴⁾ Брьи — братці.

⁵⁾ Гони — вузький, а довгий кусок землі. Порівняння життя з вузьким куском землі.

— Та нам, коби цеї нехтолиці хто доносив, то щемисмо дубали¹⁾ поволі. Війта²⁾ вже не кладемо, ради не вибираємо, послів не посилаємо.

— Все перейшло на читальню, там тепер ред³⁾.

— От, ред, дівки перебираються на парубків, парубки на дівок, обіймаються без встиду та сорому, весілля справляють та беруть гроші за білета.

— Така тепер у них настала забава, але вони мають розум, не бійся, молоді, світом бували. Польщі ані-ані не хочать, а панцкі ґрунти хочать розділити.

— Бігме, добре, ніц⁴⁾ не кажіть, тепер з цев Польщев ніхто негоден витримати: і маєткове, і доходове, і ґрунтове, і від псів, і від гноївки... але де що на світі є!

— Та коби могли вибороти! От дай, боже, здоровле, Наєте, та й не кричи на нас, бо, небого, вжем на розході.

— Та що я вам кажу, дай, боже, і вам здоров'я, лиш не зогрійте голови, як котрих зелених свят: люди йдуть до церкви, село обмаєне, а ви лежите, як дубе під любистком...

— Тоді був гелт⁵⁾, де ті часи?..

Довго ще балакали, і Василеві на хорий зуб оставили зо два келішки.

1) Дубати — жити.

2) Війт — сільський старшина.

3) Ред — уряд.

4) Ніц — нічо.

5) Був гелт — були гроші, був гарний час, гарно велося.

— Та йдіть уже додому, та коли вас жінки зберуть до церкви, і коли я вимету оте волосся, кінцкі гриви з білих коней...

І вони виходили з хати із спеченими обличчями, які сонце довгі роки пряжило; воно й тепер зараз увіссалося в них, та й вони його несли до своїх домів.

ДІД ГРИЦЬ

Я поїхав одвідати мого старого приятеля Гриця. Він давно оглух, і тяжко з ним перебалакувати. В руках мав зелену галузку, а коло нього на траві сидів його невеликий внук.

— В добрий час ви приїхали; я переродився на молодого, лиш не знаю, чи на дитину зйду, чи на стару голову стиду наберу. Чую тоту музику, як стара йшла за мене, дуже бистрі голоси позалітали в уха. Дотепер були, як оловом залляті. Мука бути глухому, слова в'януть на язиці, а стара лиш посмішковується з мене та пищить, як сойка, в самі вуха: „А, нема вже як вічів¹⁾ слухати та з престолів самому до них говорити“. Мені з жалю за людським словом нераз хотілося дати себе замурувати. Гірко воно, як живе ще тіло обростає корою та стає стовпом.

— Приходиться сидіти в своїй душі, як у заваленій хаті, де всьорозбите і поцівечене. Десь як з мраки, як з мокрого попелу таскати свій розбитий маєток та від спузи²⁾ обтирати руки.

¹⁾ Віче — народні збори, мітинг.

²⁾ Спуза — сажа.

Рідні діти такі, як чужі, я забув, що вони були малими.

— Давно дуже, як нас у місті, самих господарів, багато зібралося з Черемша, знад Прута і знад Дністра, як привезли хлопців до школи. Вони такі тихонькі на міських ринку, як риба розкидана по дорозі; гинуть ¹⁾ тікати в зелене поле. Мама сидять на возах, плачуть та потихо проклинають наших дорадників, а ми, батьки, радуємося: та доки, кажемо, будемо дурні та панам служити будемо, поки діти не вивчимо, а тоді і панів понагонимо. А геть потім, як діти в школах попідростали, то ми, самі дужі господарі, гомоніли коло них, як бджоли коло цвіту.

— І той жаль, коли я, як замуrowаний цементом, попав у глибоку пивницю, зробив із мене такого, що зачав забувати то, що мене в життю все радувало. Як я кілька день тому почув у собі нову силу, то, господи, відай все сонце, яке я двигав на собі три покоління, воскресло в мені, всі пшениці, щом викосив, ще немолочені. Тепер я багач, ще погоду цілу Україну. Всі морози, що підо мною жили віки, тепер мене кладуть на ноги. Іду ніби до дітей, стара напхала в торбу всілячини: і цього їм і того їм, не жалує мене, сідлає як коня. А я замітіями та бурею йду радий, веселий, бо на переді діти, а на заді біла хата.

— А що вони здорові, ростуть, вчуться.

— Відпочиваю по дорозі, як дуб міцно закорінований у землі, а галуззя під небесами,

¹⁾ Гинуть тікати — аж гинуть, щоб втекти.

в школі. Тепер я віджив і щем дужий, похожу ще по своїй дорозі, бо маю доброї, ласкавої душі в собі повну пазуху.

— Гей, як вони всі покінчили школи, тоті наші діти, та як пристали до нас, як ми збилися до них до купи! Де, моспане, тут вже шандарям дати раду. Сунемо за дітьми тисячами, моцні та розумні. Свої на переді. Встає Франко з таким ясным чолом, як сонце, спокійно вчить нас, бо він все знає. Приповідає нам, що як кожний з нас посидить у криміналі¹⁾ за мужицьку справу, то вже ніколи нічого боятися не буде... А Павлик ледве дише, розповідає завзято тонким голосом — геть ніби без надії — про нашу нужду, а там ззаду, від дверей крикливий Трильовський в биндах, як дівка, та все сварить, а молоді через це все ближче тиснуться до нього. Одно слово: земля по містах дудніла під нами і не один панцкий вугол утік із свого гнізда.

А як Франко приїхав до мене з молодими ночувати, то жінка, хоть як вічів не любила, але не торкотіла на мене в малій хаті, бо виділа, що наші молоді вчені були коло нього такі щасливі й ясні, як-би він кожному поклав золоте колісце на голову. А я приперся до ясеня в саду та й кажу: „Господи, ти звеселив світ свій цими звіздами, а нас, бідних мужиків, звеселив ти Франком. Будеш мати молитву мою за нього що-дня“.

¹⁾ Кримінал — тюрма.

— А в хаті я йому сказав: „Мені неписьменному ваше письмо одно за другим сини читають, старе і нове. Коби вам бог тільки сили дав, абисте відшукали всі наші письма, з землі, з старих монастирів і ті, що замуrowані в панцких палатах. Та нагадуйте і нас, хоть по трохи“. На другий день я віз його до колії¹⁾ та здибав якогось пана кіньми, як зміями, але я з дороги не звернув і капелюха не здоймив. Небоже дідичу, я ще не такого пана везу, як ти.

.....
— Ми росли, діти наші множилися, всі одного духа, та війна багато їх поклала в сиру землю, а всі, що лишилися, яких ми вигодували і що їх Франко навчив, зробили одну коменду українську²⁾, а коменда, каже, має бути Україна. Хто цього часу в нас не видів, тому бог, видно, ласки не вділив.

— Внуки пішли, а я ще і внуку відпровадив, щоби в шпиталях ходила за хорими. Ані одно не вернуло. Стара здуріла, мене лихо-словила, Україну проклинала. „Ходив ти, — каже, — ціле життя по вічах та й діти заказив та й пустив їх стрімголов“. А діти ніби - то нічого не кажуть, обминають, що я кости їх дітей порозкидав по всьому світу.

— Я вже був і злагодився йти за внуками, та поляки ймили на границі, та притащили додому. Довгі роки сидів я поза вуглами хати та не смів до неї ввійти їсти; зробив собі по-

¹⁾ Колія — залізниця.

²⁾ Тут автор говорить про галицьку революцію 1918 р.

стіл між худобою, та там перебував і літо і зиму. Я оглух, осліп, їсти не їв, хіба барабольку і трохи води. Так мене світ минав і мої діти.

— Та найгірші ті наші, що пішли на службу. Бо як приходить польський жандар, та гонить сина на форшпан, то я беру батіг і сідаю, щобим лиш знав, куди їхати.

— А що, старий, де ваша Україна, а кілька моргів поля ти хотів від пана, а яким міністром мав бути твій внук?

— Глухий, — кажу, — не чую нічо. — То вожу або дівки з ними, або вулицями сміття закіскую і роблю службу. Але ті наші, що пішли на чужу службу, ніби від мене відвертаються, ніби не пізнають, ходять сараки, як песики, що їх газда пустив у чисте поле. Але одна молода професорка¹⁾ таки мене пізнала. Не плаче, не заводить. — „Діду Грицю, що буду робити, мій преложоний²⁾ хоче, щобим пристала на його віру“. — Небого, кажу, не йди до них в гості, як вони твоєю вірою гидують, сиди в своїй хаті, та їж чорний хліб.

.....
— А до вас тепер я маю велику просьбу. Чи я такий здоровий буду довго, чи коротко, бо я відродився... Але як умру, то зараз приїдьте до мене, бо боюся, що як вже буде по мені, то мої діти пообдирають стіни, та Шевченка, та Франка, та всіх наших вони по-викидають на під. Вони їм діти помордували, вони на них дивитися не годні, а як я вже

1) Професорка — народня вчителька.

2) Преложоний — начальник.

буду лежати в деревищі, то запитайте при людях моїх дітей, чи вони мої ці образи будуть в хаті так шанувати, як я, чи пообертають лицем до стіни, щоби приподобатися екзекуторам та жандарам. Цей малий внук, він-би ще пошанував моїх приятелів, але де йому ще до сили.

— То як мої діти не схотіли-би пошанувати моїх святих, то купіть шкіряну шкапулу та покладьте їх мені на груди. Кажуть, що шкіра не гние віками.

— Та ще одну просьбу маю. Лишаю букату¹⁾ поля, на кого вже ви тепер скажете, щоби, як будуть згортати кістки наших стрільців у купи, то щоби і за мене хто там згорнув кілька лопат. Але високо, бо на тих костях зацвіте наша земля. А до похорону я маю все злагожене, ані одного цвяха дітям не треба постарати.

На другий день ранісінько прийшов післанець, що дід Гриць, як я від'їхав, казав собі малому внуці заграти на сопілку, напився молока, жартував їдко зі своєю бабою, убрався в білу сорочку, засвітив свічку в руках, ляг на постіль і зараз сконав.

¹⁾ Буката — кусок.

ДОДАТКИ

ІЗ ОПОВІДАНЬ ЛЮДВІКА ТОМА*)

ТВЕРДІ ГОЛОВИ

На подвір'ю окружного суду висить чорна дошка, а на ній приліплений аркуш паперу. Що там написано — не знати, бо яких п'ятнадцять парубків стоїть перед таблицею і конче наважилися відчитати круту писанину. Вітус Ленцбавер з Гугльфінг слябізує¹⁾ письмо і бучком²⁾ показує кожне слово. Читає голосно і виразно на втіху нам і своїм товаришам.

— „Засідання“ — жди - бо трохи — „судців присяжних“ — мой - ня, та кишки з мене віпустиш — „дня 8 січня. Вітус Крайцпуантнер“ — ага — „і, і“ — коли - бо не мож прочитати — „то... то... товариші“ — вже добре — „за побиття“. — Ади, куди воно йде! То ніби я, а товариші то ви. Відай, брьи³⁾, буде сьогодні фист⁴⁾! Паскудна буде днина!

*) Agricola, Bauerngeschichten, erzählt von Dr. Ludwig Thoma.

¹⁾ Слябізувати — розбирати буква за буквою.

²⁾ Бучок — палиця.

³⁾ Брьи — братчики.

⁴⁾ Фист (Fest) — здорово; вживається в галицькому народньому жаргоні.

— Май моц зле¹⁾ — відказує старший парубок Гансґрігель — оті Краґльфінгівські, вони нас потопля²⁾ своїм свідоством, таке на нас вікажуть! Злодійське свідоство воно буде!

— А до того ми перші маєм си скузувати³⁾ — каже камрат⁴⁾ Андерль — оце буде куца година! А адіюнта дес фист напалили!⁵⁾

— „Ще вони бога за ноги не ймили — мовить поважно найстарший син Горішного, — ще мемо видіти, як то буде! Ми боронили власної особистости, в обороні стояли... е, мої дьидя⁶⁾ знають си⁷⁾ на речи не від сьогодні. Вони кажуть, що доки - с не признав си, то не має бути признано, а свідків відкинуть та й за криву прицегу до криміналу⁸⁾!

Правничі виводи Петреля роблять велике вражіння.

Всі ідуть відважно до середини в товаристві вірних прихильників. За ними сунеться різнобарвна гурма дівчат. Поспускавши голови, вони стають подалік від парубків. Чекають терпеливо і несміливо оглядають незвиклу, судову обстановку.

1) Май моц зле — мабуть дуже зле (моц — мощно).

2) Потопля — потоплять.

3) Си скузувати, скузуватися — оправдуватися перед судом (латинське se excusare).

4) Камрат — з німецьк. товариш, вживається в народньому жаргоні.

5) А адіюнта (ад'юнкт, судовий помічник) дес (десь) фист (дуже) напалили (намовили). — А судового помічника десь дуже намовили на свою сторону.

6) Дьидьо — батько.

7) Знають си — знаються.

8) За криву прицегу (присягу) до криміналу (тюрми).

На лицях малюється хлопська цікавість. Вони-би радше постояли на дворі, аби подальше від врочистости і жандармів. Але таки не відходять, бо, як якийсь казав, жура і втіха має бути одна тим, що кохаються. Годиться бути коло милого, як його страшний суддя буде на протокол брати і як він, ані сине за ніхтем, не збоїться.

Ласкавий читач уже певно догадується, що є на ділі. То судова розправа, котра щотижня відбувається, як конечний наслідок недільних біятик парубоцьких. А я не буду розказувати давнім звичаєм, що казав Вітус, як його питали, або Петрель або Андерль. Не хочу також списувати всяких, усяких слів, що свідчать про давнину і багатство нашої бесіди, а тепер означають: він мене в писок, а я його! Рівно-ж не буду показувати превеликого багатства образowości нашої мови і не буду слідити, відки наші земляки набрали стільки драстичних слів на означення поодиноких частей тіла і їх ушкодження.

Про все те нічого не скажу, а зверну увагу на це, на що судівництво і природничі науки повинні давно свою увагу звернути. Маю на думці якусь дивну організацію голови наших парубків. Ще нині є багато порядних людей, як наприклад, професорів, котрі твердо переконані, що залізо або дерево твердіше від людського черепа. А я кажу, що неправда. Принайменше неправда серед піль горішньої і долішньої Баварії. Хто не довіряє, най послухає розправи і переконається. Мусить пристати на те, що на цій розправі він видів найтвердіші голови нашого віку.

Предсідатель пояснив присяглим, що протинне заковні ушкодження тіла виконано небезпечними приладдями і післав слугу, щоби їх приніс. На коридорі починається такий гриміт і лускіт, як коли-би звідтам випроваджувався залізний склеп¹⁾). Слуга і його помічник ледви внесли ті приладдя. То були господарські струменти. Ціле господарство середнього господаря. Знадіб'я оті укладено перед столом судді і не один з публіки міг погадати, що то, може, ліцитація²⁾), а не розправа.

Є то оружжя, яким Вітус, Андерль, Петерль і т. д. боронилися в видимій небезпечності від ненадійної зачіпки. Подивімся ближче на ту амуніцію. Насамперед є там ціла одна половина тачок, дві або три штельвазі, гальма з ланцюгом і всіляка деревня, що іще недавно була возом. Зі стайні є: стільчик до доєння коров, держівно від гралей³⁾), чотири - п'ять ланців від ясел, і лати, і пужівна, ще й кавалок журавля. Всі ті кавалки мають нестертий знак уживання. Залізо позагиналося і поскручувалося — видко, що лучило⁴⁾ було на тверді тіла, а деревня потріскала і зм'якла на м'якушку, аж дрантя висіло.

Маючи такий вид, слухаємо обвинувачення. Слухається його, як другої пісні про Нібелунгів. З отими буковими, дубовими, залізними причандалами оборони йшли напротив себе хлопці з Гульфінг і з Крагльфінг. А як їх забирали в руки і почався бій, то велика сая

1) Склеп — крамниця.

2) Ліцитація — продаж з торгів.

3) Гралі — вила на гній.

4) Лучило — потрапило.

тряслася в углах. А то, що коло них було, то пропало або поломилося, ні цілого стола, ні збанка — лиш голови цілі.

Прихильний читачу, поглянь - но, як свідки з Крагльфінг маширують! По всім, що ти чув, вони повинні - би вигріватися на печі або ходити з поміччю ходільниць. Так ні! Правда розкіш слухати, як вони про той випадок рівнодушно оповідають. Де - котрі чують шум у голові, але то байка. Два - три флетевці¹⁾ кажуть, що були „ограничені“, т. є. що не могли робити. Хіба лиш за це дістануть гроші.

Добре їх здоров'я викликує в салі злобу. Щось воно та не так. Відай, нема що спускатися на достовірність свідків. За малу кришку²⁾ забави при святі стільки крику зчинити! То нечесть для гміни³⁾ Крагльфінг! Навіть війт має гадку промовити до честі своїх парубків. Одно щастя, що лиш кілька свідків таких найшлося, бо засуд на борців з Гугльфінг випав легкий і вся публіка була вдоволена.

Добрі хлопці в Крагльфінг не мають ні найменшої злости. Раді грошем за страчену днину, весело підморгують на себе, свідомі, що в сільських керничках мокне не один оріховий бучок⁴⁾. Коби борше⁵⁾ ствердли, то то порядно відплатяться!

А ти, ласкавий читачу?! Чи не слушно бурмоче старий возний Шнекель, забираючи

1) Флетевці — парубки.

2) Кришка — крихта.

3) Гміна — село.

4) Бучок — палиця.

5) Борше — скоріше.

з салі господарську потріб: — Оцим, — каже, — люди добрі, сьогодні¹⁾ хотьби²⁾ собі голови розвалювати! Все сьогодні спаршивіло! Не шкода то псувати праці? Далі будуть голови розвалювати мисками та подушками!...

Ой, нема то як здоров'я!..

СМЕРТЬ

Пекучий день в липні. Сонце так жарить широкі, торфові поля, що повітря дрижить, як над вогнем. Мала хатина Штефлів ще мізерніше виглядає в дрижачій мглі, а бура стріха, що заржавіла від сонця, ще темніша. Перед хатою стоять дві грушці. Спарнота вальць їх із ніг, а зумкання мух колише до сну. А так більше нема нічого живого коло хати, щоб прогнати нудоту, бо всі пішли в поле до жнив. Ну, не всі. У великій хаті є старий Штефель, що чекає смерті. І його стара Уршель сидить з ним. Учора перед вечором був доктор і казав, що пришле ліки.

— А то - ж нащо, — казав Штефель, — коли я знаю, що не буду.

— Ну, ну, — потішав його доктор, — ніхто так борзо³⁾ не вмирає, не треба зараз гадати найгірше.

Але Штефель навіть слухати не хотів.

— Я ліпше знаю від вас. Ваше право кожному так казати. А я запевне знаю, що завтра вмиру.

¹⁾ Сьогодні — сьогодні.

²⁾ Хотьби — хотять.

³⁾ Борзо — скоро.

Потім жінки післали за попом і він висповідався. Та й лежить собі Штефель спокійно і на білу стелю дивиться. Уршель сидить йому в ногах і читає з великої, чорної книжки молитви за померших. Вона шепоче слова, наче в себе їх загонить — і лиш тільки шуму в хаті. Нарешті тихо, як у свято.

Кілька сонячних промінів закрадаються крізь фіранки до хати і граються на покривалі у синіх квітах. Підбігають до зложених рук Штефля, як коли-би віталися з ним останній раз. На дворі все були з ним разом, чи зима, чи літо. Може то бути, що умираючий їх розуміє, бо гладить руками те місце блідо-золоте. Все були добрими товаришами — він і сонце, все воно його веселило, хоч пекло. Сіно помагало збирати, жито і пшеницю в руки вносило. Ба, не знав, чи в небі воно є? Таке, щоби був урожай і робота на дві тверді руки. Як піп запевне знає, то нема. Він оповідає, що ніби в небі ангели цілісінський день на арфах грають та співають алилуя. Казав йому оце на потіху, але яка йому потіха з того?! А може піп таки геть не знає, або, може, для хлопів инакше? Але Штефель не хоче довго гадати про надземські речі. Він дивиться знов на стелю, а проміні тим часом тікають з покривала на чеpecь старої Уршель і на молитовну книжку. Нараз хорий піднімається і каже:

— А поминки ¹⁾ аби мені були в долішній гостиниці ²⁾.

¹⁾ Поминки — угощування по помершим.

²⁾ Гостиниця — корчма.

— Добре,—каже стара,—будуть у долішній.

— Та й аби кожний, що нестиме тіло на могилу, аби дістав дві гальбі¹⁾ пива. Але памньитай, стара, най за мене по смерти люди не говоря...²⁾.

— Вже буду памньитати,—каже Уршель.

— Як піп прощі викаже³⁾ та й усі можуть забути за похорон,—каже Штефель і бачить, що стара добре нотує собі в голові його волю. Йому стає легонько, що остання його річ буде, як бог приказав. Нічого не буде хибувати, що порядному газді⁴⁾ належно.

Аби не знати скільки людей ішло за деревищем⁵⁾, то ніхто про нього згідного слова не скаже, нікому шустки⁶⁾ не винен... Хто буде йти по-при могилу до церкви, то „Отче-наш“ за нього викаже.

То як він пригадує ціле життя, то видить його як на сцені, як чуже, инше життя.

Робота і забава — одно з другим, але робота перша. Веселість і смуток, молодість і старість, а понад усе найстарша земля, аби трималася.

Штефель не знає, яку далеку дорогу перейшов гадками, але Уршель добре бачить і світить дві свічці, що стоять на столі в головах.

Свічечки горять прискаючи, а Штефель одним махом дійшов до кінця своєї дороги.

¹⁾ Гальба — півлітри.

²⁾ Говоря — говорять.

³⁾ Прощі викаже — скаже проповідь.

⁴⁾ Газда — хазяїн.

⁵⁾ Деревище — домовина.

⁶⁾ Шустка — біля 10 копійок.

Уршель каже голосно „Отченаш“ за душі в чистилищі.

Надворі вечір. Грушки збудилися з тяжкого сну і галуззям злегка похитують: їх тінь падає на тік, на луки, аж на дорогу. Дорогою котиться віз зі снопами.

З німецької переклав

В. Стефаник

ПЕРШИЙ ТВІР ЛЕСЯ МАРТОВИЧА

(Спомин)

Лесь Мартович родився 12 лютого 1871 року в Торговиці, Городенського повіту, де його батько Семен був писарем громадським. Мати його походила з Буковини. В родині було три доньки і син одинак „Олесь“. Старий Мартович змалку служив наймитом по господарях, сам серед злиднів навчився читати й писати, і потім став писарем. В тоті часи батько Мартовича був взором порядного, непідкупного громадянина, і його село Торговиця ніколи не голосувало на „панів“. Маєток у них був невеликий, коло п'ятнадцять моргів поля, гарна хата на три кімнати, садок і пасіка. І цей маєточок старий Мартович здобув своєю солідною працею без нічєї кривди. Мати Леся померла десь з початком 90 - х років, а батько, здається, 1910 року.

Як я 1883 р. прийшов до першої класи гімназіальної в Коломиї, то Лесь Мартович був тоді вже в другій класі. Ближче ми зішлись аж у четвертій класі в тайнім кружку коло великої скрині, яка містила понад триста „заборонених“ книг. Тоді ми читали ті книги,

а мало вчилися. Мартович був надзвичайно здібний і дома ніколи не вчився, а що був і сміливий, то сварився з професорами, а навіть кидав у них книжками! Через те товариші його шанували, а любили за його веселу вдачу й ще за ті дотепні оповідання, які він вдумував. Лежить, бувало, на ліжку лицем до стіни, і сам до себе сміється, і аж потім оповідає,

Як у Коломиї осіли на стало покійний директор „Гуцульської Спілки“ Ілярій Герасимович і др. Северин Данилович, то цілий наш тайний кружок пристав до них. Що - свята й неділі члени кружка розходилися селами по читальнях, щоб читати й агітувати.

Під цю пору, десь 1889 р., Мартович написав свою першу новелку „Рудаль“, цеб - то Рудольф¹⁾, про якого наші селяни тоді багато говорили, що він не вмер, а ходить поміж нарід „практикувати“. На вакації того року приїхав до о. Кир. Гаморака до Стецеви в Снятинщині покійний Михайло Павлик. Ми його очевидно зараз найшли, і Мартович перечитав йому свою новелку.

Успіх був великий, Павлик дуже похвалив новелу й казав її надрукувати. Новелу охрестив Павлик на „Нечитальника“, а що я давав гроші на друк, дописав ще: видали русівські читальники. Гроші я видурив від своєї небоги мами, і ми поїхали до Чернівців до друкарні пана Чопа, і там дали рукопис. Кільки місяців пізніше ми мали в руках тонісіньку,

¹⁾ Рудольф — син австрійського цісаря Франц-Йосифа; Рудольф помер у таємний спосіб, через те про нього ширилося багато оповідань серед селян.

блідоблакитненьку книжечку „Нечитальник“ й розпродували, а що виторговували, то продали, бо тоді трапилася нам дуже скупа господиня. Крім цієї новелки, Мартович писав ще багато віршів то проти вчителів, то проти господа бога, яких ніколи не друкував.

Року 1890 він, через конфлікт з професорами, покинув коломийську гімназію й переїхав до Дрогобича, де був директором Олександр Борковський. Я лишився в Коломиї і, аж як мене вигнали з гімназії за політику (тоді нас вилетіло за те саме двадцять), тоді й я року 1891 перейшов також у Дрогобич до Мартовича. В Коломиї лишився й провадив кружок наш приятель Левко Бачинський.

В Дрогобичі ми оба здали матуру 1892 року завдяки опіці директора Борковського, який не давав нас вигонити з гімназії інспекторові Іванові Левицькому. По матурі Мартович разом із Левком Бачинським записалися на права в Чернівцях, а я відлучився й пішов на університет до Кракова...

Від університетських часів почалося Мартовичове бідкування. Батько не міг йому нічого давати, постарівся, повивінував доньки, а син дістав (13 січня 1916 року) своє віно від української громади,—тиху передчасну могилку десь отам поверх Львова.

Та про це іншим разом будем говорити.

Відень

25 жовтня 1916 року

ПОЕТИ Й ІНТЕЛІГЕНЦІЯ*)

Наші нові поети й письменники черпали теми для своїх творів із традицій козацьких і з життя протонароднього. Інтелігенція була спольщена або змосковщена, і з неї що - небудь зачерпнути не було можна. Творення молодшої нашої інтелігенції було наслідком діяльності наших письменників. Цілком природно, що й серед молоденької інтелігенції поети не могли знайти ще ні вироблених ідеалів, ні суцільних життєвих форм, а тим самим не могли перейматися нею й життя її малювати в артистичних творах.

Інтелігенція наша й донині не виробила собі ні ідеалів, ні життєвих форм, характеристичних для неї; і донині поети й письменники не можуть створити нічого тривкішого з її життя. Як спочатку, так і тепер, звертаються до життя простого люду, бо там знаходять

*) Замітка ця надрукована в „Літ.-Наук. Віснику“, кн. VI за 1899 рік, і редакція дала до неї таку примітку: „До цієї теми, порушеної, між иншим, в ескізі О. Кобилянської — „Поети“ („Літ.-Наук. Вісник“ за січень 1899) і в другім — „Листи з - над Полтави“ Обсерватора (попередня книжка, стор. 113 — 117), одержали ми ще й оцей причинок, котрий тут поміщуємо, як голос талановитого письменника“ (Ред.).

більше інтересного й вартого. Інтелігенція є homo novus в нашім життїю. Доробкевич, котрий своїм положенням мусить бути трохи демократ, трохи аристократ, не сміє мати характеру. Такий відломок суспільности для поетів не може бути принадним, і не диво, що, хоть як інтелігенція благає для себе, хоть маленького, Крашевського, таки не може вимолити його. Своїм життям і ідеалами не годна вона заповнити кількадесяти томів повістей, ані захопити таланту, щоби писав ті повісті.

Але інтелігенція без поетів не може обійтися, хоч-би й для доброго тону. Отже присвоє собі з наших поетів те, що підпадає під її артистичний смак і що не противиться її інтересам Доробкевича. Декламує поетів — декламує до загину. Великого Шевченка так роздекламувала, що з нього майже нічого не лишилося, лише декламація. Українські панни, як русалки, зацілували батька, і тепер наново треба-би віднаходити й прояснювати Шевченка. Федьковича завернули з дороги, що вела в село, і заставили компонувати декламації на лад згаличеного Шевченка. Його мужицькі новели видав Драгоманов аж у Києві, бо в нас їх не було треба.

Інтелігенція наша все чула певний антагонізм до наших письменників і поетів. Те грубе незрозуміння поетів, брак тепла й заохоти до праці, а то і явна ненависть до своїх письменників — це головна ціха нашої освіченої суспільности. Той антагонізм між поетами й нашою інтелігенцією тягнеться, як черв на нитка, в цілій нашій новій літературі.

В новіших часах той антагонізм дійшов до великих розмірів. Франко й інтелігенція українська! Це значить тільки, як боротьба мужицьких інтересів у всіх найідеальніших об'явах з інтересами інтелігенції, того нового Доробкевича, котрий хоче видобутися наверх і запанувати.

Тота боротьба поетів і письменників наших не лагідніє, але загострюється. В останнім часі Ольга Кобилянська в своїй фантазії „Поети“ сказала, що в нашім краю поети — це жебраки. Це є також визов, і українська інтелігенція хіба не схоче ігнорувати цього голосу, бо це письменська, власне, тої інтелігенції, і їй стає страшно бути жебраком. Мало хибує, і цей талант відвернеться від інтелігенції.

Тота боротьба, бачиться, ще довго протягнеться. Здається, що наш люд має в собі багато сили, щоби родити Шевченків, Федьковичів і Франків; і здається, що вони не дозволять інтелігенції проярмаркувати інтересів того народу. І хто знає, чи Шевченко, Федькович і Франко, власне, не були тими чинниками заховавчими, що боронили люд від нових кар'єровичів, від нових Доробкевичів? Хто його знає, хто тут хоче будувати, а хто руйнувати?! Чи Франко - революціонер, чи може тота інтелігенція, що недокладно обчислює голоси?

Наша інтелігенція цілком слушно не може прихилити до себе поетів. Може довго чекати на свого поета, але то відай буде Гоголь, а його твір — будуть „Мертві душі“.

ДО ШАНОВНОГО ТОВАРИША

Івана Лизанівського

При перегляді „Кленових листків“, які Ви хочете пустити другим виданням у Харкові, я, крім дуже дрібних помилок коректи, не найшов нічого такого, щоби не віддавало моєї думки або переіначувало мої артистичні тенденції. Дякую Вам за Вашу вмілу роботу, яка мене разом із покутським діалектом зблизила до читачів Великої України. Через те Ви, як мій довірений і співробітник, уважайте „Кленові листки“, тепер Вам післані, як авторське поправлене видання.

Василь Стефаник

Русів 3. XI. 1925

Львівська Область
БІБЛІОТЕКА

28029

ЗМІСТ

Стор.

В. Коряк — Між двома класами	5
Автобіографія	25
Синя книжечка	35
Виводили з села	39
Стратився	42
В корчмі	46
Лесева фамілія	50
Мамин синок	54
Майстер	59
Побожна	64
Катруся	68
Ангел	75
Сама саміська	79
Осінь	82
Шкода	87
Новина	90
Портрет	94
Дорога	96
Скін	100
Давнина	104
Вістуні	112
Май	116
Палій	122
Кленові листки	141
Похорон	153
Сон	156
Басараби	159
Озимина	171
Злодій	174
Такий панок	184
Діти	191

	Стор.
Засідання	194
З міста йдучи	203
Підпис	210
✓ Лист	215
✓ Святий вечір	219
+ Лан	224
Вечірня година	226
Мое слово	230
+ Камінний хрест	234
Суд	249
Вона — земля	258
Марія	263
+ Сини	274
+ Дитяча пригода	281
Пестунка	284
Воєнні школи	286
Morituri	292
Дід Гриць	297

ДОДАТКИ

Із оповідань Людвіка Тома	
1) Тверді голови	305
2) Смерть	310
Перший твір Леся Мартовича (спомин)	314
Поети й інтелігенція	317
Лист	320

ЧЕТВЕРТА
ТОРГОВЕЦЬКА ШКОЛА
ПЕРШОКЛАСНИК

